

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie zenden aan het adres: Boschstraat 73, Maastricht.

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg**

ONDER REDACTIE VAN DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN DRS. J. F. R. PHILIPS

VAN GORCUM & COMP. B.V. - ASSEN, 1975

ISBN 90 232 1332 7

Gedrukt bij Drukkerij van der Marck & Zonen, Roermond

INHOUD

	blz.
Woord vooraf	VII
J. F. R. Philips, Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 17e tot het einde van de 18e eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg	I
M. Harigerink-Koomans, Van spoorwegexploitante tot mijnexploitante. Verdere lotgevallen der Aken-Maastrichtse spoorwegmaatschappij	48
J. C. G. M. Jansen, Continuïteit en discontinuïteit in de Joodse geschiedenis. Het Limburgse voorbeeld	57
J. F. R. Philips, Een Maastrichtse futurologie uit 1875 rond plannen voor een Belgisch-Nederlandse douane-unie	89
Literatuuroverzicht	107
Jaarverslag 1973 en 1974 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	131
Bestuur Sociaal Historisch Centrum	159
Begunstigers en Contribuanten	161

WOORD VOORAF

Dat de beoefening van de economische en sociale geschiedenis van het gebied, dat sinds de 19e eeuw als de provincie Limburg te boek staat, een levendige en veelzijdige bezigheid is, hoopt deze aflevering van ons Jaarboek wederom aan te tonen. In elk geval is er naar gestreefd om in de verschillende artikelen een aantrekkelijke afwisseling van de behandelde stof te bieden.

In vroegere afleveringen heeft meermalen de demografie van Limburg in de 19e en 20e eeuw onderwerp van bespreking uitgemaakt. In vervolg op een artikel over de bevolkingscijfers tijdens de Franse tijd en de eerste helft van de 19e eeuw (Jaarboek VIII) werd nu gepoogd de bevolkingsaantallen van vóór die tijd te reconstrueren om zodoende een begin te maken met een verdere historisch-demografische analyse van de 17e en 18e eeuw.

De tweede bijdrage handelt over de geschiedenis van de mijnindustrie en behandelt de episode van de aanleg van de zijlijn van de spoorweg Maastricht-Aken, die bij Simpelveld aftakte naar de kolenmijnen in Kerkrade. De moeizame verwickelingen rond deze aanleg werpen een licht op de trage steenkoexploitatie van de Domaniale mijn in die tijd.

Met een geschiedenis van de Joden in de Maasstreek vanaf de vroege middeleeuwen tot de 18e eeuw behandelt Drs. J. C. G. M. Jansen een belangwekkend en tot heden vrijwel onbekend onderwerp uit de sociale geschiedenis, waarmede hij reeds het terrein afbakt, waarop hij zijn onderzoek in een uitvoeriger vorm hoopt voort te zetten.

Bij toeval werd in een Maastrichts dagblad van 1875 een artikel ontdekt, waarin een toekomstvoorspelling werd gegeven, hoe de stad er na honderd jaar zou uitzien. Deze optimistische fantasie werd gekleurd door de gedachte van een naderende tolnie tussen België en Nederland, waarvan men uiteraard hoge verwachtingen had. Het leek interessant om deze herinnering aan de eerste zuidelijke stappen ter verwerkelijking van een soort Benelux nog eens op te halen.

Het literatuuroverzicht geeft een vermelding van een aantal recente historische publicaties, die verschenen over Noord- of Zuid-Limburg of over andere gebieden of algemene onderwerpen, en door hun thema of methodiek van belang werden geacht. Plaatsgebrek dwong meermalen af te zien van een meer uitvoerige bespreking. Om deze reden moest ook het opnemen van archiefinventarissen of -overzichten achterwege blijven.

Oudergewoonte wordt het Jaarboek besloten met het jaarverslag. Aangezien in de vorige aflevering geen jaarverslag verscheen, werd besloten vanwege de continuïteit om in het jaarverslag 1974 ook de belangrijkste passages uit het verslag 1973 te vermelden. Aan het einde van dit jaarverslag volgt de naamlijst van de bestuursleden en een lijst van de begunstigers en contribuanten.

De redactie

ENIGE AANDUIDINGEN OMTRENT DE
BEVOLKINGSONTWIKKELING VAN DE 17E TOT HET
EINDE VAN DE 18E EEUW IN HET GEBIED VAN DE
HUIDIGE PROVINCIE NEDERLANDS LIMBURG

door

DRS. J. F. R. PHILIPS

Het zal zonder nader betoog duidelijk zijn, dat de kennis van de bevolkingsomvang een van de essentiële elementen is om de betekenis van een streek in vergelijking met zijn omringende gewesten vast te stellen en in zijn ontwikkeling te karakteriseren. Het is belangrijk om te weten, of een bevolking stationnair blijft, dan wel in een groeifase verkeert of in aantal afneemt. De grootte van de bevolking vormt tevens een indicatie van de beroepsstructuur en de consumptiegrootte, m.a.w. van de economische vraag- en aanbodfactoren, die daarin worden weerspiegeld. Niet alleen is het van belang om de bevolkingsgrootte te bepalen, maar ook om na te gaan, door welke factoren de bevolking verandert. Een bevolking ondergaat de invloed van geboorte, sterfte, vestiging en vertrek, die elk afzonderlijk een positieve of negatieve inwerking kunnen hebben op haar evolutie. Deze factoren behoren sinds de opkomst van de moderne statistiek tot de primaire kerncijfers, die landelijk en regionaal worden verzameld. Moeilijker is het echter de bevolkingsontwikkeling in de pre-statistische tijd vast te stellen, omdat eerst sinds de 19e eeuw deze cijfers in lange reeksen beschikbaar zijn.

Langzamerhand zijn voor verschillende streken van Nederland bevolkingsstudies gepubliceerd, die langs indirecte weg een verantwoorde schatting hebben gemaakt van de bevolkingsgrootte en van de componenten, die deze bevolkingsontwikkeling verklaren.¹ Door een

¹ We wijzen slechts op enkele baanbrekende werken, zoals: B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning, Geschiedenis van het platteland in Overijssel*. Assen, 1957.

J. A. Faber, H. K. Roessingh, B. H. Slicher van Bath, A. M. van der Woude en J. H. van Xanten, *Population changes and economic developments in the Netherlands; a historical survey*. A.A.G. Bijdragen, 12, Wageningen, 1965, 47-113.
A. M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in*

nauwgezette kritische verzameling van indirecte gegevens en een vernuftige bewerking van deze data is het mogelijk gebleken voor sommige gebieden resultaten te presenteren, die vergelijkbaar zijn met, (soms nog uitvoeriger), in elk geval een aansluiting bieden aan de demografische uitkomsten uit de statistische tijd. Die resultaten werden echter eerst verkregen na een lange, moeizame, tijdrovende en methodisch gecompliceerde weg, omdat de daartoe benodigde gegevens moesten worden ontleend aan bronnen, die oorspronkelijk voor een ander doel werden opgesteld. Eerst bij het begin van de 19e eeuw en praktisch met de invoering van de tienjaarlijkse volkstellingen en de burgerlijke stand begint de moderne bevolkingsstatistiek, die een rechtstreekse kennis verschaft van het demografisch patroon.

Omtrent het bevolkingsverloop van de 17e tot en met de 18e eeuw in de territoria ten oosten en ten westen van de Maas is nog nauwelijks iets bekend, tenzij uit enkele fragmentarische resultaten in een aantal lokale monografieën. Dit netelige studieterrein is nog niet systematisch bestudeerd, hoewel thans pogingen in deze richting worden ondernomen.² Het is overigens begrijpelijk, dat menigeen voor deze opgave is teruggeschrokken, omdat nu eenmaal het grondgebied van de huidige provincie Limburg tijdens het Ancien Régime over zoveel politieke gebieden met afwijkende bestuursstructuren was opgedeeld, dat voor een dergelijke historische studie talrijke problemen opduiken. Het demografisch materiaal dient uit zoveel verschillende binnen- en buitenlandse archieven te worden opgedolven, dat zulk een project in feite de mogelijkheid van een individuele onderzoeker te boven gaat.

Dit artikel gaat niet zover en dient slechts als inleiding; het beoogt door het traceren van enige lijnen in de bevolkingsevolutie verder archief- en bronnenonderzoek aan te moedigen. Voorlopig kan nog van niet veel meer sprake zijn dan van een pogen om door middel

de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de 19e eeuw. A.A.G. Bijdragen, 16, Wageningen 1972, 3dl.

J. A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800.* A.A.G. Bijdragen, 17, Wageningen, 1972, 2dl.

² Een loffelijke uitzondering vormt de monografie van E. Roebroek, *Het Land van Montfort. Een agrarische samenleving in een grensgebied, 1647-1820.* Assen, 1967.

J. L. Saes, *Enkele aspecten van een gezinsreconstructie in een Noord-Limburgse gemeente; een variant op de methode Henry*, in Mededelingenblad, 36, september 1969, orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis, Amsterdam, 1969, 3-11.

van enige momentopnamen de bevolkingsgrootte op verschillende tijdstippen te schatten. Een dergelijke raming is niet van belang ontbloom, omdat deze uitgangspunt vormt voor nadere studies over de bevolkingsverdeling en -ontwikkeling. We dienen in de eerste plaats een indruk te hebben over het absolute bevolkingsgetal, vooraleer kan worden ingegaan op dieper liggende verschijnselen als de leeftijdsverdeling, de geslachtsverhouding, de dichtheid en de sociale samenstelling van de bevolking. Ook vormt de bevolkingsomvang een noodzakelijk gegeven om het effect van het geboorte- en sterftcijfer te kunnen bepalen en om uit de vergelijking van het saldo van de natuurlijke groei met de feitelijke toe- of afnemning van de bevolking tot een positief of negatief migratiesaldo te kunnen besluiten. De hier genoemde demografische deeltcijfers kunnen eerst door een schatting van het absolute bevolkingsaantal op hun betekenis getoetst worden, terwijl anderzijds uit deze deelelementen een korrektie kan worden aangebracht op deze voorlopige schattingen van de bevolkingsgrootte.

We hebben in het volgende praktisch geen gebruik gemaakt van oudere volkstellingen, die een direkte aanwijzing zouden kunnen geven over de bevolkingsgrootte van de 16e tot de 18e eeuw. Het is niet onmogelijk, dat in de gebieden, die vielen onder de Republiek, zowel als in de streken die ressorteerden onder de Oostenrijkse Nederlanden, bij algemene tellingen ook het inwonertal van plaatsen, gelegen in de huidige provincie Limburg, is geteld.³ Maar tot nu toe is van deze tellingen voor Limburg weinig bekend, behoudens in enkele incidentele gevallen, waarbij de situatie plaats voor plaats sterk verschillend is. Ditzelfde geldt voor de Luikse en Gulikse gebieden, waarover eveneens slechts fragmentarische sporen van tellingen bekend zijn. Over het gebied van het tegenwoordige Noord-Limburg, dat onder Pruisisch bestuur stond, is veel meer statistisch materiaal verzameld, dat eerlang zal worden gepubliceerd en waarop wij thans niet willen vooruit lopen.⁴

Als einddata van deze bevolkingsraming zijn genomen de jaren 1795, c.q. 1798/'99, vanaf welke tijd meer exactere tellingen beschikbaar komen.⁵ De volkstellingen uit de Franse Tijd beschouwen wij

³ Op de aard en de problemen van deze volkstellingen en andere nominatieve opgaven komen we nog terug (p. 36 e.v.).

⁴ Een uitgebreide historisch-demografische studie is thans in voorbereiding voor een groot gebied van Noord-Limburg. Zie J. L. Saes, *Enkele aspecten*, a.w.

als het begin van de statistische periode voor wat betreft de demografie van Limburg. Voor alle daaraan voorafgaande gegevens zal derhalve aansluiting gezocht worden met deze nauwkeuriger uitkomsten, die tevens als correctie kunnen dienen.

Het communicantencijfer

Aangezien weinig of geen directe tellingen voorhanden waren, hebben we in eerste instantie geprobeerd het bevolkingsverloop te achterhalen door het verzamelen en interpreteren van de vele communicantencijfers, die van de katholieke parochies in dit gebied bekend zijn, aangevuld met andere zijdelingse gegevens, die uit verschillende lokaalhistorische studies zijn geput. Door deze diverse fragmenten tot een algemener beeld samen te voegen, konden de demografische contouren enigszins gereconstrueerd worden, maar het blijven overigens betwistbare resultaten, waarvan de waarde sterk afhangt van de aard van dit bronnenmateriaal en van de omrekening van de communicanten tot aantallen inwoners.

Drie voordelen pleiten er voor om in dit geval het communicantencijfer te gebruiken. Op de eerste plaats zijn deze gemakkelijk te achterhalen, want zowel voor het bisdom Roermond als voor Luik zijn ze vrijwel alle gepubliceerd. Het tweede voordeel is, dat van deze communicantencijfers een grote reeks kon worden opgesteld over een veel langere tijdsperiode dan waarop andere bronnen betrekking hebben. Maar het belangrijkste voordeel ligt in deze vrijwel homogeen katholieke streek in het feit, dat zonder de cijfers van andere confessies precies te kennen een omrekening tot het aantal inwoners kan plaats vinden.

Maar veel nadelen staan daar tegenover. Het is bekend, dat de pastoors hun communicanten slechts benaderend opgaven, meestal in ronde cijfers en zonder nauwkeurige omschrijving, wat in dit aantal was begrepen. Daarom rijst als eerste de vraag, wat we onder het begrip communicanten hebben te verstaan. Het betreft in het algemeen die katholieke gedoopten, die hun eerste communie hadden gedaan en volgens de kerkelijke wet verplicht waren met Pasen hun Paasplicht te vervullen. Bij deze omschrijving kunnen twee problemen rijzen.

⁵ J. F. R. Philips, *Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de 19e eeuw*, in *Studies over sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, VIII, 1963, 126-134.

In de eerste plaats stelt zich de vraag, of het begrip communicanten betrekking heeft op de totale groep katholieken, die hun communie hadden gedaan dan wel op de groep, die hun Paasplicht vervulden. Gelukkig blijkt dit een meer theoretisch dan praktisch probleem. In het bisdom Luik — zelfs in een grootstad als Luik zelf — waren de parochianen, die met Pasen niet aan hun Paasplicht voldeden, op de vingers van één hand te tellen. De aartsdiakonale visitaties van 1645 en 1726 bevestigen, dat dit aantal een te verwaarlozen minderheid is.⁶ Ook in Vlaanderen voldeed nagenoeg de gehele bevolking, d.w.z. de communicanten, aan hun Paasplicht.^{6a} In het bisdom Roermond werd door de pastoors een schatting gemaakt van het aantal communicanten, die hun Paasplicht vervulden, maar het cijfer stemt vrijwel overeen met het aantal 'volwassen' parochianen.⁷ De niet-praktiserende waren daarin niet begrepen, noch de 'heretici', d.w.z. de zogenaamde kettters, aanhangers van andere godsdiensten. Maar omdat de paschantie bijna algemeen was, komt dit cijfer nagenoeg overeen met de katholieken, die gerechtigd waren tot de Heilige Tafel te naderen, wat door de afgeronde cijfers nog eens wordt onderstreept.

Een tweede en ingewikkelder kwestie betreft de leeftijd, waarop men de eerste communie doet. Het is belangrijk dit te weten, omdat deze leeftijd van invloed is op de omrekeningscoëfficiënt om uit het aantal communicanten het bevolkingsgetal te kunnen afleiden. R. Mols⁸ heeft twintig jaar geleden deze kwestie voor het eerst aan de orde gesteld. Uit de sindsdien gevolgde discussies is gebleken, dat hiervoor geen uniforme maatstaven zijn te geven, maar dat dit van streek tot

⁶ E. Hélin, *La démographie de Liège au XVIIe et XVIIIe siècles*. Bruxelles, 1963, 71.

^{6a} M. Cloet, *De leeftijdsgrens tussen communicanten en niet-communicanten in de XVIIe en XVIIIe eeuw*, in *De Leiegouw*, deel VIII, 1966, 451-471 en idem, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw*. Tielt van 1609 tot 1700. Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, publikatie nr. 13, Leuven, Gent, 1968, 81-82 en 310-311.

⁷ Jos Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, 3 dl., dl. 4 voortgezet door W. Goossens, Roermond, 1875-1892.

De bisschoppelijke visitaties waren mede bedoeld om de betrouwbaarheid van de parochiële opgaven te controleren zowel uit een oogpunt van de kerkelijke administratie en financiën als uit het oogpunt van de naleving van de kerkelijke wetten inzake de Paasplicht.

⁸ R. Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, dl 1, Gembloux, 1954, 232-237.

streek moet worden vastgesteld. Bij het concilie van Trente was niet aangegeven, op welke leeftijd de kinderen verplicht waren voor het eerst te communiceren. De meeste schrijvers over historische demografie hebben aangenomen, dat dit meestal op twaalf- of dertien-jarige leeftijd gebeurde en dat vanaf die leeftijd de kinderen tot de communicanten gerekend moesten worden. M. Cloet⁹ heeft aangetoond, dat die leeftijd in de 17e eeuw veeleer veertien à vijftien jaar was en in Vlaanderen vaak ook zestien jaar. Toen op het einde van de 17e eeuw het gebruik in zwang kwam om de eerste communie met een zekere plechtigheid in groepsverband te ontvangen, schijnt ook de leeftijds grens verlaagd te zijn.

In het bisdom Luik was eveneens geen vaste leeftijd voor de eerste communie vastgesteld. Hélin¹⁰ heeft voor Luik daarom een gemiddelde leeftijd berekend, die lag rond 13½ jaar. Voor het bisdom Roermond zijn we er niet in geslaagd een aanduiding te vinden omtrent de leeftijd van de eerste communie. Hoewel de mogelijkheid niet is uitgesloten, dat in de 17e eeuw ook daar de kinderen iets ouder waren, als ze voor het eerst te communie gingen, wijst nog niets in deze richting. Roebroeck¹¹ is van mening, dat in de Roerstreek de kinderen in de 17e en 18e eeuw de communie deden op een leeftijd van ongeveer 12 jaar. In dit bisdom zou dan de gemiddelde leeftijd nog een jaar lager liggen dan in het bisdom Luik. Mols neemt voor de Zuidelijke Nederlanden aan, dat de leeftijd in de regel lag tussen 13 en 14 jaar.¹²

Niet alleen de leeftijd heeft invloed op de omrekening, maar de grootte van de groep non-communicanten hangt ook af van de totale leeftijdsopbouw van de bevolking. In economisch moeilijke jaren, als er veel emigratie plaats heeft met name van jeugdige alleenstaanden en jonge gezinnen, wordt de leeftijds pyramide in de produktieve leeftijdsgroep smaller en stijgt bijgevolg het aandeel van de jeugdigen en de ouderen. Een voorbeeld hiervan levert de parochie Geulle,¹³ waar het aantal non-communicanten opliep tot 31% van de totale

⁹ M. Cloet, *Het kerkelijk leven*, a.w., 81-82, 310-311.

¹⁰ E. Hélin, *La démographie de Liège*, a.w., 74.

¹¹ E. Roebroeck, *Het Land van Montfort*, a.w., 49-50.

¹² R. Mols, *Introduction*, a.w., 232-237.

¹³ *Catalogus domorum, familiarum et personarum parochiae de Geulle*, (opgemaakt naar de situatie per 1 januari 1788). Kerkarchief Geulle (fotocopie Soc. Hist. Centrum).

bevolking. Het omgekeerde verschijnsel zien we in die parochies, waar veel immigratie plaats had van voornamelijk jonge mensen, .bv. door de grote vraag in de steden naar jeugdige arbeidskrachten en dienstboden. Daar kon het aantal communicanten tot 75 à 80% van de totale bevolking stijgen. Uit de studie van Hélin over Luik¹⁴ blijken duidelijk de verschillen tussen de parochies met een vertrekoverschot of een vestigingssaldo. Om de bevolkingsgrootte te berekenen gaat hij in de stadsparochies uit van een maximum- en een minimum-aandeel van de communicanten, dat ligt tussen 65% en 82% van de totale bevolking. Voor het platteland schat hij deze uiterste waarden lager, namelijk tussen 65% en 75% van de bevolking.¹⁵

Mols¹⁶ schat het aandeel van de communicanten op het platteland op meer dan 70% van de bevolking. Cloet komt voor het (landelijk) dekenaat Tielt op grond van de daar gebruikelijke hogere leeftijd, waarop de kinderen de eerste communie deden, voor de 17e eeuw tot een omrekeningscoëfficiënt van 60% en voor de 18e eeuw op 2/3 van de totale bevolking.¹⁷ Van der Woude schat het aandeel van de communicanten op het Noord-Hollandse platteland op 65% en in de grotere plaatsen op 67% van de bevolking.¹⁸ Roebroeck komt nog tot een lager cijfer en stelt het aantal communicanten in de Roerstreek op 2/3 van het aantal katholieken (=inwoners).¹⁹

De genoemde verschillen bij deze auteurs kunnen mede samenhangen met het hogere of lagere geboortecijfer in de streek, die zij bestudeerden, wat immers een hogere of lagere omrekeningscoëfficiënt tot gevolg heeft. Dit is mogelijk ook een verklaring voor de verschillen tussen de noordelijke en zuidelijke gewesten. In elk geval is duidelijk, dat de omrekening met omzichtigheid dient te gebeuren en dat de berekening van geval tot geval nader gepreciseerd moet worden, waar het demografisch materiaal dat toelaat.

¹⁴ E. Hélin, *La démographie de Liège*, a.w., 74.

¹⁵ De hier genoemde cijfers zijn hoger dan eerder berekende omrekeningscoëfficiënten, maar komen dichter in de buurt van de schattingen van tijdgenoten, die zelf al hebben geprobeerd uit het aantal communicanten de bevolking te berekenen door een kwart er bij op te tellen (d.w.z. het aantal communicanten op 80% van de bevolking te stellen).

E. Hélin, *La démographie de Liège*, passim.

¹⁶ R. Mols, *Introduction*, a.w., 232-237.

¹⁷ M. Cloet, *Het kerkelijk leven*, a.w., 81-82, 310-311.

¹⁸ A. M. van der Woude, *Het Noorderkwartier*, a.w., dl. 1, 85.

¹⁹ E. Roebroeck, *Het Land van Montfort*, a.w., 49-50.

Welke maatstaf geldt voor de bevolkingschatting in de 17e en 18e eeuw?

We zullen ons nu verder beperken tot de communicanten in de parochies van het bisdom Luik en Roermond, die gelegen waren in het gebied van de tegenwoordige provincie Limburg. Het aantal communicanten, ontleend aan de bisschoppelijke kerkvisitaties, zijn voor wat betreft het bisdom Roermond gepubliceerd door Jos Habets in zijn 'Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn vooraf gegaan'. In het eerste deel, p. 596-600, geeft hij cijfers voor de parochies Afferden, Gennep, Heijen, Well en Mook in het midden van de 16e eeuw (circa med. sec. XVI). In deel 1, pag. 393-412, geeft hij cijfers uit het kerkvisitatieregister van 1647 voor de parochies Berg a.d. Maas, Born en Buchten, Broeksittard, Elsloo, Grevenbicht, Holtum, Limbricht en Einighausen, Munstergeleen, Obbicht, Sittard, Stein, Susteren, Urmond en voor Herten, Maasniel en Melick-Herkenbosch. In hetzelfde deel, p. 431-447, geeft hij het aantal communicanten volgens de aartsdiakonale kerkvisitatie van 1658 voor de parochies Bemelen, Berg, Breust (incl. Eijsden, Maarland, Oost en Caestert), Cadier, Epen, Eygelshoven, Eys, Gronsveld met Eckelrade en Rijckholt, Gulpen, Heer, Heugem, Kerkrade, Lemiers, St. Pieter, Simpelveld en Bocholtz, Vaals, Vylen, Wijck en Wylré.

In het derde deel van deze uitgave worden op meerdere plaatsen (p. 168-198, 201-267, 267-283, 284-297 en 374 vv) aantallen communicanten genoemd, nl. voor de parochies Afferden, Arcen, Asselt, Baarlo, Beesel, Belfeld, Bergen, Blerick, Blitterswijk, Broekhuizen, Broekhuizenvorst, Echt, Geysteren, Grubbenvorst, Helden, Horst, Kessel, Leveroy, Linne, Lottum, Maasbracht, Maasbree, Meerlo, Meijel, Middelaar, Montfort, Nederweert, Nieuwstadt, St. Odiliënberg, Oirlo, Roermond, Roosteren, Sevenum, Stevensweert, Swalmen, Swolgen, Velden, Venlo, Venray, Vlodrop, Wanssum, Weert, Well en Wesse in het noorden en Amby, Amstenrade, Beek, Bingelrade, Borg-haren, Brunssum, Bunde, Geleen, Geulle, Heerlen, Hoensbroek, Houthem, Hulsberg, Itteren, Jabeek, Kerkrade, Klimmen, Limmel, Meerssen, Merkelbeek, Nuth, Oirsbeek, Oud-Valkenburg, Schaesberg, Schimmert, Schinnen, Schin op Geul, Schinveld, Sittard, Spaubeek, Valkenburg, Voerendaal en Wijnandsrade in het zuiden. (p. 327-350, 351-373)

Het aantal communicanten van de parochies, die tot het bisdom Luik

behoren, wordt vermeld in: 'Visitaciones Archidiaconales, archidiaconatus Hasbaniae in diocesi Leodiensi, ab anno 1615 ad annum 1763, edidit Gulielmus Simenon, tomes I et II, Leodii, 1939' voor de volgende parochies: Bemelen, Berg, Breust, Cadier, Epen, Eygelshoven, Eys, St. Geertruid, Gulpen, Gronsveld, Heer, Heugem, Kerkrade, Margraten, Mheer, Mesch, Noorbeek, St. Pieter, Simpelveld, Slenaken, Vaals, Vylen, Wahlwiller, Wyck en Wylré.

In tegenstelling tot Habets, die ook gegevens geeft voor de Luikse parochie, zijn hier enkel communicanten uit het Luikse en niet uit het Roermondse diocees vermeld, maar wel uitvoeriger dan Habets die geeft.

Tenslotte zijn communicanten in het landdekenaat Kessel vermeld in een artikel in *De Maasgouw*, 41, jrg. 9, sept. 1921, p. 72 voor de parochies Broekhuizen, Broekhuizenvorst, Lottum, Grubbenvorst, Blerick, Baarlo, Kessel, Helden, Maasbree, Sevenum, Horst, Oirlo, Venray, Geysteren, Wanssum, Blitterswijk, Meerlo en Swolgen.^{19a}

Met behulp van de hier opgegeven communicanten zullen we nu trachten de bevolking te berekenen. In het voorgaande hebben we gezien, dat hiertoe verschillende coëfficiënten worden gehanteerd, die echter niet zonder meer zijn over te nemen. Daarom willen we vooraf enige vergelijkingen trekken, voor zover dat mogelijk is tussen het aantal opgegeven communicanten en het aantal inwoners.

In Zuid-Limburg zien we al direkt grote verschillen. G. H. Franssen²⁰

^{19a} Het aantal communicanten bedroeg in de landdekenaten van het bisdom Roermond in 1708 en 1773:

	1708	1773
Nijmegen	8.677	12.702
Cuyk	8.155	8.993
Valkenburg	—	19.739
Kriekenbeek	13.950	17.073
Erkelenz	4.192	4.405
Gelder	12.630	16.340
Kessel	10.104	10.457
Montfort	9.110	9.658
Weert	6.100	—

N.B. Het aantal protestantse families bedroeg in 1708 ongeveer 1663, in 1773 idem (waarschijnlijk zonder meer overgenomen).

P. Polman O.F.M., *Katholiek Nederland in de 18e eeuw*, III, 1968, 134-148.

²⁰ G. H. Franssen, *Van Semplevlei tot Simpelveld, Geschiedenis van Simpelveld*, 1970.

komt op een percentage communicanten in 1624 te Simpelveld ten opzichte van de totale bevolking van 75%. Grauwels²¹ komt voor St. Pieter in 1768 tot 73%. In Hoensbroek vormden in 1669 de communicanten 63% van het inwonertal.²² In Kerkrade vormden in 1790 de communicanten 2/3 van de bevolking.²³ In Geulle – al eerder genoemd – vormden de communicanten in 1788 69% van de bevolking.²⁴

Dezelfde verschillen vertonen de Noord-Limburgse cijfers. Van een aantal gemeenten in de noordelijke Maasreek kan een vergelijking worden getrokken tussen het aantal opgegeven communicanten in de overeenkomstige parochies en het inwonertal van deze plaatsen (Meerlo, Wanssum, Broekhuizen, Grubbenvorst, Maasbree, Kessel, Helden, Horst en Sevenum). Het aantal communicanten in deze plaatsen is zeer wisselend ten opzichte van het inwonertal, naar gelang men een vergelijking trekt met een eerder of later tijdstip (tabel 1).

Tabel 1. Vergelijking van het aantal communicanten in 1798 met het inwonertal in 1786 en het aantal katholieken in 1809 in een aantal plaatsen in Noord-Limburg.²⁵

Plaatsen	Aantal inwoners 1786	Aantal katholieken 1809	Aantal communicanten 1798		
			Absoluut	In % van 1786	In % van 1809
Meerlo	782	1.116	500	64	49
Wanssum	369	612	410	(110)	67
Broekhuizen	611	764	470	77	62
Grubbenvorst	861	1.103	660	76	60
Maasbree	2.349	2.803	1.910	81	68
Kessel	792	1.018	610	77	60
Helden	1.643	2.119	1.350	82	64
Horst/Sevenum	3.160	3.947	2.750	87	70
	10.567	13.482	8.660	82	64

²¹ J. Grauwels, *St. Pieter in 1763*, De Maasgouw, Jrg 77, 1958, 174-176.

²² J. M. van de Venne, J. Th. H. de Win en P. M. H. M. Peeters, *Geschiedenis van Hoensbroek*, 1968, 597 e.v.

De gemiddelde grootte van het huishouden was toen 4,48.

²³ Wilhelm Fabricius, *Erläuterungen zum geschichtlichen Atlas der Rheinprovinz*. Zweiter Band, Die Karte von 1789. Bonn, 1898, 18.

²⁴ *Catalogus domorum* . . . de Geulle, 1788, a.w.

²⁵ Het aantal communicanten in 1798 is behalve aan de gepubliceerde kerkvisitatie

Rekening houdende met het groeiverloop van het zielental in deze plaatsen komt het gemiddelde neer op 72⁰/₀ (bij een schatting van het inwonertal in 1798 op 12.089).

Deze enkele cijfers vertonen een grote spreiding met uiterste waarden, die uiteen lopen van 60⁰/₀ tot 75⁰/₀. Het lijkt ons een onbegonnen opgave om voor elke parochie weer een andere omrekeningscoëfficiënt te gaan berekenen, zo dit al mogelijk zou zijn. Nader onderzoek kan leren, hoe groot deze faktor is, maar dan zou het inwonertal al bekend zijn,...quod erat demonstrandum.

In het vervolg is daarom een vaste, maar arbitraire coëfficiënt aangehouden, die uitgaat van de veronderstelling: a) dat de leeftijd van de eerste communie ligt tussen 12½ en 13½ jaar, b) dat de gemiddelde geboortecijfers geen verstorende invloed op die coëfficiënt hebben, en c) dat de migratie een hogere coëfficiënt waarschijnlijk maakt voor de steden dan voor het platteland. Na overweging van deze factoren kozen we voor een omrekeningsfaktor, die voor het platteland op 65⁰/₀ wordt geschat en voor de stad op 67⁰/₀. Hierbij moet onmiddellijk worden aangetekend, dat in feite deze coëfficiënten hoger liggen, omdat uit de communicantencijfers onmiddellijk tot het inwonertal wordt geconcludeerd en we derhalve de niet-katholieken buiten beschouwing lieten, die toch altijd nog 2 à 3⁰/₀ van de bevolking uitmaakten.²⁶

Aangezien de niet-katholieken voornamelijk in de steden woonden, ligt de coëfficiënt voor de grotere plaatsen praktisch rond 70⁰/₀ en die voor het platteland op ruim 66⁰/₀.

Men moet er zich bewust van zijn, dat dit verhoudingsgetal niet meer dan een globale schatting aangeeft, – in overeenstemming trouwens met de weinig nauwkeurige aard van het basisgegeven. Waar moge-

ontleend aan een artikel in De Maasgouw, Jrg 41, nr 9, september 1921, 72 'Communicanten in het landdekeenaat Kessel in 1798'.

Het aantal inwoners in 1786 is ontleend aan de telling van Fabricius, *Erläuterungen zum geschichtlichen Atlas der Rheinprovinz*, a.w., 7-9.

Het aantal katholieken in 1809 is ontleend aan de bijlage van J. A. de Kok OFM, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, diss. Nijmegen, Assen 1964, 448-461. De telling van 1809 berust op het Rijksarchief te Maastricht, Archief Departement Nederraas, nr 1065; de godsdiensttelling voor het Departement van de Roer spruit voort uit de circumscriptions van het toen net opgerichte bisdom Aken.

²⁶ J. A. de Kok OFM, *Nederland op de breuklijn*, a.w., 101. schat het aantal hervormden in Limburg in het midden van de 17e eeuw op circa 1.500. In de telling van 1809 is de woonplaats van de niet-katholieken aangegeven.

lijk zullen we nog trachten enige korrekties en verificatie aan te brengen. Bovendien kunnen wellicht de grotere aantallen de kleinere foutenmarges uitschakelen. Door eenzelfde reductiefactor toe te passen, zijn foutieve schattingen niet uitgesloten, maar zijn wij wel in staat om de communicantencijfers beter onderling te vergelijken. Indien het aandeel van de communicanten in de 17e eeuw te hoog is geschat, betekent zulks een geringere groei en in een aantal gevallen een grotere achteruitgang van de bevolking. In een dynamische analyse worden de berekeningsfouten enigermate gecorrigeerd. Het is immers niet aan te nemen, dat alle pastoors over een lange periode stelselmatig het aantal communicanten onjuist hebben opgegeven. Wel zullen zij vaker fouten bij het tellen hebben gemaakt en onjuiste definities hebben gebruikt. De een zal de tijdelijk afwezigen wel hebben opgegeven, de ander niet. Wanneer men nu voor een groter gebied gedurende een langere periode de groeicoëfficiënten berekent, dan vallen deze toevallige fouten grotendeels tegen elkaar weg en zal het beeld van de bevolkingsontwikkeling bij nadering juist zijn. Overigens zijn wij van oordeel, dat een onvolledig cijfer met de daarbij passende reserve de voorkeur verdient boven het verwaarlozen van alle kwantitatieve pogingen, omdat die aanvechtbare resultaten tot gevolg zouden kunnen hebben.

De uitkomsten van onze berekeningen zullen we thans samenvatten voor Noord- en Zuid-Limburg afzonderlijk met een onderscheid telkens voor de steden en het platteland.

De bevolking van het huidige Noord-Limburg

Als we uitgaan van de volkstellingen in de Franse Tijd als meest nauwkeurige bevolkingsopgave en daarmee vergelijken de bevolking van deze streek in het midden van de 17e eeuw (d.w.z. het tot inwoners omgerekende cijfer van de communicanten van die parochies, die met de latere gemeenten samenvallen), dan is een eerste globale vergelijking van de bevolkingssituatie in dit gebied mogelijk. Maar in deze vergelijking moeten noodgedwongen veel plaatsen uitvallen, omdat van die gemeenten geen of onvoldoende cijfers over de communicanten aanwezig waren of omdat wegens de merkwaardige uitkomsten aarzeling bestond omtrent de waarde van het communicantencijfer. Buiten beschouwing bleven de plaatsen Mook, Gennep, Ottersum, Bergen, Arcen en Velden, gelegen in het noorden van Limburg, en een groot aantal plaatsen rond Roermond, zoals Posterholt,

Melick-Herkenbosch, Heel en Panheel, Neeritter, Beegden, Horn, Buggenum, Haelen, Nunhem, Neer, Heythuysen, Roggel, Ittervoort, Graethem, Baexem, Stramproy, Hunsel en Thorn. Dientengevolge kon slechts ruim 2/3 van het plattelandsgebied van Noord-Limburg in de eerste vergelijking worden betrokken. De grotere plaatsen bleven opzettelijk buiten beschouwing, omdat we over Venlo, Tegelen, Roermond en Weert nog afzonderlijk komen te spreken.

De resterende plattelandsdorpen hadden in de jaren 1647-1673 blijkens de toen gehouden kerkvisitaties een uit het communicantencijfer berekend gezamenlijk inwonertal van 29.144. Bij de telling in An X (23 sept. 1801-22 sept. 1802) hadden diezelfde plaatsen 34.118 inwoners. De eerste conclusie kan nu luiden, dat de plattelandsbevolking van deze streek over deze anderhalve eeuw slechts in geringe mate in aantal is toegenomen. De gemiddelde groei bedraagt niet meer dan $\pm 1,1$ pro mille per jaar. We zullen nu proberen iets over de tussentijdse schommelingen in deze periode vast te stellen.

Hierbij stuiten we op de moeilijkheid, dat niet in alle parochies en gelijktijdig kerkvisitaties plaats vonden en communicantencijfers werden opgegeven. Bovendien ligt een complicatie in het feit, dat de parochiegrenzen (van een of meer parochies) niet altijd samenvallen met de latere gemeentegrenzen. Slechts voor 9 gemeenten, waaronder een aantal grotere, waren cijfers beschikbaar, waarbij deze moeilijkheid kon worden ondervangen. Hiervan kunnen we het inwonertal berekenen op vier verschillende tijdstippen (tabel 2).

Tabel 2. Schatting van het inwonertal van 9 Noord-Limburgse gemeenten in de 17e en 18e eeuw.

Gemeenten	Berekend aantal inwoners, afgeleid uit het aantal communicanten tijdens de kerkvisitaties in			
	1647-73	1700-30	1740-64	1801-02 (Volkstelling)
Linne	569	538	461	623
Maasbracht	354	385	692	975
Echt	1.692	1.846	2.300	2.962
Horst/Sevenum	3.454	4.107	4.000	3.690
Meerlo	948	877	962	995
Helden	1.846	1.923	1.846	2.042
Kessel	846	815	769	953
Venray	4.308	4.308	3.846	3.925
	14.048	15.122	15.337	16.751

We zien uit deze tabel, dat de bevolkingsontwikkeling geen continu verloop had, maar zeer ongelijk over deze perioden gespreid was: een zeer matige groei in de tweede helft van de 17e eeuw (gemiddeld 1,3 pro mille per jaar), een stagnatie in de eerste decennia van de 18e eeuw en een iets grotere groei in de tweede helft van de 18e eeuw (gemiddeld 1,8 pro mille per jaar). Deze eerste uitkomsten bevestigen de vroegere veronderstellingen, dat in de ontwikkeling van dit gebied blijkbaar talrijke knelpunten zaten, die we in hun tijdsvolgorde zullen trachten te lokaliseren. Daartoe kunnen we geen beroep meer doen op vergelijkende cijfers uit het begin van de Franse Tijd, maar zijn we aangewezen op een onderlinge vergelijking van de communicantencijfers. Dit behoeft geen bezwaar te zijn, omdat we begin- en eindterm al min of meer kennen. Het gaat nu meer om de verschillende parochies met elkaar te vergelijken en daaruit conclusies over de bevolkingsbeweging te trekken. In Noord-Limburg zijn er tien parochies, waarvan in alle jaren van kerkvisitaties communicantencijfers zijn opgegeven. Deze geven (in tabel 3) het volgende beeld.

Tabel 3. Een vergelijking van de communicantencijfers in de 17e en 18e eeuw in tien Noord-Limburgse parochies.

Parochie	Communicanten in de jaren			
	1658-73	1722-30	1751-64	1791-98
Helden	1.200	1.250	1.200	1.350
Horst	1.500	1.800	1.750	1.760
Kessel	550	530	500	610
Lottum	300	300	311	330
Meerlo	236	230	280	280
Oirlo	200	200	200	260
Sevenum	750	870	850	990
Swolgen	210	170	175	220
Venray	2.600	2.600	2.300	2.800
Wanssum	195	200	208	250
	11.910	12.540	11.960	13.615

Uit deze reeks blijkt, dat in de eerste periode het aantal communicanten met ongeveer 10⁰/₀ steeg. Tussen 1722-1730 en 1755-1764 daalde dit cijfer met 5⁰/₀, terwijl in de tweede helft van de 18e eeuw de communicanten met 15⁰/₀ stegen. Tussen 1791-1798 en 1801-1802 had weer een daling van het zielental plaats. De conclusies uit de vorige tabel omtrent een lichte golfbeweging, die drie

tijdvakken verdeelt, worden door deze cijfers bevestigd, namelijk een geringe stijging (in dit geval van gemiddeld 1,6 pro mille per jaar), vervolgens een daling (van gemiddeld 1,6 pro mille per jaar) en een groei in de laatste periode (van 4 pro mille per jaar).

Tabel 4. Een vergelijking van de communicantencijfers in een aantal Noord-Limburgse parochies in de 17e en 18e eeuw.

Parochie	1658/1673	1700/1703	Parochie	1700/1703	1751/1764
Asselt	254	300	Echt	1200	1500
Beesel	400	400	Linne	350	300
Belfeld	250	180	Maasbracht	250	450
Echt	1100	1200	Montfort	210	300
Linne	370	350		2010	2550
Maasbracht	230	250			
Montfort	250	210	Parochie	1658/1673	1751/1764
Stevensweert	400	400	Broekhuizenvorst	230	240
Swalmen	525	700	Echt	1100	1500
Vlodrop	660	660	Geijsteren	300	280
	4439	4650	Grubbenvorst	300	300
Parochie	1658/1673	1722/1730	Maasbracht	230	450
Afferden	220	270	Maasbree	530	600
Arcen	460	460	Montfort	250	300
Baarlo	400	450	St. Odiliënberg	300	336
Blitterswijk	170	170		3240	4006
Broekhuizen	150	160	Parochie	1658/1673	1740/1745
Helden	1200	1250	Bergen	300	400
Horst	1500	1800	Blerick	600	600
Kessel	550	530	Leveroy	225	250
Lottum	300	300	Nederweert	2600	2100
Meerlo	236	230	Wessem	225	292
Middelaar	130	200		3950	3642
Oirlo	200	200	Parochie	1722/1730	1751/1764
Sevenum	870	750	Arcen	460	457
Swolgen	170	210	Helden	1250	1200
Venray	2600	2600	Horst	1800	1750
Wanssum	195	200	Lottum	300	311
	9351	9780	Meerlo	230	280
			Oirlo	200	200
			Sevenum	870	850
			Swolgen	170	175
			Venray	2600	2300
				7880	7523

In tabel 4 zijn vergelijkingen getrokken van telkens weer andere groepen parochies op wisselende tijdstippen in de hoop daardoor de bevolkingsschommelingen nog duidelijker te kunnen aanduiden. De berekening van de voor- of achteruitgang in aantallen communicanten leert ons inderdaad de perioden nog nauwkeuriger te onderscheiden.

In de tweede helft van de 17e eeuw wijst alles in de richting van een zeer langzame bevolkingsgroei, die ligt tussen 1,3 en 1,6 pro mille per jaar. Waarschijnlijk is dit accres op het einde van de eeuw al grotendeels verdwenen. Een incidentele teruggang tijdens de Negenjarige Oorlog (1688-1697) wordt omgezet in een duurzame ombuiging in de jaren 1690-1740, een moeilijk tijdperk voor de landbouw met sterke deflatoire tendenties, waarin de periode van de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) als bijzonder ongunstig wordt aangemerkt. De teruggang in deze moeilijke jaren kan geraamd worden op gemiddeld ruim 2 pro mille per jaar. Daarna volgt een herstel, dat rond 1730 het communicantencijfer weer op een hoger niveau brengt. Nog vóór het midden van de 18e eeuw is er opnieuw sprake van een teruggang; in het derde kwart van de 18e eeuw vertonen de communicantencijfers een daling van meer dan 10 pro mille per jaar. Debet aan deze ontwikkeling zijn o.m. de hongersnood van 1740, de vee-sterfte in 1744 en de dissenterie-epidemie in 1737.²⁷ Maar na deze tijdelijke terugslag volgt een snel herstel, dat aanhoudt tot een eind voorbij de eeuwheft (met een groei van gemiddeld 30 pro mille per jaar). Daarna is de ontwikkeling niet meer uit de communicantencijfers te distilleren, maar kunnen wel andere gegevens in de vergelijking worden betrokken.

Uit de voorgaande cijfers weten we reeds, dat in de tweede helft van de 18e eeuw de bevolking op het Noord-Limburgse platteland gegroeid is, waarbij het tempo van deze groei naargelang de vergelijkingen varieert van gemiddeld 1,8 tot 4 pro mille per jaar. Maar was dit een tijdperk van ononderbroken bevolkingsgroei?

Uit de studie van E. Roebroeck over het Land van Montfort bleek, dat dit gebied tussen 1668 en 1749 een stagnerende bevolking had en dat de bevolkingsvermeerdering in dit gebied in de tweede helft van de 18e eeuw wordt onderbroken in de jaren tussen 1756 en 1767.²⁸ De

²⁷ Wilhelm Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa* Hamburg/Berlin, 1974, 179-186.

²⁸ E. Roebroeck, *Het Land van Montfort*, a.w., 48 e.v.

loop van de bevolking was daar als volgt:

1749	5.297	(100)
1756	5.978	(113)
1767	5.859	(111)
1782	6.445	(122)
1789	6.585	(124)

Deze merkwaardige onderbreking in het bevolkingsverloop is ook uit andere studies over dit gebied bekend. L. A. H. Peters²⁹ geeft voor de plattelandsdorpen van het deel van het Overkwartier, dat onder Pruisisch bestuur stond, de volgende bevolkingsaantallen:

1748	43.986	(100)
1756	46.174	(105)
1770	42.763	(97)
1781	44.892	(102)
1787	48.738	(111)

Uit deze studies blijkt, dat de periode van bevolkingsaanwas onderbroken wordt in de jaren tussen 1756 en 1770, waarbij met name de nasleep van de Zevenjarige Oorlog en de invloed van de hongersnood in 1771²-74 in gedachten komt. Daarna gaat de bevolkingstoename voort: aanvankelijk (als hersteleffekt?) vrij snel met een gemiddelde groei tot $\pm$ 1780 van 5 à 7 pro mille per jaar en daarna in een langzamer tempo van gemiddeld 3 pro mille per jaar.

Vergelijkt men de cijfers van Fabricius over de inwoners in 1786 van een aantal heerlijkheden in Pruisisch Gelder met de overeenkomstige uitkomsten van een telling uit An VII (1798/1799), dan constateert men een verdere bevolkingsgroei op het einde van de 18e eeuw. Het gaat hier om de volgende plaatsen: Afferden, Bergen, Well, Arcen/Velden, Wanssum, Meerlo, Broekhuizen, Broekhuizenvorst, Lottum, Grubbenvorst, Blerick, Baarlo, Maasbree, Kessel, Helden, Sevenum, Horst en Venray.³⁰ In 1786 telden deze plaatsen 16.694 inwoners, in 1798/99 was het totaal 17.628 inwoners, d.w.z. een bevolkingsstijging in deze periode van gemiddeld ruim 4 pro mille per jaar.

²⁹ L. A. H. Peters, *Pruisisch Gelder in de 18e eeuw. Enige aspecten van bestuur en volkshuishouding*. In Publications, 1969-1970, 195.

³⁰ De cijfers van Arcen en Velden, Bergen, Wanssum en Venray zijn benaderd, omdat de opgaven van deze plaatsen niet helemaal volledig waren en niet zonder meer konden worden vergeleken. (W. Fabricius, *Erläuterungen*, a.w.)

De bevolkingsontwikkeling in dit gebied komt in grote trekken overeen met een vergelijkbaar gebied als de Meierij van 's Hertogenbosch voor de periode van het midden van de 17e tot het midden van de 18e eeuw, maar daar was de groei na 1747 veel geringer.³¹ Het lijkt er op, dat in Noord-Limburg na 1770 de eeuwenlange stagnatie doorbroken wordt en een groei begint, die zich ook in de Franse tijd doorzet.

Tot nu toe hebben we uitsluitend gesproken over de plattelandsbevolking van Noord-Limburg. We zullen thans een aantal grotere plaatsen apart beschouwen, omdat de verschillen in bevolkingsevolutie daar groter en gecompliceerder zijn.

Venlo is waarschijnlijk tijdens de middeleeuwen een snel groeiende stad geweest, hoewel de cijfers ons daarover bijna volledig in het ongewisse laten. Volgens Driessen³² telde Venlo in 1369 153 gezinnen, terwijl Roermond 448 gezinnen had. Beide cijfers zijn zeker veel te laag, maar ongeloofwaardig is ook, dat Roermond toen ongeveer drie maal zo groot zou zijn als Venlo. Uit belastingschattingen is bekend³³, dat in dat jaar Venlo getaxeerd wordt op twee derde van Roermond. Dan komen wij op een inwonertal van rond 4.000. Een andere schatting aan de hand van het aantal schatplichtigen komt voor 1438 uit op een benaderend cijfer van ± 3.250 .³⁴ Ramaer³⁵ schat de bevolking in 1564 op 3.900, maar algemeen wordt de berekening van Ramaer te hoog geacht. Deze aanduidingen, waarvan de betrouwbaarheid gering is te noemen, worden hier vermeld, omdat daaruit kan blijken, dat in Venlo een bevolkingsgroei op lange termijn plaats had, die tussen de 14e en 17e eeuw het inwonertal met de helft deed stijgen. Op basis van de aanwezige archieven, die in het gemeentearchief van Venlo voldoende voorhanden zijn, is het mogelijk deze bevolkingsontwikkeling vrij exact weer te geven. In het algemeen

³¹ H. J. van Xanten, *Town and Bailiwick of Bois-le-Duc*, in *Population changes*, a.w., A.A.G. Bijdragen, 12, 1965, 106-107.

³² Th. W. J. Driessen, *Geschiedenis van Tegelen*, Tegelen, 1952, 47.

³³ H. Mosmans C.s.s.R., *Roermond in 1369*, De Maasgouw, jrg. 59, afl. 1, jan.-febr. 1939, 12.

³⁴ *Bevolkingscijfers Venlo*, in De Luif, *Uit Venlo's heden en verleden*, jrg. 2, nr 1, april-mei 1954, 8.

³⁵ J. C. Ramaer, *De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans*. In *Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Genootschap*, 2e serie, deel 28, 1921, 37.

wordt hier slechts naar de bevolkingstoestand van vóór de 17e eeuw verwezen, als daarmee de evolutie in de 17e en 18e eeuw in een juister perspectief kan worden gesteld.

Over de 17e en 18e eeuw zijn nauwelijks cijfers gepubliceerd. Habets³⁶ vermeldt voor 1669 een aantal van 3500 communicanten en 250 hereïci, wat overeenkomt met ruim 6.000 inwoners. We mogen zodoende veronderstellen, dat de stad in de turbulente jaren tussen het midden van de 16e en het midden van de 17e eeuw nog in bevolking gegroeid is. Dit betreft dan uitsluitend de burgerbevolking, want de bezetting van het garnizoen laten we hier buiten beschouwing. Deze aanwas hangt in deze handelsstad samen met de opgang van de Maasvaart, welke factor nadien ook een negatief effect heeft, als deze tot geringe proporties ineenschrompelt.³⁷ In de jaren 1660-1700 beleefde de Maashandel een hoogtepunt, hetgeen o.m. uit de tolopbrengsten blijkt en zich ook manifesteert in de bevolkingscomponenten, zoals in de kerkelijke registers valt na te gaan. Maar tussen 1702 en 1725 beleefde Venlo een totale ineenstorting van deze Maashandel, hetgeen uit dezelfde factoren bemerkbaar is, maar ook uit de teruggang van de stedelijke inkomsten.^{37a} Dat zal de voornaamste reden zijn, dat in 1722 slechts 2500 communicanten geteld worden, hetgeen ten opzichte van 1669 een teruggang van de bevolking veronderstelt van bijna 1500 zielen. Veel bewoners verhuisden naar elders, terwijl vestiging in de stad wegens het tekort aan bestaansmiddelen niet was toegestaan. Wel werd het garnizoen flink uitgebreid (tot 1800 man in 1740)³⁸, waardoor de enorme teruggang enigszins verdoezeld werd.

De 18e eeuw bleef voor een kwetsbare handelsstad als Venlo een diepe depressieperiode, ook in demografisch opzicht. De burgerbevol-

³⁶ Jos Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, a.w., dl. 3, 201-267. In dit deel wordt ook het communicantencijfer voor 1722 vermeld. In 1615 telde Venlo 50 protestantse gezinnen.

³⁷ J. A. van Houtte, *Le tonlieu de Lith et le commerce sur la Meuse de 1551 à 1701. Résultats d'une recherche collective*. In *Economische Geschiedenis van België*. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 17-19 november 1971, Brussel, 1972, 297-309.

^{37a} P. G. J. Hoebers, *Venlo in de eerste helft van de 18e eeuw, 1702-1752*. Doctoraal scriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, 1967, 206 blz. + bijl.

³⁸ *Hedendaagse historie, of Tegenwoordige staat van alle volkeren, dl 12, Vervolgende de beschrijving der Vereenigde Nederlanden; en vervattende bijzonderlijk die der Generaliteitslanden*, bij Isaak Tirion, 1740, 565 e.v.

king werd in 1740 op rond 4.000 geschat.³⁹ De achteruitgang was zichtbaar, omdat van de 800 à 900 huizen er vele onbewoond stonden. Op het einde van de eeuw had de stad zich nog nauwelijks van dit dieptepunt hersteld. Rond 1790 is het inwonertal ± 4.100 .⁴⁰ Daarna treedt een demografisch herstel op, zodat bij de volkstelling van 1796 reeds 4.395 inwoners geteld worden.

Over *Tegelen* zijn we dank zij de nasporingen van Driessen⁴¹ beter ingelicht. Uit diens cijfers omtrent het aantal gezinnen blijkt een voortgezette bevolkingsvermeerdering op lange termijn. Het aantal gezinnen bedroeg in 1473 : 47, in 1672 : 65, in 1758 : 74 en in 1771 : 90. In 1806 kunnen we het aantal op ± 125 berekenen. Ook uit het aantal communicanten komt dezelfde tendens tot uiting. In 1544 had Tegelen 200 communicanten (= ongeveer 300 inwoners) en in 1620 246 communicanten (= ongeveer 370 inwoners) Fabricius geeft voor 1767 een bevolkingscijfer van 348⁴², wat ons in het licht van de andere cijfers erg laag voorkomt. Bij de telling van 1806 had Tegelen 746 inwoners. In tegenstelling tot andere plaatsen is hier derhalve sprake van een voortdurende groei, die ongetwijfeld mede te danken was aan de voorspoed van de plaatselijke aardewerkindustrie, die in de 18e eeuw door het hertogdom Jülich-Berg gestimuleerd werd.

Voor *Roermond* beschikken wij over de gelukkige omstandigheid, dat het middeleeuwse bevolkingsgetal kan worden gereconstrueerd, doordat het aantal behuizingen in 1396 werd teruggevonden.⁴³ Roermond telde toen 1483 huizen en kamers, waarbij de kloosters en pastorieën niet zijn meegeteld. Gaan wij in navolging van andere auteurs uit van een gemiddelde bezetting van 4.7 bewoners per huis en ronden wij de uitkomst naar boven af voor de niet meegerekende geestelijken en kloosterlingen, dan komen we op een bevolking van ongeveer 7.000, hetgeen beduidend meer is dan tot nu toe werd aangenomen. Het enige voordien bekende cijfer stamde uit de berekening van

³⁹ *Hedendaagsche historie*, a.w., 565.

⁴⁰ W. A. Bachiene, *Vaderlandsche Geographie of nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden*, Amsterdam, vijfde deel, 1791, 1123.

A. J. Mertens en J. Henkens, *Schetsen uit de geschiedenis van het land van Weert*, Weert, 1956, noemen een zelfde cijfer voor Venlo.

⁴¹ Th. W. J. Driessen, *Geschiedenis van Tegelen*, a.w., 47 e.v.

⁴² W. Fabricius, *Erläuterungen*, a.w., 264.

⁴³ J. Linssen, *Roermond rond 1400*, in *Publications*, 1965, 43.

Ramaer, die voor 1564 tot 6.200 inwoners kwam.⁴⁴ Voor het midden van de 16e eeuw lopen andere schattingen van de bevolking uiteen van ± 6.000 tot 6.500 inwoners. Dat betekent in elk geval, dat in tegenstelling tot Venlo de bevolking van de stad gedaald was. Dit is overigens in overeenstemming met het verval van de Roermondse lakkennijverheid in deze periode.⁴⁵

De economische situatie bleef ook daarna zeer moeilijk, wat op het inwonertal zijn sporen naliet. In 1554 had een grote stadsbrand plaats, die het noordelijk en meest welvarende deel van de stad in de as legde. De heropbouw ging zeer langzaam, mede te wijten aan diepere oorzaken. In 1671 klaagde men, dat een derde deel van de stad door oorlog, brand en ziekte (de pest) nog steeds niet was opgetimmerd. In de eerste helft van de 17e eeuw waren van de 800 huizen er ± 200 door de oorlog verwoest. Het inwonertal was toen een flink eind onder de 4000 gedaald. De kerkelijke bezittingen hadden zich uitgebreid ten koste van de burgerhuizen.

Deze situatie herhaalde zich na de brand van 1665, toen het zuidelijk stadsdeel verloren ging. Na de brand – in 1669 – had een visitatie plaats, op welk moment het aantal communicanten op 2500 werd gesteld.⁴⁶ De bevolking was toen gedaald tot ongeveer 3725 zielen. Nadien zijn de berichten over aantal huizen, inwoners enz. verward en tegenstrijdig.⁴⁵

Wel wordt duidelijk, dat in de 18e eeuw het herstel energiever werd aangepakt dan een eeuw tevoren en dat langzamerhand enige opleving was te bespeuren. In 1773 waren er 3000 communicanten (=4400 inwoners), zodat we een matige groei zien van 675 inwoners in meer dan een eeuw tijd. Bij dit communicantencijfer – evenals het vorige – waren de buitengehuchten meegerekend. Voor de stad zelf kwamen op nauwelijks 4000 inwoners.⁴⁶

In 1787 is een inwonertal bekend van 4.324⁴⁷, hetgeen waarschijnlijk te hoog zal zijn. Bij de volkstelling van 1796 had Roermond 4.232 inwoners. Het bevolkingsherstel op het eind van de 18e eeuw is echter geen gevolg van de natuurlijke bevolkingsaanwas, maar staat

44 J. C. Ramaer, *De middelpunten van bewoning*, a.w., 37.

45 *Civitas Ruraemundensis. Gedenkboek t.g.v. het 700-jarig bestaan van Roermond als stad*. Roermond, 1932.

46 Jos Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, a.w., 284-297 geeft communicantencijfers voor 1669 en 1773.

47 W. Fabricius, *Erläuterungen*, a.w., 4.

veel meer onder invloed van de immigratie vanuit de Zuidelijke Nederlanden en het Rijnland.

Weert had in het midden van de 15e eeuw, toen de stad in een economische opbloei verkeerde, ongeveer 5.000 inwoners. In de 16e eeuw nam dit aantal nog verder toe. In 1584 was het aantal communicanten, toen bisschop Lindanus er de katholieke godsdienst herstelde 4.160, wat duidt op een inwonertal van rond 6.400 zielen, hetgeen dan in vergelijking met de 15e eeuw op een behoorlijke groei zou wijzen.⁴⁸ Dit houdt verband met de bloei van de textielindustrie in en rond Weert, die op het einde van de 16e eeuw haar hoogtepunt bereikte. Nadien zijn we slechter ingelicht. Habets⁴⁹ geeft voor 1670 aan 3.000 communicanten en voor 1681 ineens 4.000 communicanten. Met deze merkwaardige cijfers weten we niet goed raad, want het is moeilijk aan te nemen, dat in enkele jaren tijds de bevolking van Weert met bijna 1.500 mensen zou zijn gestegen. In deze periode heeft integendeel een uittocht plaats van de plaatselijke wevers, die vanwege de ondergang van de Weertse lakennijverheid naar Haarlem uitweken.⁵⁰ Hier kan alleen plaatselijk onderzoek nadere uitkomst verschaffen. Het is wel een bewijs, met hoeveel reserve men de communicantencijfers dient te bestuderen.

Voorlopig kunnen we alleen constateren, dat in de 17e eeuw de bevolking van Weert op een lager niveau lag dan in de 16e eeuw en dat nog een verdere achteruitgang zou volgen. Op het einde van de 18e eeuw wordt een bevolkingsgetal vermeldt van 4.400 inwoners.⁵¹ Bij de volkstelling van 1796 had Weert 4.553 inwoners.

Venray behoort vanouds ook tot de grotere plaatsen in Noord-Limburg voor wat betreft zijn inwonertal. Maar door zijn verspreide bebouwing, verdeeld over meer parochies, heeft het geen stedelijk karakter. Het centrum zelf is niet helemaal te vergelijken met Roermond en Venlo. Daarom hebben wij het inwonertal van Venray gerekend tot dat van het platteland, hoewel op sommigen momenten

⁴⁸ A. J. Mertens en J. Henkens, *Schetsen*, a.w.

⁴⁹ Jos Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, a.w., dl. 3, 374 e.v.

⁵⁰ A. D. A. Monna, *De textielnijverheid te Weert*, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XV, 1970, 29-49.

⁵¹ A. J. Mertens en J. Henkens, *Schetsen*, a.w.

het gezamenlijk inwonertal blijkens het aantal communicanten dat van Roermond en Venlo overschrijdt.

Het bevolkingsverloop van de grotere plaatsen in Noord-Limburg is kenmerkend voor de economische stagnatie in deze streek. In de 15e eeuw waren de grotere plaatsen nog volop in expansie: daar woonde een derde van de totale bevolking. Nadien werd de ontwikkeling zeer ongelijk. In de 16e eeuw was Roermond al op zijn retour. Venlo en Weert ondergingen vanaf de tweede helft van de 17e eeuw een gevoelige bevolkingsdaling. De stedelijke bevolking daalde in deze eeuw met minstens 2.500 personen. Rond 1700 woonde nog maar een kwart van de totale bevolking van Noord-Limburg in deze plaatsen. De toestand blijft dan in de 18e eeuw nagenoeg stationnair en de stedelijke bevolking vormt dan 20% van de bevolking. Eerst tegen het einde van deze eeuw is er ook in de steden een opleving te bespeuren.

De bevolking van het huidige Zuid-Limburg

Dezelfde werkwijze als voor Noord-Limburg hebben wij ook toegepast voor het gebied van het huidige Zuid-Limburg, namelijk om door een vergelijking van de beschikbare cijfers van de communicanten met de gegevens van de volkstelling uit de Franse Tijd iets omtrent het bevolkingsverloop tussen het midden van de 17e en het einde van de 18e eeuw te achterhalen.

We beginnen met het gebied rondom Sittard, maar komen over Sittard zelf nog apart te spreken. In deze streek hebben wij samengevat een aantal parochies – met uitzondering van Obbicht, Papenhoven en Gevenbicht, waar geen betrouwbare cijfers voorhanden waren. De overige plaatsen, t.w. Nieuwstadt, Susteren, Born, Urmond, Limbricht, Munstergeleen en Broeksittard hadden in 1647 tesamen 2.448 communicanten. In deze streek waren ook veel niet-katholieken gevestigd.⁵² De bevolking van de dorpen rond Sittard mogen we in 1647 stellen op minstens 4.000 inwoners. In 1767 stond de bevolking nog op hetzelfde peil, want volgens een opgave van Fabricius hadden zij toen 4.006 inwoners. Daarna begint een groeiperiode van gemid-

⁵² In het visitatierapport over Susteren in 1647 wordt gesproken over 200 heretici. Jos Habets, a.w.

deld 5,6 pro mille per jaar.⁵³ Bij de volkstelling van An VII hadden diezelfde plaatsen toen 5.243 inwoners, hetgeen in vergelijking met 1767 neerkomt op een bevolkingstoename van ongeveer 60%.

Het overige gebied ten zuiden van Sittard telde bij de volkstelling van 1796 in totaal 45.034 inwoners.⁵⁴ In vergelijking hiermede hebben wij het aantal communicanten geteld in de jaren 1647-1677 van de parochies, die overeenkomen met de gemeenten, die bij de telling van 1796 betrokken waren.⁵⁵ Uiteraard vallen gemeente en parochie niet steeds samen, zodat een vergelijking niet plaatsgewijze kan worden opgesteld. Ook hier hebben de cijfers uitsluitend betrekking op het platteland en zullen de grotere plaatsen, Maastricht, Sittard, Heerlen en Kerkrade, afzonderlijk in beschouwing worden genomen. Voor het derde kwart van de 17e eeuw komen we dan voor dit plattelandsgebied tot een totaal van 19.312 communicanten. In de omrekeningscoëfficiënt is het geringe percentage niet-katholieke bevolking verdisconteerd, dat voornamelijk in de Staatse Landen van Overmaas woonde. Het totaal aantal inwoners kan voor het plattelandsgebied van overig Zuid-Limburg toen berekend worden op ± 29.000. Dit betekent dat in de tussenliggende periode van ongeveer 130 jaar de bevolking met ongeveer de helft was gestegen (met gemiddeld 3,8 pro mille per jaar).

We zullen nu trachten deze bevolkingsvermeerdering iets nader te preciseren. Wij beschikken voor 12 plaatsen in deze streek over een aaneensluitende rij van communicantencijfers, die de bevolkingsontwikkeling aangeven vanaf het midden van de 17e eeuw tot en met de volkstelling van 1796 (tabel 5).

⁵³ W. Fabricius, *Erläuterungen*, a.w., 261 e.v.

⁵⁴ Het cijfer voor Gronsveld en Rijkholt en voor Eijsden, Breust en Oost is waarschijnlijk voor 1796 niet geheel juist; daarvoor in de plaats werd gekozen het inwonercijfer uit 1806. Voor Voerendaal was geen eerder cijfer aanwezig dan van 1815. Het totaal is dus benaderend.

⁵⁵ De gemeenten Ubach over Worms, Vroenhoven en Slenaken en de parochies in die plaatsen werden bij gebrek aan voldoende gegevens buiten beschouwing gelaten. Voor Bunde werd het aantal communicanten geschat op 200, voor Mheer op 330, voor Noorbeek op 300 en voor Margraten op 320. Het inwonertal van Voerendaal werd op 800 gesteld (vergelijk L. E. M. A. van Hommerich en F. Welters, *Gedenboek Voerendaal, 1049-1949*. Heerlen, 1949, 31). Waar voor dezelfde periode twee communicantencijfers bekend waren, werd het gemiddelde genomen.

Tabel 5. Schatting van het inwonertal van 12 Zuid-Limburgse gemeenten in de 17e en 18e eeuw.

	Berekend aantal inwoners volgens het aantal communicanten in de jaren			Uitkomsten Volkstelling
	1647-1677	1712-1730	1751-1764	1796
Oirsbeek	562	770	692	844
Jabeek	423	385	462	394
Merkelbeek	430	420	538	577
Nieuwstadt	369	369	397	394
Brunssum	577	669	938	959
Hoensbroek	615	770	815	1.097
Nuth	923	1.000	1.154	1.172
Spaubeek	585	812	777	587
Schinnen	1.230	1.492	1.606	1.700
Schin op Geul	385	430	477	285
Simpelveld/Bocholtz	1.231	1.538	1.606	1.720 ⁵⁶
St. Pieter	565	615	554	472
	7.945	9.270	10.016	10.201

De bevolkingstoename tussen begin- en eindpunt komt in deze twaalf gemeenten iets lager uit dan voor het gebied als geheel. De groei in bevolking valt voornamelijk in de jaren tussen 1647-77 en 1712-30. De toename is dan meer dan dubbel zo groot als tussen 1712-30 en 1751-64. De groei in de laatste periode is slechts gering (gemiddeld 0,4 à 0,6 pro mille per jaar).

Voor een van bovengenoemde plaatsen hebben wij de beschikking over nauwkeuriger en meer bevolkingscijfers, namelijk van Hoensbroek.⁵⁷ Volgens een ongedateerde lijst, die waarschijnlijk tussen 1650 en 1680 werd opgemaakt, werden in Hoensbroek 654 inwoners geteld, verdeeld over 146 huishoudens. Een telling van 1694 geeft 681 inwoners aan. In 1722 werd het aantal communicanten op 500 geraamd en in 1760 op 530. Uitgaande van deze cijfers krijgen we het volgend beeld van de bevolkingsvermeerdering:

⁵⁶ Simpelveld en Bocholtz hadden in 1806 tesamen 1720 inwoners. Het cijfer voor 1796 (1047) leek ons minder betrouwbaar. In 1791 hadden beide plaatsen 1696 parochianen. (W. Fabricius, a.w., 18).

⁵⁷ J. M. van de Venne, J. Th. H. de Win en P. A. H. M. Peeters, *Geschiedenis van Hoensbroek*, 1968, 597.

1650-1680	-	1694	+	4 ⁰ / ₀
1694	-	1722	+	13 ⁰ / ₀
1722	-	1760	+	6 ⁰ / ₀
1760	-	1796	+	35 ⁰ / ₀

Hieruit zien we, dat de groei in de jaren 1760-1796 in Hoensbroek beduidend groter is dan gemiddeld in de twaalf plaatsen in bovenstaande tabel (in deze gemeente 10 pro mille per jaar).

Uit de onderlinge vergelijking van de communicantencijfers zullen we proberen wat meer duidelijkheid te verkrijgen, waarvoor we verwijzen naar tabel 6. Op de eerste plaats zijn de communicanten van een aantal plaatsen vergeleken tussen 1624 en 1658/'73, in welke periode de bevolking toenam met meer dan 10⁰/₀.⁵⁸ De toename tussen 1658/'73 en 1722/'30 laat zich in drie tijdvakken onderscheiden. Tussen 1658/'73 en 1691/'99 loopt het aantal communicanten met meer dan 30⁰/₀ terug, maar daarna volgt een snel demografisch herstel, doordat het aantal communicanten ook weer met bijna 30⁰/₀ toeneemt. Vergelijkt men alle parochies in de jaren tussen 1658 en 1719, dan blijft er uiteindelijk nog een klein accres over van ongeveer 7⁰/₀. In verband met de iets grotere stijging tussen 1658/'73 en 1722/'30 zou men kunnen aannemen, dat tussen 1712/'19 en 1722/'30 de groei van het aantal communicanten nog verder gaat.

Deze stijging is nog enigszins sterker te constateren tussen 1722/'30 en 1751/'64. Deze vermeerdering in zielental met bijna 12⁰/₀ gaat in sommige deelgebieden nog versneld verder, maar is elders weer afgezaakt. We zagen dit al aan de voorbeelden in de streek rond Sittard en aan plaatsen als Hoensbroek en Schaesberg⁵⁹, waar de groei beduidend was in tegenstelling tot verschillende andere plaatsen (zie tabel 5). Maar de onregelmatige schommelingen, die zich in Zuid-Limburg in de tweede helft van de 18e eeuw voordoen, hebben misschien slechts lokale betekenis, want een groeisaldo is uiteindelijk onmiskenbaar aanwezig.

De conclusie voor het Noordlimburgse platteland geldt ook voor het Zuidlimburgse, dat op het einde van de 18e eeuw een definitieve schaalvergroting begint, omdat de economische omstandigheden een

⁵⁸ Gezien het (onwaarschijnlijk) lage communicantencijfer van Gronsveld zouden wij de stijging, die feitelijk op 13⁰/₀ uitkomt, iets lager willen stellen.

⁵⁹ In Schaesberg steeg de bevolking tussen 1760 en 1796 met 90 zielen (10⁰/₀).

Tabel 6. Vergelijking van de communicantencijfers in een aantal Zuid-Limburgse parochies in de 17e en 18e eeuw.

Parochie	1624	1658/1673	Geulle	300	339
Breust	900	700	Hoensbroek	400	500
Epen	200	200	Houthem	300	270
Eijgelshoven	500	600	Hulsberg	400	430/480
Gronsveld	150 (?)	400	Itteren	150	200
Gulpen	530	700	Jabeek	250/300	250
Mesch	115	112	Klimmen	350	425
St. Pieter	350	367	Limmel	60	122
Simpelveld	550	800	Meerssen	800	1000
Vijlen	500	500	Merkelbeek	280	273
Wijlré	600	600	Nuth	600	650
	4395	4979	Oirsbeek	350/380	500
			Schimmert	800	453
			Schinnen	800	970
Parochie	1658/1673	1712/1719	Schinveld	250/300	280
Bemelen	100	100	Spaubeek	380	528
Breust	700	1000	Valkenburg	100	250
Brunssum	350-400	440	Wijnandsrade	170	200
Cadier	120	110		9600	10852
Gulpen	700	650			
Heer	450	450	Parochie	1722/1730	1751/1764
St. Pieter	367	400	Bingelrade	150	193
Vijlen	500	580	Brunssum	430	610
	3312	3730	Hoensbroek	500	530
			Jabeek	250	300
Parochie	1658/1673	1722/1730	Merkelbeek	273	350
Amby	80	60	Nuth	650	750
Amstenrade	150	160	Oirsbeek	500	450
Beek	1000	1160	Schaesberg	400	530
Bingelrade	140/150	150	Schinnen	970	1044
Borgharen	60	117	Schin op Geul	280	310
Brunssum	400	430	Spaubeek	528	505
Geleen	960	1100		4995	5572
Parochie	1658/1673	1691/1699	1712/1719		
Berg	230	60	60		
Epen	200	200	240		
Eijgelshoven	600	600	650		
Gronsveld	400	300	360		
Heugem	100	100	140		
Mesch	112	112	120		
Simpelveld	800	800	1000		
Vaals	380	300	345		
Wijlré	600	405	600		
	3458	2877	3515		

bevolkingsgroei boven het oude plafond mogelijk maken. Als type-rend voorbeeld vermelden we hier een passage over de economische opleving van Schaesberg in deze tijd: 'De akkers werden geregeld met stalmest gemest en met klaver en kalk bestrooid. Men verbouwde tarwe, rogge, gerst, bonen en aardappelen. De verbetering van de grond gaf een hogere graanproductie. Bijna al het graan werd afgezet op de markten te Aken en Aubel. Veel huizen werden in steen gebouwd. De meeste boeren waren eigenaars van de grond, terwijl er maar weinig pachters waren.'⁶⁰

Deze uitlatingen wijzen op een structurele verbetering van de landbouwsituatie. Eeuwenlang was de oppervlakte cultuurgrond en de opbrengst van de bodem ongewijzigd gebleven en was in het hoofdzakelijk agrarisch gewest nauwelijks mogelijkheid geweest voor een bevolkingsgroei van enige omvang. Het gemiddelde boerenbedrijf was zo marginaal, dat van expansie geen sprake kon zijn. Het gemiddelde grondbezit was vanouds uiterst gering. Zeer merkwaardige cijfers komen uit de bus, als we het bevolkingstal in relatie brengen met het aantal belastbare bunders per dorp. Voor Geleen met 1137 belastbare bunders in 1688 – waarvan 78% akkerland – komen we dan tot 0.77 bunder per inwoner.⁶¹ Soortgelijke cijfers zijn bekend over het jaar 1673.⁶² Sommige dorpen hadden gemiddeld één bunder per inwoner (Geulle, Beek, Meerssen en Houthem), andere zoals Schimmert en Itteren niet meer dan 0.5 à 0.6, maar ook waren er dorpen met rond 1½ bunder per inwoner (Borgharen, Amby, Berg en Terblijt, Klimmen en Hulsberg). In Gulpen was de verhouding in 1738 ongeveer 1.9 bunder per inwoner. Waar deze verschillen op berusten, is niet bekend. Dit kan samenhangen met de uitoefening van niet-agrarische activiteiten, met plaatselijke verschillen in grootgrondbezit en sociale gelaagdheid en ook met de aard en kwaliteit van het bodemgebruik. Uit de cijfers krijgt men in elk geval de indruk, dat de 'middelgrote' boer in deze streek nauwelijks meer dan twee à drie hectaren in bewerking had. Deze bestaanswijze vormde een natuurlijke rem voor een bevolkingsuitbreiding.

De hiervoren geconstateerde fluctuaties in de bevolking komen dan

⁶⁰ J. J. Jongen, *Geschiedenis van Schaesberg. Gedenkboek t.g.v. het 250-jarig bestaan der parochie, 1700-1950*. Schaesberg, 1950, 62 e.v.

⁶¹ J. M. van de Venne, *Een statistiek van Geleen omstreeks 1688*, in *De Maasgouw*, 1951, 42.

⁶² *Toestand der dorpen in het land van Valkenburg in 1673*, in *De Maasgouw*, 3 (1881), 131-143 en 519-563.

ook meestal voort uit externe omstandigheden, als dit labiele evenwicht door kalamiteiten (misoogst, hongersnood, veeziekten e.d.) verbroken wordt. Nadien volgt dan meestal een spoedig herstel van de oude evenwichtstoestand. Oorzaken van een bevolkingsuitbreiding in de 16e tot de 18e eeuw liggen meestal opgesloten in de opkomst van nieuwe, niet-agrarische bestaansbronnen, zoals de textielnijverheid in Roermond en later in Weert, de Maashandel, de mijnbouw rond Kerkrade, en de in huisnijverheid beoefende textielbewerking in Vaals en in andere dorpen van zuidoost Zuidlimburg. Hun op- en neergang heeft een onmiddellijke invloed op de demografische mutaties.

De algemene demografische situatie wordt in het noorden en zuiden van de huidige provincie zeer sterk door economische invloeden bepaald. Het voornamelijk agrarisch karakter van het platteland verklaart de min of meer stabiele bevolking, die door het bestaan van nevenambachten (klompenmakerij, bezembinden enz.) nog lang aan zijn woonplaats gebonden bleef. De vernieuwingen in de landbouw en de opkomende industrialisatie leidden op het einde van de 18e eeuw tenslotte tot demografische verschuivingen van betekenis.

De grotere plaatsen in deze streek verdienen thans afzonderlijk aandacht:

Sittard had in het eerste kwart van de 16e eeuw 1.400 à 1.500 communicanten⁶³, wat overeenkomt met 2.200 inwoners. In 1647 werd bij de kerkvisitatie het aantal slechts op 1.000 geschat met de aantekening erbij, dat er vrij veel calvinisten en doopsgezinden in de stad woonden. Het inwonertal lag waarschijnlijk toen een eind onder de 2.000 inwoners.⁶⁴

Een ander gegeven, waaruit de bevolking in die tijd afgeleid kan worden, betreft het aantal weerbare mannen, dat het Gulikse ambt en de stad Sittard moesten leveren voor de landmilitie in het hertogdom Gulik.⁶⁵ Deze 'Landesschützen' werden opgeroepen na een telling van

⁶³ Sittard, *Historie en gestalte*. Sittard, 1971, 275.

⁶⁴ Jos Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, a.w., dl. 1, 393 e.v.

⁶⁵ Helmut Dahm, *Verluste der jülich-bergischen Landmiliz im Dreissigjährigen Krieg*, in *Düsseldorfer Jahrbuch*, Bd. 45, 1951, 280-288.

Zie verder in de archieven van het Hauptstaatsarchiv Düsseldorf: Bevölkerungstabelle Jülich-Berg III, Hofkammer II, Akten, 1 Allgemeines, en Jülich-Berg II, Geheime Ratsregistratur, 9 Bevölkerung, Tabellen 1635 u. 1647, en idem, Unterherrschaften, 1773-1777.

de beschikbare weerbare mannelijke bevolking; hun aantal kan op 22 à 24% van de totale bevolking worden geraamd. Tussen 1635 en 1674 daalde dit aantal van 1.294 tot 1.164 milliciens. Deze vermindering (min 13%) geeft een indruk van de bevolkingsteruggang in deze periode, die overigens in andere delen van het hertogdom Gulik nog veel groter was. De gevolgen van de Dertigjarige Oorlog deden zich in Gulik sterk gevoelen en hadden vooral in de steden een achteruitgang van de handeldrijvende en ambachtelijke middenstand tot gevolg. Als we rekening houden met de verdeling van het aantal communicanten in 1647 over Sittard en de overige Gulikse parochies, dan kunnen we de bevolking van Sittard in dat jaar stellen op $\pm$ 1.800 en in de rest van de streek op $\pm$ 3.350. Waarschijnlijk is de teruggang ten opzichte van 1635 in Sittard groter dan in het omringende plattelandsgebied. We schatten daarom de bevolking van Sittard in 1635 op $\pm$ 2.100 inwoners en van de overige plaatsen van het Gulikse ambt op $\pm$ 3.700 inwoners.

Een eeuw later had de stad zich van deze terugval hersteld; Fabricius⁶⁶ geeft voor 1767 een bevolkingstal op van 2.493 zielen. Op het einde van de 18e eeuw geeft de uitkomst van de telling van An VII als resultaat 2.805 inwoners. Na 1800 bewoog het inwonertal zich steeds boven de 3.000.

Heerlen had in 1673 rond 2.000 communicanten en was een zeer uitgebreide parochie.⁶⁷ In 1725 werden 2.200 communicanten opgegeven.⁶⁸ In 1753 bedroeg het aantal communicanten 2.611 en 1774 2.603.⁶⁹ Het is niet duidelijk, of in deze cijfers de afscheiding van de parochie Schaesberg is begrepen. Het heeft er de schijn van, dat hiermede geen rekening is gehouden. In dat geval steeg het inwonertal tussen 1673 en 1753 van bijna 3.000 tot bijna 4.000 inwoners (d.w.z. een groei van gemiddeld 4 pro mille per jaar). In de tweede helft van de 18e eeuw schijnt het zielental constant te blijven, maar de telling van 1774 is waarschijnlijk beïnvloed door de economische teruggang in het begin van de zeventiger jaren. Als deze telling op een ongunstig

⁶⁶ W. Fabricius, *Erläuterungen*, a.w., 261

⁶⁷ De parochie Heerlen omvatte oorspronkelijk ook Schaesberg (waar een zelfstandige parochie werd gesticht in 1699) en Nieuwenhagen (parochie gesticht in 1792).

⁶⁸ Jos. Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, a.w., dl. 3, 350 e.v.

⁶⁹ L. van Hommerich, *Bijdrage tot de geschiedenis van Heerlens kerkelijk verleden*, in *Het Land van Herle*, jrg. 7, nr. 2, maart-april 1957, 30-31.

moment viel, is het hoge cijfer voor 1796 beter te begrijpen, toen Heerlen 3.629 inwoners had, Schaesberg 905 en Nieuwenhagen 868. Als we de cijfers van deze drie gemeenten vergelijken met het aantal communicanten in 1753, dan constateren we een groei met ruim 1.600 inwoners (gemiddeld $9\frac{1}{2}$ pro mille per jaar).

Kerkrade is altijd iets kleiner geweest dan Heerlen. Het oudst bekende cijfer vermeldt 1.000 communicanten in 1624. Over latere jaren bestaat een reeks cijfers over communicanten, parochianen en inwoners op het einde van de 18e eeuw.⁷⁰ Het aantal niet-katholieken was in Kerkrade evenals in andere plaatsen die tot de Zuidelijke Nederlanden behoorden, slechts gering.

Het bevolkingsverloop in Kerkrade was als volgt:

1624:	1.000 communicanten	=	1.490 inwoners
1658:	1.000 communicanten	=	1.490 inwoners
1699:	800 communicanten	=	1.190 inwoners
1712:	1.250 communicanten	=	1.870 inwoners
1764:	1.741 communicanten	=	2.600 inwoners
1791:	2.986 parochianen	=	3.000 inwoners ⁷¹
1796:	3.253 inwoners		

Opmerkelijk voor Kerkrade is de bevolkingsdaling in de tweede helft van de 17e eeuw, die waarschijnlijk zijn oorzaak vindt in het feit, dat de peildatum op een ongelukkig moment valt van economische crisis en oorlogsdreiging en tevens op een ogenblik, dat de landbouw zich ongunstig ontwikkelt (sinds 1670) en de mijnbouw aan een moeilijke reorganisatie begint. In 1712 is deze onderbreking weer ongedaan gemaakt en kunnen we per saldo over de jaren 1658-1712 besluiten tot een groei van gemiddeld 4,7 pro mille per jaar. Deze groei zet zich daarna in versterkte mate voort, namelijk met gemiddeld 7,5 pro mille in de jaren 1712-1764 en met 7,8 pro mille in de jaren 1764-1796. Deze aanwas is typerend voor de economische opleving in deze plaats, die vooral samenhangt met de toenemende betekenis van de steenkoolontginning.

Maastricht is tijdens de 16e tot de 18e eeuw de stad met de grootste bevolking in dit gebied, zowel van burgers als van militairen. De

⁷⁰ De cijfers over communicanten en parochianen zijn ontleend aan de visitatierapporten.

⁷¹ W. Fabricius, a.w., geeft voor 1790 een inwonertal op van 3000 (16).

burgerbevolking alleen al maakte omstreeks 12⁰% uit van het totale inwonertal, dat de gebieden van het huidige Limburg toen hadden. Over het bevolkingsverloop tijdens het Ancien Régime is nog maar weinig bekend. Vanwege de vele typische kenmerken van deze tweeherige vestingstad zou een bevolkingsstudie over Maastricht een zekere voorkeursbehandeling in de Nederlandse historische demografie rechtvaardigen. Tot nu toe is A. G. H. Kemp⁷² de enige geweest, die zich systematisch met dit onderwerp heeft bezig gehouden.

Van de tweede helft van de 13e tot het einde van de 16e eeuw schijnt de bevolking van Maastricht meer dan verdubbeld te zijn. Desondanks moet de stad in demografisch opzicht bij andere steden zijn achter gebleven. Terwijl Maastricht in de vroege middeleeuwen nog een van de grootste steden van Nederland was, werd zij nadien door tal van andere steden en ook door de buursteden Luik en Aken overvleugeld, die in de 16e eeuw al dubbel zo groot waren. Het inwonertal van Maastricht ligt dan in hetzelfde vlak als tal van middelgrote Hollandse, Brabantse en Vlaamse steden (10.000 à 15.000 inwoners). Tijdens de 17e en 18e eeuw is de bevolking sterk gegroeid, hoewel dit meer een gevolg was van de uitbreiding van het garnizoen dan van een aanwas van de burgerbevolking.

Tegen de methode, die Kemp aanwendt om de bevolking tijdens deze eeuwen te schatten, zijn enkele bezwaren aan te voeren, die ons doen twifelen om zijn cijfers zonder meer over te nemen. Kemp heeft verzuimd een duidelijk onderscheid te maken tussen de invloed van de burgerbevolking en van het garnizoen op het bevolkingsverloop. Een complicerende factor is, dat van de officieren en manschappen van het garnizoen een aantal gehuwd was en dat hun kinderen ook in het geboortecijfer zijn begrepen. Het zou gewenst zijn om het gemiddelde geboortecijfer voor burgerbevolking en garnizoen apart te berekenen, maar het zal niet meevallen deze laatste categorie uit te splitsen, aangezien er veel verloop is onder de bezetting en ook de vrouwen en kinderen van garnizoensleden in het vestigings- en vertrekcijfer betrokken zijn.

Aangezien het niet mogelijk is om uit de geboortecijfers het bevolkingsgetal van Maastricht te berekenen, kan men voorlopig niet meer doen dan een raming maken van de grootte van het garnizoen om tenminste tot een verdeling te komen tussen de garnizoensbezetting en

⁷² A. G. H. Kemp, *Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830*, Miscellanea Trajectensia, Maastricht, 1962, 339-362.

de burgerbevolking. In de Spaanse periode vóór 1632 varieerde de grootte van het garnizoen tussen 1.000 en 3.500 personen. Na 1632 werd het garnizoen aanzienlijk versterkt. Bovendien wisselde de bezetting naargelang de politieke spanning; in tijden van belegering werd ook een deel van de burgerbevolking onder de wapenen geroepen. Een indruk van de grote omvang van het garnizoen krijgt men uit de huisvesting voor de militairen, die gelegerd waren in barakken, die plaats boden voor 6.000 à 7.000 mensen. In 1740 had Maastricht een bezetting van $\pm$ 3.600 officieren en manschappen (38 compagnieën), maar deze vredessterkte onderging op bepaalde momenten een forse uitbreiding. De wisselingen in garnizoensbezetting zijn moeilijk exact te bepalen, omdat er onder de militairen veel verloop en veel desertie plaats had.⁷³

Onder voorbehoud geven we hier enkele cijfers omtrent de burgerbevolking van Maastricht, die we aan de analyse van Kemp ontleend hebben. Na 1570 treedt er een crisis op, die zijn invloed op de bevolkingsontwikkeling niet gemist heeft, maar vanaf het einde van de 16e eeuw begint de bevolking te stijgen tot 1632 van circa 10.000 tot ongeveer 12.000 inwoners. Na 1632 is de bevolkingsgroei beperkt hoewel er uitschieters zijn tot $\pm$ 14.000 in de jaren 1640-1655 en 1680-1720 en ook perioden van teruggang tot rond 11.000 in de jaren 1760-1780. In 1777 werd op bevel van de stadsoverheid door de 14 wijkmeesters een telling gehouden, die uitwees dat de stad in totaal 2.949 huizen bezat (waaronder ook de kloosters gerekend werden) op grond van welke telling men tot een inwonertal concludeerde van omstreeks 15.000.⁷⁴ Hierbij werd aangetekend, dat de bevolking van de stad vooral door migratie gegroeid was, waaronder een aantal vermogende immigranten.

Met deze opmerking komen we tot een van de typische eigenaardigheden van de Maastrichtse demografie, die verder onderzoek verdienen. Bij het vaststellen van het demografisch patroon moet men nog met een aantal andere factoren rekening houden, die in Maastricht zeer specifiek waren, namelijk met het groot aantal ongehuwden, met de godsdienstige samenstelling van de bevolking en met de aparte beroepsstructuur. Het percentage ongehuwde volwassenen was in Maastricht betrekkelijk groot en bedroeg vanwege het aandeel van de clergé en de ongehuwde militairen wellicht meer dan de helft. Hier-

⁷³ Cijfers over de sterkte van het garnizoen bij A. G. H. Kemp, a.w., en over 1740 bij *Hedendaagsche historie*, a.w., 322.

⁷⁴ W. Bachiene, a.w., 1206.

mede moeten we ook rekening houden bij de interpretatie van het geboortecijfer, omdat maar een deel van de bevolking aan de procreatie deelneemt. Opmerkelijk is in Maastricht de typische godsdienstige verdeling van de bevolking. Vóór 1632 was de gehele bevolking katholiek, werd in elk geval geen andere belijdenis toegestaan, al is bekend dat in het midden van de 16e eeuw velen de nieuwe godsdiensten aanhingen.⁷⁵ Bij de capitulatievoorwaarden in 1632 werd een officiële godsdienstvrijheid toegestaan en daalde daarna het percentage katholieken: in 1670 rond 86%, in 1720 rond 80% en in 1780 ongeveer 75%.⁷⁶ In de Franse Tijd daalde het percentage gereformeerden weer van 25 tot 6% van de bevolking.

De godsdienstige verdeling was ook van invloed op de beroepsstructuur in deze vestingstad, die eveneens een bestuurscentrum was. Er is een duidelijk verschil tussen de beroepsstructuur van de katholieke en de protestante bevolking. Van deze laatsten behoorden velen tot de militairen; van de hervormden circa een derde en van de overige protestante godsdiensten, vooral van de lutheranen, waren nog veel meer militairen. Dit wisselde sterk, naargelang Deense, Duitse, Hongaarse, Zwitserse, Franse of Schotse regimenten in de stad gelegerd waren. Verder treft men de protestanten vooral aan in middelbare en hogere functies, zoals ambtenaar, notaris, geneesheer, boekdrukker, winkelier, ambachtsman enz. In de 17e en 18e eeuw had Maastricht een overwicht aan ambtenaren en beoefenaren van de vrije beroepen (de clergé inbegrepen).

Met deze opmerkingen, die uitnodigen tot nader kwantitatief onderzoek, willen we wijzen op de typische moeilijkheden, die zich bij een demografische studie van garniezoenssteden kunnen voordoen. Maastricht is een duidelijk voorbeeld van de mogelijkheden, die een bevolkingsstudie in het kader van de stadsgeschiedenis kan bieden.

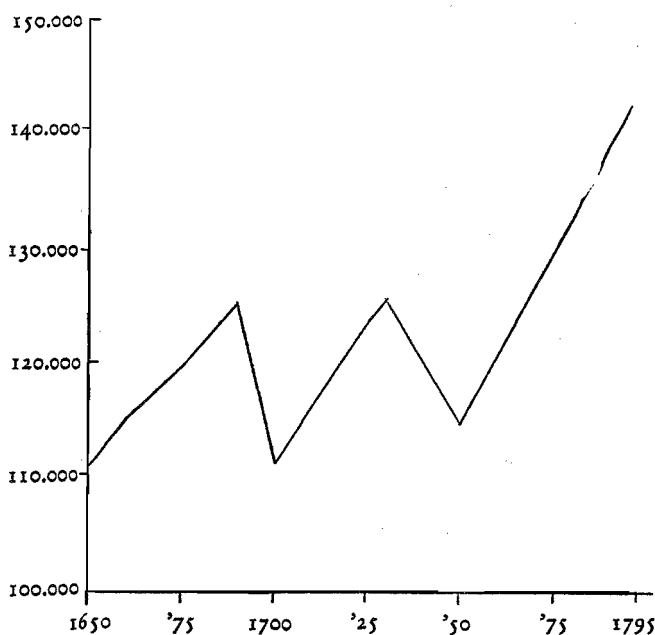
Nog enige aanvullende legstukken van de puzzel

In het voorgaande hebben wij getracht enige waarschijnlijkheden en tendenties aan te geven in de bevolkingsontwikkeling, die echter enig

⁷⁵ W. Bax, *Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht, 1505-1557*. 's Gravenhage, 1937, 172 e.v.

⁷⁶ W. Bax, *passim*. Dit is een uitzonderlijk voorbeeld van een protestantisering in Nederland in de 17e en 18e eeuw, in welk geval J. A. de Kok OFM zijn stelling kan bewijzen, dat het protestantisme na 1600 nog verder aan invloed wint. Zie J. A. de Kok OFM, a.w.

De bevolking van het grondgebied van de huidige provincie Limburg in de 17e en 18e eeuw.

voorbehoud vragen aangaande de exactheid van deze opgaven. In de bijgaande grafiek is de lijn van de bevolkingsbeweging uitgebeeld door de verschillende momentopnamen met elkaar te verbinden. Maar een vergelijking tussen deze – overigens onvolledige – momentopnamen zegt op zichzelf nog niet veel. De absolute bevolkingsgrootte alleen geeft nog geen inzicht in de factoren, die daar achter liggen. Bovendien kan een vergelijking tussen twee verafgelegen momenten ook geen antwoord geven op de vraag, hoe in die tussentijd de bevolking is gegroeid of gedaald. Binnen zulke lange perioden zouden twee tegengestelde bewegingen elkaar volledig kunnen opheffen. Men zou daarom moeten proberen uit verschillende indirecte gegevens tijdreeksen samen te stellen, die later zijn te verifiëren na een analyse van de geboorte- en sterftcijfers.

In beginsel komen verschillende bronnen in aanmerking om de curve van de bevolkingsontwikkeling met enige mate van aannemelijkheid

te benaderen. Wij hebben hier gekozen voor het aantal communicanten, omdat deze cijfers vergelijkbaar zijn, een groot gebied omvatten en volgens een vast patroon zijn opgesteld. Maar het zou alleszins wenselijk zijn deze uitkomsten te kunnen vergelijken met onafhankelijk daarvan verkregen resultaten om de representativiteit van de eerste schatting te kunnen toetsen. Slechts sporadisch hebben we dit hier en daar gedaan, maar er zijn nog verschillende tellingen, die voor dit doel in aanmerking komen:

In de Republiek werden in de 18e eeuw enige lokale en regionale tellingen gehouden, vaak ten dienste van de heffing van een haardsteden- of familiegeld. Sinds de invoering van hoofdelijke belastingen vindt men in veel plaatselijke archieven lijsten met inwoners terug. In het oude hertogdom Limburg werd in 1709 een telling gehouden, maar er zijn geen aanwijzingen, dat deze ook in de landen van Overmaas plaats had. In de Zuidelijke Nederlanden had in 1784 een algemene telling plaats, waaruit reeds diverse auteurs hebben geput. De lijsten daarvan berusten voor de plaatsen in de landen van Overmaas in het Staatsarchief te Luik. In het prinsbisdom Luik werd in 1763 een telling gehouden in verband met de invoering van het hoofdgeld, waaraan belangrijke gegevens zijn te ontlelen.⁷⁷ In de vrije rijksheerlijkheden schijnen ook tellingen te zijn gehouden. Zo zijn beroepstellingen bekend uit de heerlijkheden Eijs en Wittem.⁷⁸ In vele lokale archieven bevinden zich ongedateerde tellingslijsten, die waarschijnlijk uit de tweede helft van de 17e eeuw stammen.⁷⁹ Zo schijnen meer tot nu toe niet bekende partiële tellingen voorhanden te zijn als aanvankelijk werd aangenomen.⁸⁰ Daarom hebben we de hoop, dat door de speurzinnigheid van veel lokale historici nog belangrijk materiaal over de bevolkingsontwikkeling kan worden aangedragen. Een andere bron van gegevens vindt men in de belastingkohieren, die elders met vrucht voor demografisch onderzoek benut zijn, hoewel ze

⁷⁷ J. Grauwels, *Limburgse volkstellingen uit de XVIIIe eeuw*, in Limburg, XXXVI, (1957), 267-269, 285-295 en 309-314. Tevens werd aan de hand van deze telling de bevolkingstoestand in St. Pieter ontleend. (J. Grauwels, *St. Pieter in 1763, a.w.*).

⁷⁸ H. O. J. H. Bauduin en J. C. G. M. Jansen, *Aspekten van de Limburgse landbouwgeschiedenis*, in Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, dl. XIV, 1969, 40 e.v.

⁷⁹ *Venray, 750 jaar in de geschiedenis*; tentoonstellingscatalogus 1972.

⁸⁰ In een instructie voor de burgemeesters in het Land van Valkenburg werd in artikel 3 gelast een exacte lijst op te stellen van alle ingezetenen der banken in 1729. (Maasgouw, 1911, 12, 89).

natuurlijk voor dit doel niet werden opgesteld. De fiscale opbrengsten kunnen een bepaalde tendens aanduiden, als we op de hoogte zijn van de wijze van heffing en het criterium van de aanslag. Met name sedert de invoering van de capitatiegelden staat een vrij betrouwbare bron beschikbaar om het bevolkingstal, de leeftijdsverdeling, de gezinssamenstelling e.d. van jaar tot jaar te kunnen volgen. De registers van dit hoofdgeld zijn voor het Pruisisch gebied van Oppergelder sedert 1718 keurig bewaard en maken een onderzoek met behulp van deze kohieren mogelijk. Voor andere delen van het huidige Limburgse gebied zijn deze registers minder goed bewaard gebleven. In de delen van de Republiek schijnen wel hoofdgelden te zijn geheven, maar niet in dezelfde vorm als dat b.v. sinds 1687 in de Meijerij het geval was. In 1733 werd voor het Staatse deel van het Gelders Overkwartier een hoofdelijke belasting ingevoerd. Deze capitatielijsten heeft Roebroek gebruikt voor zijn demografische onderzoeken in het Land van Montfort.⁸¹ Voor de landen van Overmaas schijnt al in 1682 een generale capitatie te hebben gegolden, maar deze lijsten zijn zeer gebrekkig bewaard.⁸² In hoofdzaak volgde men echter nog het oude fiscale régime, dat steunde op twee soorten belastingen: de grondbelasting en de verbruiksbelasting.⁸³

In het prinsdom Luik werd in 1763 het hoofdgeld ingevoerd, zoals we gezien hebben. De sporen daarvan zijn echter voor de Limburgse plaatsen zeldzaam. In het Luikse bestond sedert 1748 een schouwgeld, waaruit een huizentelling kan worden afgeleid. De steden in deze streek kenden vrijwel uitsluitend verbruiksbelastingen. Deze soort belasting is nauwelijks voor de demografie bruikbaar.

De belangrijkste belasting in al deze gebieden, de grondbelasting, die op basis van het bundertal over de bewoners werd omgeslagen, is eveneens moeilijk voor demografische doeleinden te benutten. De organisatie van de grondbelasting was niet uniform geregeld, verschilde van dorp tot dorp en de vaststelling van de aanslag (per bunder eigendom) werd met grote intervallen opgesteld. Bovendien vielen de niet-grondbezitters buiten deze belasting. Hieruit volgt, dat deze belastingkohieren niet zoveel oogst opleveren als de beter geor-

⁸¹ E. Roebroek, a.w., 50.

⁸² J. M. van de Venne, *Belastingconflicten tussen Maastricht en de landen van Overmaas*. Miscellanea Trajectensia, 1962, 331-338. Cfr. Reglement van 12 september 1682 voor het Spaanse Overkwartier.

⁸³ J. C. G. M. Jansen, *Etat détaillé des diverses impositions*, in *Studies over de sociaal economische geschiedenis van Limburg*, dl. 9, Maastricht, 1964, 9-142.

ganiseerde directe belastingen. Omdat de heffing vaak verpacht werd, geven de belastingen niet de reële opbrengst weer maar het bedrag van de belastingverpachting. In dit soort kohierbelastingen zit verder een systematische fout vanwege de talrijke ontduikingsmogelijkheden.

We menen er mee te kunnen volstaan om hier op deze aanvullende bron voor demografisch onderzoek te wijzen zonder deze fiscale registers te hebben ontleed. Door het groot aantal belastingheffers, de vele varianten in de heffingsgrondslag en de wisseling in de opbrengst kunnen deze gegevens het beste aan de hand van een klein omschreven gebied bestudeerd worden. Dan ware een indeling te kiezen, die beantwoordt aan de toenmalige bestuursindeling, want door de politieke verbrokkeling van deze Limburgse gebieden zijn de gecompliceerde fiscale gegevens over verschillende buitenlandse archieven verspreid.

Een vaker gebruikte methode in de historische demografie leidt het bevolkingsgetal af van een telling van het aantal haardsteden of uit de opgave van de families. In de kerkvisitatierapporten en ook in andere bronnen vinden we vaker gegevens over het aantal families, d.w.z. de gezinnen of de huishoudingen met inbegrip van het inwonend dienstpersoneel. Deze fragmentarische gegevens hebben we vergeleken met de uitkomsten van de voorgaande bevolkingsschattingen. Door het vaststellen van de gemiddelde grootte van het huishouden vinden we zowel een nieuw gegeven als ook een indicatie, of onze ramingen daarmee in overeenstemming zijn. Bij een geringere gezinsgrootte zal de bevolking in aantal dalen, terwijl een toenemende gezinsgrootte kan wijzen op een groei van het inwonertal. De hier te vermelden gegevens zijn onvoldoende om deze tendens daaruit af te leiden. Voor de jaren 1750-1800 is het beeld nog het meest consistent; alle gegevens wijzen in een richting van een gemiddelde gezinsgrootte van 5 personen, zowel in de steden als op het platteland. Voor Maastricht komen we op ± 5 in 1777⁸⁴, voor Heerlen op 5.4 in 1753 en 5.3 in 1774⁸⁵, voor Kerkrade op 5 in 1764.⁸⁶ Roebroeck komt voor het land van Montfort op 5.2.⁸⁷ Voor het Zuid-Limburgse platte-

⁸⁴ W. Bachiene, a.w., 1206.

⁸⁵ *Jubileumboek 1950-1960 Het Land van Herle*, Heerlen, 1961, 44 e.v.

⁸⁶ Zie de bisschoppelijke visitatierapporten bij Jos. Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, passim.

⁸⁷ E. Roebroeck, a.w., 94.

land werden de volgende cijfers genoteerd: Nieuwenhagen 4.9 in 1753 en 5.2 in 1774⁸⁸, Sint Pieter 5.2 in 1763⁸⁹, Noorbeek 5.- in 1764⁹⁰, Simpelveld en Bocholtz 4.9 in 1764⁹¹, Mesch 5.3 in 1764⁹² en als afwijking Eijs 3.9 in 1772.⁹³ Belangrijk zijn in dit opzicht de vaststellingen van Grauwels over Sint Pieter⁸⁹, die tot een gemiddelde kwam van 3.06 kinderen per huishouden en constateerde, dat in meer dan een kwart van de gezinnen niet een echtpaar aan het hoofd stond, maar een weduwnaar, een weduwe of een ander gezinslid. Het inwonend dienstpersoneel was in Sint Pieter geen aanmerkelijk bestanddeel van het huishouden; slechts in 27% van de gezinnen was dienstpersoneel (één of meer personen) inwonend, d.w.z. gemiddeld 0.55 persoon per huishouden. Het is natuurlijk de vraag, of deze uitkomsten gegeneraliseerd mogen worden.

Verschillende schrijvers hebben in navolging van Mols een reductiefactor van 5 personen aangehouden om de bevolking te berekenen. Zij gaan derhalve uit van een vrijwel gelijkblijvende gezinsgrootte. Deze veronderstelling vindt in onze (fragmentarische) cijfers geen bevestiging. In de eerste helft van de 18e eeuw is het beeld minder uniform. In de steden was het gezin kleiner dan op het platteland. Maastricht heeft in 1740 een gemiddelde van 4.- à 4.3, Venlo van 4.7 à 5.3 en Valkenburg van 3.5.⁹⁴ Op het platteland ziet men in deze jaren een grote spreiding; enkele plaatsen liggen beduidend onder het (aangenomen) gemiddelde van 5 zoals Stevensweert 3.3 in 1740,⁹⁴ Echt 3.6 in 1700⁹⁵, Noorbeek 3.9 in 1712⁹⁶ en St. Pieter 4.6 in 1712⁹⁶; andere plaatsen liggen rond of boven de 5 zoals Epen 5.1 in 1712⁹⁶, en Herten 5 in 1730⁹⁷, weer andere plaatsen komen tot een gemiddelde van 6 of meer, zoals Klimmen, Schimmert en Hulsberg 6.- in

⁸⁸ *Jubileumboek Het Land van Herle*, a.w., 157 e.v. De parochie werd eerst in 1792 zelfstandig, maar er bestond al veel eerder een kapel. In 1753 telde het dorp, dat daar kerkte, 566 communicanten; in 1774 waren er 575 communicanten. (zie 173).

⁸⁹ J. Grauwels, *Sint Pieter in 1763*, a.w.

⁹⁰ *Visitatie Noorbeek*, 1764. Jos Habets, a.w.

⁹¹ G. H. Franssen, a.w., 103 e.v.

⁹² *Visitatie Mesch*, 1764. Jos Habets, a.w.

⁹³ H. O. J. H. Bauduin en J. C. G. M. Jansen, a.w., 40 e.v.

⁹⁴ *Hedendaagsche historie*, a.w., 322 e.v., 373, 565 e.v.

⁹⁵ A. Welters, *Bijdragen tot de geschiedenis van de parochie Echt*, Publications, 1923, 215-218.

⁹⁶ Cijfers ontleend aan de visitatierapporten. Jos Habets, *passim*.

⁹⁷ *Duizend jaar Herten, 968-1968*, Roermond, 1968, 130.

1729⁹⁸ Wylré 6.- in 1712⁹⁶, Berg en Terblijt 6.4 in 1712⁹⁶ en Eijgelshoven 6.7 in 1712.⁹⁶

Voor de tweede helft van de 17e eeuw zijn de verschillen in gemiddelde gezinsgrootte nog groter: Onder de vijf personen liggen Kerkrade⁹⁶, Hoensbroek⁹⁹, Wylré⁹⁶, Simpelveld en Bocholtz⁹¹, Heugem⁹⁶, Eijs⁹³ en Mesch.⁹⁶ Boven de vijf personen ligt de gezinsgrootte in Noorbeek¹⁰⁰, Schaesberg¹⁰¹, Vaals⁹⁶, Tegelen¹⁰² en boven de zes personen in Heer¹⁰³, Epen⁹⁶, Berg en Terblijt⁹⁶ en Eijgelshoven.⁹⁶ Dit zijn slechts incidentele vermeldingen, waaraan nog geen conclusies zijn te verbinden. Een systematische speurtocht naar de vermelding van het aantal huishoudens, haardsteden of huizen zal zeker een bruikbaar hulpmiddel opleveren om de bevolkingsgrootte – ook voor veel vroegere eeuwen – met enige reserve te schatten.

Tenslotte willen we nog enige summiere gegevens vermelden over de bevolking van deze streken vóór de 17e eeuw. In de eerste plaats stelt zich dan de vraag, of de bevolking op het platteland sedert de middeleeuwen is toegenomen. Van enige parochies in het noorden van de huidige provincie (Gennep en omgeving) zijn communicantencijfers rond 1550 gepubliceerd¹⁰⁴, die ongeveer 10 à 20% lager zijn dan de cijfers uit het midden van de 17e eeuw. Over een vroegere periode zijn enkele fragmentarische gegevens bekend, die een vergelijking toelaten tussen de 14e en de 17e eeuw. Van twaalf plaatsen in Noord-Limburg kunnen globale schattingen worden gemaakt van hun aantal inwoners op het einde van de 14e eeuw. Drie eeuwen later lag hun bevolking nauwelijks enige procenten hoger.¹⁰⁵ Helaas mist

⁹⁸ J. M. van de Venne, *Een bevolkingslijst der schepenenbank Klimmen van 1729*, De Maasgouw, jrg. 35, (57), aug. 1913, 59-61.

⁹⁹ J. M. van de Venne, J. Th. de Win en P. A. H. M. Peeters, *Geschiedenis van Hoensbroek*, a.w., 597.

¹⁰⁰ J. M. van de Venne, *Noorbeek in 1662*, De Maasgouw, 1929, 10.

¹⁰¹ J. J. Jongen, *Geschiedenis van Schaesberg. Gedenkboek t.g.v. het 250-jarig bestaan der parochie, 1700-1950*, Schaesberg, 1950, 62 e.v.

¹⁰² Th. J. W. Driessen, *Geschiedenis van Tegelen*, a.w., 47.

¹⁰³ J. M. van de Venne, *Geschiedenis van Heer*, a.w., 105.

¹⁰⁴ Jos Habets, a.w., dl. 1, 596-600.

¹⁰⁵ Cijfers voor Linne en Vlodrop in 1369 zijn af te leiden uit een schattingslijst van dat jaar, gepubliceerd in: J. Doorninck, *Schatting van het land van Gelre in 1369*, en in een Mededeling van H. Mosmans C.s.s.R. in De Maasgouw, jrg. 59, afl. 1, 12. Hierin staat ook het aantal gezinnen vermeld in 1369 in de volgende plaatsen: Helden, Baarlo, Sevenum, Maasbree, Blerick, Kessel, Lottum, Wanssum, Swolgen en Swalmen.

men voor dit gebied een betrouwbare haardstedentelling, zoals J. Cuvelier die voor Brabant heeft uitgegeven.¹⁰⁶ Als de bedoelde plaatsen en de gemaakte ramingen enigszins indicatief zijn, dan kunnen we in tegenstelling met Brabant vaststellen, dat hier tussen de 14e en 16e eeuw geen grote bevolkingsgroei heeft plaats gehad.

Schijnbaar heel anders was de bevolkingsontwikkeling in het huidige Zuid-Limburg. De oudste schatting dateert uit 1473, toen de dorpen in het land van Valkenburg samen 1.500 haardsteden telden, hetgeen we gemakshalve zullen gelijk stellen met 7.500 inwoners.¹⁰⁷ Uitgaande van hetzelfde gebied komen we voor 1526 op een benaderend totaal van ongeveer 13.700 inwoners, hetgeen een niet geringe groei betekent van 15,6 pro mille per jaar.¹⁰⁸ Twijfel aan dit cijfer is gerechtvaardigd, omdat sommige dorpen nagenoeg constant blijven. Minder dubieus is de bevolkingsstijging na 1526, want het land van Valkenburg had op grond van het aantal communicanten rond 1670 een inwonertal van circa 20.000.¹¹⁰ Dat zou wijzen op een trendmatige gemiddelde groei van 3,2 pro mille per jaar. Dit stemt overeen met de bevolkingsontwikkeling in het hertogdom Brabant en kan ook voor een dorp als Eijs, waar op grond van andere cijfers de groei tussen 1560 en 1663 gemiddeld 2 pro mille per jaar was, aangetoond worden. Ondanks de politieke verwickelingen trad hier op lange termijn dus toch nog een bevolkingsvermeerdering op.

Een opvallend verschijnsel, dat we nog even willen aanstippen, is de sterk verspreide bewoning. Een voorbeeld hiervan levert Echt, waar

¹⁰⁶ J. Cuvelier, *Les dénombrements des foyers en Brabant (XIVe-XVI siècles)*. Bruxelles, 1912.

¹⁰⁷ J. M. van de Venne, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, zijn heren en hun drossaarden*. Valkenburg, 1951, heeft dit cijfer aangehaald en is zelf van oordeel, dat deze schatting te hoog is. Ons lijkt echter het getal aan de lage kant.

¹⁰⁸ E. Slangen, *Statistiek (huizen in het land van Valkenburg) in 1526*, De Maasgouw, 1 (1879), 3.

Over 1526 kan men het inwonertal berekenen van Beek, Bemelen, Berg en Terblijt, Schinnen, Meerssen, Klimmen, Schimmert, Hulsberg, Nuth en Voerendaal. Tussen 1473 en 1526 noteren een aantal van deze dorpen een flinke bevolkingsvoortgang, maar andere, zoals Beek, Schinnen, Berg en Terblijt en Bemelen gaan nauwelijks in inwonertal vooruit. De berekening blijft dubieus, omdat het aantal haardsteden in 1473 niet gespecificeerd is en over 1526 niet het hele inwonertal van het land van Valkenburg is gegeven.

¹¹⁰ Het aantal communicanten is ontleend aan het visitatierapport van 1670. Jos Habets, a.w. Vergeleken werden het inwonertal in 1526, afgeleid uit het aantal huizen, met het inwonertal in 1670, afgeleid uit het aantal communicanten, van dezelfde hier genoemde dorpen.

rond 1700 slechts 52% van de inwoners in het gelijknamige kerkdorp woonde en de overigen in Peij, Berkelaar, Hingen, St. Joost, Sleck, Ophoven, Aesterberg, Brouck, Annedaal, Diergaarde en Ohé en Laak, welk laatste dorp ook parochieel onder Echt viel.¹¹¹ Deze verspreide bewoning hangt in deze streek samen met het oorspronkelijke nederzettingsspatroon en met het ontstaan in de 14e en 15e eeuw van een aantal rond de kern gelegen kransdorpen, zoals dit o.m. het geval is met Weert, Helden, Horst en Venray. In Zuid-Limburg zien we al eerder ditzelfde verschijnsel, hetgeen blijkt uit de huizentelling van 1526 in het land van Valkenburg.¹¹² Vele thans onbetekenende gehuchten zijn soms groter dan het kerkdorp zelf. Vaak is slechts een gering percentage huizen in het dorpscentrum geconcentreerd, zoals in Meerssen (26%), in Beek (30%), in Schimmert en Klimmen (32%), in Hulsberg (26%), in Voerendaal (42%) en in Nuth (maar 7%). Voorzover deze cijfers juist zijn, wordt de voorrang van het naamdragende kerkdorp blijkbaar niet door zijn bewoningsconcentratie, maar door andere (politieke en kerkelijke) factoren bepaald.

De bevolkingsontwikkeling in het Maasland gedurende de 17e en 18e eeuw

Hoe passen de verkregen uitkomsten – met alle reserves ten aanzien van hun voorlopig karakter en hun betrouwbaarheid – in het algemene beeld van de demografische evolutie in de Nederlanden?

Over de oudste periode ontbraken volledig alle gegevens. Tot het midden van de 14e eeuw had in de Nederlandse gewesten en in de omringende landen een grote bevolkingsvermeerdering plaats. Naar we uit allerlei fragmentarische aanduidingen betreffende de economische ontwikkeling van de Maasstreek mogen aannemen, zijn twee perioden van belangrijke bevolkingsgroei aan te wijzen, nl. de 11e en 12e eeuw, waarin vooral de kolonisatie van het platteland plaats vond en de 13e eeuw met de opkomst van de steden. Het is niet duidelijk, of ook in deze regio rond 1350 een demografische omslag plaats had en in de volgende honderd jaren het bevolkingsaccres weer werd teniet gedaan. Er zijn redenen om te veronderstellen, dat de

¹¹¹ A. Welters, *Bijdragen tot de geschiedenis van de gemeente Echt* (1926).

¹¹² E. Slangen, a.w., 3. Zie ook J. M. van de Venne, *Een bevolkingslijst der schepensbank Klimmen van 1729*, De Maasgouw, 35, (1913), 59-61 en E. Brouwers, *Duizend jaar Klimmen, 968-1968*. Klimmen 1968, 91-95.

West-Europese bevolkingsterugval tot het peil van rond 1200¹¹³ niet in dezelfde mate voor het Maasland geldt, maar te bewijzen is dit vermoeden niet.

Ook de ontwikkeling tijdens de 15e en 16e eeuw blijft duister, zolang dit vraagstuk niet nader onderzocht is. Uit de geringe aanwijzingen, die we konden vergaren, zijn deze eeuwen voor het platteland een periode geweest van stagnatie of van zeer matige groei. In de steden was de ontwikkeling zeer ongelijk: Maastricht, Venlo en Weert vertoonden een groei, terwijl de bevolking in Roermond en Sittard achteruit ging. De scheiding in demografisch opzicht tussen de 15e en 16e eeuw, als een 'age of contraction' voor wat betreft de bevolkingsdaling tussen 1300 en 1500 en een 'age of expansion' voor de bevolkingsexplosie van de 16e eeuw, doet voor de Maasstreek geen opgeld en is onlangs ook grondig voor de Nederlanden als geheel bekritiseerd.¹¹⁴ Er mag niet over het hoofd worden gezien, dat reeds in de 15e eeuw het economisch zwaartepunt zich naar het noorden begon te verplaatsen, zodat ondanks de latere politieke gebeurtenissen de demografische evolutie in de Nederlanden toch al ongelijk zou zijn geweest.

In een met de Maasstreek vergelijkbaar gebied als het hertogdom Brabant lag de bevolking in 1575 nauwelijks 13⁰/₁₀₀ hoger dan in 1437, mede veroorzaakt door de bevolkingsdaling in de jaren tussen 1466 en 1486. Het midden van de 16e eeuw stak waarschijnlijk demografisch weinig uit boven de beste jaren van de 15e eeuw. Met de aanvang van de Opstand valt een periode van bevolkingscontractie samen, die we echter in die mate niet in onze streken opmerken, hoewel die zeker zoveel van het oorlogsgeweld hadden te lijden.

In het naburige hertogdom Gulik was daarentegen de hele 16e eeuw een tijdperk van aanhoudende bevolkingsgroei (met een gemiddelde van bijna 5 pro mille per jaar). Daar heeft echter tussen 1598 en 1647 een forse teruggang plaats, als elders juist een opleving begint. In het huidige Zuid-Limburg heeft in de 16e eeuw waarschijnlijk nog een vermeerdering van bevolking plaats gevonden. Gezien de algemene trend viel deze waarschijnlijk na 1590, toen in de Zuidelijke

¹¹³ B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa*. Utrecht, 1960, 89-90.

¹¹⁴ R. van Uytven, *Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden vóór de Revolutie (veertiende-zestiende eeuw)*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, dl. 87, (1972), afl. 1, 65-67.

Nederlanden weer van een redelijke groei kon worden gesproken. Het meest opvallend is, dat in deze jaren Maastricht, Roermond, Sittard en Weert in bevolking achteruit gaan, terwijl alleen Venlo nog een kortstondige vooruitgang vertoonde.

De situatie in de Maassteden staat in sterke tegenstelling tot b.v. de bevolkingsontwikkeling in de Hollandse stad. In de Middeleeuwse verhoudingen kwamen na de voor die tijd grote steden als Gent, Brugge en Keulen plaatsnemen als Maastricht en Roermond op een niveau, dat overeen kwam met grotere Noord-Nederlandse steden als Utrecht, Dordrecht, Haarlem, Gouda en 's-Hertogenbosch. Vanaf de 15e eeuw begon de stormachtige groei van een groot aantal Hollandse steden, maar ook van steden elders als Antwerpen, Brussel, Luik, Deventer, Kampen en Groningen. Buiten de Republiek is echter geen met Holland vergelijkbaar stedenlandschap ontstaan. Temidden van een dicht bevolkt platteland ontwikkelden zich slechts enkele metropolen van Europees formaat. Gent, Antwerpen, Brussel, Luik en Keulen zijn dan ten opzichte van Limburg de meest naburige grote steden met een inwonertal van meer dan 50.000, die geleidelijk de kleinere steden in hun positie verdrongen.

De emigratie vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar Holland speelt daarin een belangrijke rol. Geschat wordt, dat het zuiden door deze migratie 10% van zijn bevolking verloor.¹¹⁵ Het is niet bekend, in welke mate de bevolking van de Maasstreek aan deze migratie heeft deelgenomen. Wanneer in de 17e eeuw deze ontwikkeling voltooid is, dan hebben Amsterdam, Haarlem, Delft, Leiden, Middelburg, Utrecht en Groningen het pleit gewonnen en zijn steden als Maastricht, Roermond en Venlo van middelgrote omvang zonder zich tot dezelfde expansie te kunnen opwerken. Maastricht lijkt dan meer op het stagnerende Aken dan op het snel groeiende Luik, waar het inwonertal beduidend toenam.

Rond het midden van de 17e eeuw kan het inwonertal van de gebieden, die thans tot Noord-Limburg behoren, op ongeveer 58.000 geschat worden. Voor het huidige Zuid-Limburg moet men met een aantal rekenen, dat iets lager lag ($\pm$ 56.000). Het belangrijkste verschil tussen beide gebieden is de mate van verstedelijking. In het zuidelijke gebied was Maastricht de grote stad (met een burgerbevolking van $\pm$ 14.000 zielen) en woonden in totaal nog $\pm$ 6.500 mensen

¹¹⁵ J. A. van Houtte, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*. Zeist, (1964).

in grotere plaatsen als Sittard, Heerlen en Kerkrade, zodat de verstedelijking daar gesteld kan worden op rond 35⁰/₀. De bevolkingsdichtheid in dit gebied was zeer hoog met ongeveer 82 inwoners per km².¹¹⁶ In de tweede helft van de 17e eeuw vertoont het platteland van Noord-Limburg een lichte bevolkingsvooruitgang, die groter schijnt te worden, naarmate het einde van die eeuw in zicht komt. Men krijgt er de indruk van een soort demografisch herstel na de beëindiging van de oorlogshandelingen en nadat aan de migratie naar Leiden en Haarlem een einde was gekomen. In Gulik viel een zelfde soort bevolkingsherstel waar te nemen in de jaren 1647-1676.

Op het platteland van Zuid-Limburg constateert men een ander bevolkingsverloop. In het laatste kwart van de 17e eeuw treedt daar een bevolkingsteruggang op, wellicht samenhangend met de moeilijkheden in de landbouw en de voortdurende militaire operaties, die voortduurt tot het einde van de eeuw en na 1700 gevolgd wordt door een periode van bevolkingsexpansie. Het demografisch herstel heeft in deze regio schijnbaar later plaats gevonden.

Weer anders is het bevolkingsverloop in de steden. Maastricht vertoont tussen 1660 en 1710 een forse groei, als de vesting tot verdedigingsbolwerk wordt uitgebreid. Ook in Heerlen, Kerkrade en Sittard neemt de bevolking toe in tegenstelling tot de steden in Noord-Limburg, die volledig stagneren. De slotsom is, dat voor het gehele Maasgebied het bevolkingsaccres tussen 1650 en 1700 slechts gering was. Maar onder die conclusie verbergen zich waarschijnlijk interne verschuivingen van betekenis, die waard zijn diepgaand te worden onderzocht.

Deze bevolkingsevolutie is moeilijk te rijmen met de ontwikkeling elders in de tweede helft van de 17e eeuw. In Holland kwam spoedig na 1650 de bevolkingsexplosie tot stilstand en veranderde de toestand van relatieve overbevolking in een omgekeerd beeld door een gevoelige bevolkingsdaling, die voortduurde tot 1750 en daarna nog een halve eeuw van stagnatie met zich meesleepte.¹¹⁷ In de Zuidelijke Nederlanden openbaarde zich tien jaar later dan in het noorden een

¹¹⁶ Het grondgebied van het huidige Zuid-Limburg is groot 691 km²; het inwonertal in het midden van de 17e eeuw is geraamd op 56.000. Ter vergelijking diene, dat Friesland in 1714 een dichtheid had van 42 inwoners per km² en de Meierij in 1700 van 45 inwoners per km².

J. A. Faber, H. K. Roessing, B. H. Slicher van Bath, A. M. van der Woude en J. H. van Xanten, a.w.

¹¹⁷ A. M. van der Woude, *Het Noorderkwartier*, passim.

bevolkingsteruggang, welke hier echter maar tot 1715 duurde. Overeenkomst zou men ook kunnen zoeken met minder vruchtbare randgewesten als Overijssel en de Veluwe, waar de bevolking in een sneller tempo toenam dan in de Maasstreek.

De 18e eeuw begint in West-Europa met een algemene bevolkingsdaling als gevolg van de economische depressie, die optrad gedurende de Negenjarige Oorlog en de Spaanse Successiestrijd. Het platteland van Noord-Limburg volgt deze tendens, terwijl Zuid-Limburg dan juist aan een periode van bevolkingsgroei begint. Ook de steden reageren elk weer anders. In demografisch opzicht gaan de noordelijke en zuidelijke Maasstreek schijnbaar opnieuw hun eigen weg. De bevolkingsbeweging van Noord-Limburg kent na 1750 perioden van open neergang: tot 1756 houdt de stijging aan; daarna volgt van 1756 tot 1767 een daling; van 1767 tot 1782 is er weer een matige groei, die na 1782 versterkt doorgaat. Het saldo over deze eeuwhelft is positief, hoewel het totale accres beperkt is. Ditzelfde beeld vindt men ook terug in de grotere plaatsen in dit gebied, al lijken op grond van de bekende bevolkingscijfers de fluctuaties er minder groot. In elk geval zijn Venlo, Roermond en Weert in 1780 hun dieptepunt gepasseerd en neemt de moderne groei daar een aanvang.

In Zuid-Limburg is de situatie minder duidelijk. In Maastricht hebben tussen 1740 en 1794 merkwaardige schommelingen in het bevolkingstal plaats, terwijl in Kerkrade, Heerlen en Sittard een accres is te bespeuren. Zulke verschillen zijn ook waarneembaar op het platteland, waar sommige plaatsen sterk vooruit gaan en waarschijnlijk mede ten gevolge van een migratiesaldo hun bevolking zien stijgen, terwijl andere dorpen in bevolking achteruit gaan. Op deze periode zou in eerste instantie het sociaalhistorisch onderzoek toegespitst moeten worden om de achtergronden van deze fluctuaties op te sporen. Demografisch zou men de 18e eeuw voor dit deel van de Maasstreek kunnen aanduiden als een periode van stagnatie en aarzelend herstel, waar de bevolkingsgroei lager was dan elders in de Nederlanden – met uitzondering dan van de veelbesproken demografische stagnatie in Holland. In de 17e en 18e eeuw hebben vele gewesten een grotere evolutie gekend dan de streken aan de Maas, die pas zeer langzaam hun oude vitaliteit hervinden.

Tenslotte willen we ter vergelijking nog enige cijfers vermelden over de bevolkingsontwikkeling in enige steden in de nabijheid van de

Maasstreek, waarbij we ons baseren op de algemene literatuur.¹¹⁸ De grotere steden (boven 10.000 inwoners) in de omgeving waren sedert de 16e eeuw in volgorde van grootte: Luik, Aken, Den Bosch en Nijmegen. De grootste groei kende Luik, dat op het einde van de 18 eeuw zijn inwonertal verdubbeld zag; tussen 1650 en 1791 steeg de Luikse bevolking van 44.000 tot 57.000 zielen. De overige steden bleven in bevolking stationnair, d.w.z. zij kwamen hun oorspronkelijke bevolkingsverlies uiteindelijk met moeite te boven.

In de 18e eeuw voegde zich nog een stad in de omgeving in de rij van de grotere steden: het snel groeiende textielcentrum Verviers (in 1794 met 13.897 inwoners). Van alle genoemde steden zijn Luik en Verviers duidelijke uitzonderingen op de algemene regel. Hun bevolkingsgroei heeft dan ook duidelijke oorzaken, voornamelijk van economische aard.

De steden in het Loonse vertoonden een discongruente ontwikkeling. De grotere plaatsen waren daar Tongeren, Hasselt en Sint-Truiden, die in de 16e eeuw elk meer dan 5.000 inwoners hadden. Tongeren en Sint-Truiden gingen na de 16e eeuw en vooral na 1672 in bevolking achteruit, maar na een keerpunt in de eerste helft van de 18e eeuw bereikten zij bij de overgang naar de 19e eeuw weer hun vroeger peil, waarbij Sint-Truiden dan Tongeren in inwonertal passeerde. Hasselt wist zich eerst vrij goed te handhaven, maar daar begon de achteruitgang in de 18e eeuw evenals in Maaseik. Deze plaatsen vertonen net als de steden op de oostelijke Maasoever demografische eigenaardigheden, die waard zijn nader te worden onderzocht.

¹¹⁸ J. A. van Houtte, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*, a.w.
E. Hélin, *La démographie de Liège*, a.w.

F. Duchateau, *De bevolking van Sint-Truiden in 1796*, in Mededelingen van het Centrum voor de studie van de boerenkrijg, nr 81, Hasselt, 1972, 33 .v.

J. Grauwels, *De bevolking van Maaseik in 1796*, in Het Oude Land van Loon, 12 (1957), 87-102.

J. E. Leunis, *De bevolking van Tongeren, toetssteen voor het graafschap Loon en het prinsdom Luik*, in Het Oude Land van Loon, 15 (1960), 267-293.

P. Lebrun, *L'industrie de la laine à Verviers*. Liège, 1948, 105 e.v.

H. Kellenbenz, *Die Wirtschaft des Aachener Bereichs im Gang der Jahrhunderte*, in C. Bruckner, *Zur Wirtschaftsgeschichte des Regierungsbezirks Aachen*, Band 16 der Schriften zur Rheinisch-Westfälischen Wirtschaftsgeschichte. Köln, 1967, 459-507.

VAN SPOORWEGEXPLOITANTE TOT MIJNEXPLOITANTE

Verdere lotgevallen der Aken-Maastrichtse Spoorwegmaatschappij

door

M. HARTGERINK-KOOMANS

In een artikel in de Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden, getiteld 'Een spoorlijn voor Nederlands Limburg (1835-1856)'¹ werd de ontstaansgeschiedenis van de spoorweg Maastricht-Aken beschreven. Nader onderzoek leerde, dat de aanleg van de zijlijn Simpelveld-Kerkrade specifieke moeilijkheden opleverde. Het leek mij interessant in een korte mededeling ook deze problematiek uiteen te zetten, ook al zijn de bronvermeldingen intussen verloren geraakt.²

In 1841 waren al plannen uitgewerkt om van Staatswege een spoorlijn van Maastricht naar Aken aan te leggen met een zijlijn naar de kolenmijnen in Kerkrade. Die zijlijn van Simpelveld naar Kerkrade was een kostbare aangelegenheid, maar daar zouden veel voordelen tegenover staan. Door de verbeterde afvoermogelijkheid van de steenkolen uit Kerkrade zou immers de opbrengst van de kolenmijn verbeteren, die dan tegen de Luikse mijnen zou kunnen concurreren. Toen in 1842 het betreffende wetsontwerp door de Kamer was afgevoerd, stelde men zich het jaar daarop ten doel het traject met behulp van partikulier kapitaal uit te voeren. Twee jaar later, op 13 februari 1846, werd een concessie voor deze spoorlijn verleend aan de Aken-Maastrichtse Spoorweg Maatschappij, aan wie als tegemoetkoming het beheer en gebruik van de steenkolenmijn in Kerkrade werd afgestaan. In de herfst van 1853 kon eindelijk de lijn tussen Maas-

¹ Deel XVII, 1962, p. 83 sqs.

² Een poging tot reconstructie van het verloren notenapparaat kon niet meer dan een summier overzicht van bronnen en literatuur opleveren.

A.R.A. Den Haag, *Archief Departement van Waterstaat D 81 en D 64*.

A.R.A. Den Haag, *Archief Departement van Binnenlandse Zaken, Spoorwegen D 5. Provinciale verslagen van Limburg, 1853-1872*.

A. J. F. Maenen, *Petrus Regout 1802-1878*, Nijmegen 1958.

V. Citters en Roosendaal, *Wetten en besluiten... betreffende de Spoorwegen in Nederland*, 2 delen, ...

tricht en Aken worden geopend. In 1856 werd deze spoorlijn van Maastricht doorgetrokken naar Hasselt en Landen.

De steenkool van Kerkrade werd tot het midden der negentiende eeuw eigenlijk alleen door de bevolking der omliggende dorpen gebruikt, die haar met kar en paard aan de mijn afhaalde. Sinds ± 1860 kon ze via een mijnspoor dat ten behoeve van de mijnen in het oostelijk Wormbekken was aangelegd, van Kohlscheid worden vervoerd naar een laadstation aan de spoorweg en zo eventueel via Maastricht per schip langs Maas en Zuid-Willemsvaart verder.

De steenkool vond evenwel, zoals vroeger, haar voornaamste debiet onder de bevolking van Zuid-Limburg. De steenkoolexploitatie heeft onder beheer van de Spoorweg Maatschappij niet de verwachte expansie beleefd en nooit het niveau bereikt van de Luikse mijnen, die toen zelf al tegen de concurrentie van de Ruhrmijnen begonnen op te tornen. De verwachtingen van een enorm transitovervoer ook voor andere goederen over deze lijn werden evenmin bewaarheid. De spoorlijn werd een noodlijdende zaak en was na 1861 praktisch geheel in Duitse handen.

Ook dit leidde niet tot resultaat. Zelfs nadat er in 1861 een verbinding met Luik en in 1865 een aansluiting op Antwerpen was tot stand gekomen, bleef de lijn Hasselt-Maastricht-Aken nagenoeg verlaten liggen. Daarop ging de Aken-Maastrichtse er in 1867 toe over haar lijn in handen te geven van de Grand Central Belge, een exploitatiemaatschappij, die een vrij omvangrijk net in België en Noord-Brabant beheerde, waarin verscheidene kleinere spoorwegmaatschappijen waren samengevoegd. Of zij de bedoeling had de lijn Aken-Maastricht-Hasselt tot bloei te brengen, is kwestieus; misschien was het eerder de opzet voor het vervoer van Antwerpen naar het Rijnland de Limburgse maatschappij uit te schakelen. In elk geval zou de Aken-Maastrichtse recht hebben op een jaarlijks uit te keren bedrag, zoals nodig was voor de dienst der ten behoeve van de aanleg door haar gesloten leningen, die te haren laste bleven. Hiermee wordt m.i. nadrukkelijk alle recht op inspraak in de exploitatie uitgesloten. Bovendien zou het de Grand Central Belge vrijstaan die exploitatie eventueel aan een concurrerende maatschappij in handen te geven.

De exploitatie van de Domaniale Steenkolenmijn en de aanleg van een mijnspoor waren buiten deze overdracht gebleven. Voor die aanleg had de Aken-Maastrichtse in de moeilijke voorafgaande jaren nooit het geld gehad en een eenvoudige berekening leerde, dat zelfs

een bescheiden rendement niet was te verwachten. De Minister van Financiën wenste daar niet in te berusten; naar de destijds verstrekte opgaven hadden de mijnen vóór de overdracht aan de Spoorweg Maatschappij een jaarlijkse winst gemaakt van ongeveer *f* 100.000,— en op zijn departement had de gedachte voorgezeten, dat de aanleg van de spoorlijn de exploitatie van de mijnen zou bevorderen en dat zodoende ook de schatkist nog aan haar trekken zou komen.³ Maar sinds de overdracht van 1846 beliep de winst nog niet de helft van het vroegere bedrag. De afzet was te gering, maar kwam dat niet doordat de kolen te duur werden aangeboden? En had niet het zijlijntje moeten dienen om de transportkosten omlaag te brengen? Doch aan de andere kant zouden alleen bij een veel ruimer debiet van de steenkool de daarvoor nodige investeringen verantwoord zijn.

Reeds begin 1855 waren twee heren van de direktie bij de Minister op audiëntie gegaan om dit punt te bespreken. Zij zetten hem uiteen, dat de Maatschappij voor het ogenblik niet bij machte was dit deel van haar contract na te komen, maar dat haar daarvoor ook geen bepaalde termijn was gesteld. Pas als de concessie afliep en de mijnen na 99 jaar weer aan de Dienst der Domeinen zouden terugvallen, had de regering er recht op daarbij ook het mijnspoor naar Simpelveld aan te treffen. Zij stelden nu voor, dat op de bestaande bezittingen der Aken Maastrichtse Spoorweg Maatschappij in de eerste plaats op de reeds aangekochte gronden tussen Kerkrade en Simpelveld een hypotheek van *f* 500.000,— zou worden gevestigd, die zou vervallen zodra het lijntje tot stand zou zijn gekomen. Bleef de Maatschappij ook op den duur in gebreke het aan te leggen, dan zou dit bedrag als vergoeding aan de regering toevallen. Van zeer onverdachte zijde kreeg de direktie daarbij steun: Ir. Bogaert, aangewezen als Koninklijk Commissaris bij de Dominiale mijnen, sprak als zijn mening uit dat de zijtak weinig nut zou hebben en nooit zou kunnen renderen. Hij wees er op, dat de Maatschappij er slecht voorstond en dat verbetering in de stand van zaken voorlopig niet was te verwachten; men zou moeten accepteren dat de lijn er niet zou komen en de zaak regulariseren. Hij adviseerde in te stemmen met de vestiging van een hypotheek als door de direktie voorgesteld, maar meende dat men bovendien een aandeel in de winst der mijnen kon verlangen 'als een

³ Volgens de concessie-voorwaarden zouden jaarlijks de eerste *f* 60.000,— aan de Spoorweg Maatschappij blijven, de volgende *f* 5.000,— aan de Staat worden uitgekeerd en de rest half om half gedeeld.

vergoeding voor het nadeel aan het algemeen belang door het niet maken van de zijtak wordende veroorzaakt.⁹

Voorlopig kreeg de maatschappij een onbepaald uitstel, terwijl over de condities verder werd onderhandeld. Schade aan het algemeen belang was er niet volgens de direktie, want er was nooit sprake geweest van een publieke spoorweg, slechts van een mijnspoorwag voor eigen gebruik. Zo stonden de zaken tijdens de crisis van 1858/59, waarin de Nederlandse regering aan de Aken Maastrichtse Spoorweg Maatschappij alle steun had geweigerd. Deze houding had het beschamende gevolg gehad, dat niet alleen de leiding der spoorweg geheel in Duitse handen was gekomen, ook de mijnzaken werden voortaan in Aken behandeld en de Commissaris der Nederlandse regering werd er buiten gehouden. De lonen der mijnwerkers werden in Thalers vastgesteld en uitbetaald, opzichters en hoger personeel waren vrijwel zonder uitzondering Duitsers. President-direkteur der Aken Maastrichtse Spoorweg Maatschappij was in 1862 nota bene de voorzitter van de 'Wurmgesellschaft', een concentratie van Duitse mijnen die in de hele omgeving alle concurrenten had uitgekocht behalve de Nederlandse Domaniale. Men begrijpt licht wat er van die concurrentie terecht kwam! Het spreekt vanzelf dat het werk aan een nieuwe schacht, die haar uitmonding op Duits gebied zou hebben, weldra werd gestaakt. Maar nu was ook het geduld van Ir. Bogaert ten einde. Hij schrijft het gelukkig te achten dat de overeenkomst van 1859, toen men na lang onderhandelen met de Maatschappij was overeengekomen dat zij van de winst uit de mijnen 8°/_o zou afstaan en daartegenover voor de komende 66 jaar vrijgesteld zou zijn van de verplichting een zijlijn aan te leggen tenslotte niet is ondertekend. Nu moet ook naar zijn opvatting de Minister integrale uitvoering van het oorspronkelijk contract eisen. Opnieuw werd aan de Aken Maastrichtse Spoorweg Maatschappij daarvoor een termijn van twee jaar gesteld, maar in 1864 viel er nog geen begin van uitvoering te signaleren. Men trachtte nu pressie uit te oefenen door de bevolking van de omliggende dorpen in beweging te brengen: er circuleerden rekestes waarin op de aanleg van het zijlijntje werd aangedrongen. Maar de direktie betoogde, dat van die zijde niets viel in te brengen, zelfs kolenwagens van andere mijnexploitanten zou zij eventueel op haar lijntje niet hoeven toe te laten. Wat het drukken der transportkosten betreft, was zij bereid toe te zeggen, dat zij de berekende meerkosten van vervoer over Kohlscheid-Aken voor haar rekening zou nemen. De bouw van het lijntje naar Simpelveld zou een onren-

dabele onderneming zijn en waar zou men het geld vandaan halen, gezien het feit dat de Spoorweg Maatschappij al in vijf jaar noch dividend noch rente had betaald? De directie verzuumde niet er bovendien op te wijzen dat de maatschappij ernstig was gedupeerd door de overgang tot het vrijhandelsstelsel sinds 1851; een invoerrecht op Belgische steenkool van f 2,- à f 1,50 per ton, zoals bij haar oprichting bestond, zou het binnenlandse produkt veel betere kansen hebben geboden. Uit het rapport van Ir. Bogaert blijkt hoe klein haar kring van afnemers inderdaad was: van een totale produktie van 250.000 mud per jaar werd 205.000 mud door de omwonende bevolking aan de mijn gehaald – dit debiet reikte tot Susteren.

Slechts 45.000 mud ging nu over Kohlscheid en zou dus eventueel voor vervoer via Simpelveld in aanmerking komen. De maatschappij had dan verder aan iedere halte een verkoopstation; in 1857 had men de verwachting gehad dat deze verkoop zich tot Hasselt zou gaan uitstrekken – tijdelijk! Want zodra een Luiks-Limburgse spoorweg in gebruik zou komen, zou reeds aan weerszij van Tongeren de Luikse steenkool goedkoper uitkomen. Dat de opening van de lijn Luik-Maastricht in 1861 de toestand zou hebben verergerd, blijkt niet. Langs het collateraal kanaal naar Maastricht en vandaar langs Zuid-Willemsvaart en Maas, werd sinds jaren de Luikse steenkool per schip vervoerd. Daarentegen horen we in 1867, toen de lijn der Staatspoorwegen Maastricht-Venlo sinds twee jaar in gebruik was, dat de Aken Maastrichtse Spoorweg Maatschappij zich belangrijke moeite en kosten had getroost om ook aan de stationnetjes van die lijn verkoopkantoren en opslagplaatsen van steenkool in te richten en dat zij zodoende haar debiet enigszins had uitgebreid.

Om tot de zijlijn terug te keren: in 1864 werd de Maatschappij opnieuw in gebreke gesteld. De Minister van Financiën, Van den Bosse, wilde zelfs overgaan tot ontbinding van het contract; het domein waaruit de Staat op deze wijze geen inkomsten trok, wilde hij terugnemen. Bij Binnenlandse Zaken dacht men er anders over; reeds bij de strubbelingen van 1858 had het toenmalige hoofd van dit Departement er zijn ambtgenoot van Financiën op gewezen, dat de mijnen indertijd waren afgestaan niet zozeer in de hoop op hogere inkomsten voor de schatkist, als wel om de spoorwegbouw te stimuleren. De zaak was bitter tegengevallen; alleen met de inkomsten uit de steenkool kon de Maatschappij haar exploitatie sluitend maken (afgezien dan nog van rentebetaling) en de mijnen nu terug te vorderen zou haar de doodsteek geven. Maar bovendien, uitstel betekende geen

contractbreuk, want in de acte van *overdracht der mijnen* was geen termijn genoemd. Wel verlangde de acte van *concessie* voltooiing der werken binnen een vastgesteld aantal jaren; aan de concessievoorwaarden was dus inderdaad niet voldaan, maar op grond daarvan zou men alleen de hele spoorwegonderneming kunnen naasten. Afgezien van de vraag of dat in 1864 opportuun was, zou zulk een geste een reeks van nieuwe kwesties opwerpen: wat zou men doen met de mijnen? Wat diende te gebeuren ten aanzien van het traject Maastricht-Hasselt? Hoe moest men verder met de uitstaande leningen? Nu eindelijk de verbinding met Antwerpen aanstaande was en dientengevolge het verschieft voor de Spoorweg Maatschappij wat opklaarde, moest men liever de direktie nog maar weer eens onder druk zetten.

De direktie was niet onwillig, maar aan één ding hield zij vast: de zijlijn hoefde niet geschikt te zijn voor de dienst met locomotieven, maar alleen voor paardentractie. Zij beriep zich daarbij op de memorie van toelichting op het wetsontwerp van 1842, waarin voor het zijlijntje van deze mogelijkheid werd gesproken. Minister Van Bosse betoogde natuurlijk dat men destijds Staatsexploitatie voor ogen had gehad, maar dat later noch bij de concessie voor de spoorweg aan een partikuliere maatschappij, noch bij de overdracht der mijnexploitatie op verschil tussen hoofd- en zijlijn ook maar was gezinspeeld. Hij eiste het volle pond: een lijn met stoomexploitatie voor personen én goederen; en bleef de Spoorweg Maatschappij weigerachtig, dan zou hij een vordering in rechte instellen. De landsadvocaat, hierover geraadpleegd, gaf als zijn opinie dat de Staat der Nederlanden waarschijnlijk uiteindelijk dat proces zou winnen, maar niet dan na lang procederen en veel moeilijkheden.

Het Departement van Binnenlandse Zaken, belast met de zorg voor het geregeld funktionieren van de spoorwegdiensten, waarschuwde opnieuw de boog niet te overspannen. Financiën matigde daarop inderdaad zijn eis: het zou een spoorweg mogen zijn, berekend voor paardentractie. Maar toen eind '65 de Aken Maastrichtse Spoorweg Maatschappij de uitgewerkte plannen voorlegde, vond Minister Van Bosse ze niet acceptabel. De rails waren te licht, het spoor te smal; hij had toegegeven dat het een paardespoor zou zijn, maar toch een, geschikt voor personen zowel als voor goederen. De direktie daarentegen bedoelde het baantje alleen voor kiepkarretjes met steenkool. De Minister van Financiën sprak opnieuw van ontbinding der overeenkomst; zijn collega van Binnenlandse Zaken, in die tijd Minister

Geertsema, nam het ook nu voor de Maatschappij op. Alléén voor steenkool was het lijntje bestemd en dan waren de plannen als ingediend voldoende te achten. De kwestie groeide uit tot een controversé tussen de twee betrokken Departementen. In de Kamer werden vragen gesteld, de publieke opinie begon er zich mee te bemoeien, het Departement van Financiën kreeg wegens zijn inhaligheid een slechte naam en zelfs in de Eerste Kamer werd gememoreerd, hoe, mede naar aanleiding van de moeilijkheden met de Aken Maastrichtse Spoorweg Maatschappij, alom in den lande met vrees werd gesproken over de mogelijkheid dat de aanleg van Staatsspoorwegen onder Financiën zou kunnen worden gebracht. De kwestie werd in optima forma aan de Ministerraad voorgelegd ter beslissing, maar voor ze daar in behandeling was genomen, kwam het kabinet ten val.

Binnen- en buitenlandse moeilijkheden beletten het nieuwe Ministerie voorlopig zich met de kwestie betreffende de Domaniale steenkolenmijnen bezig te houden en intussen voltrok zich in het kleine wereldje van de Aken Maastrichtse Spoorweg Maatschappij een radicale verandering door de overdracht van haar spoorlijn ter exploitatie aan de Grand Central Belge. Eindelijk zou de Maatschappij in financieel opzicht vrij staan tegenover de exploitatie der mijnen. Niet alleen zou zij zich voortaan uitsluitend daarmee bezig houden, zij kreeg plotseling zelf groot belang bij het mijnspoortje. De prijs der Kerkraadse kolen was immers laag gehouden door voor het vervoer over Kohlscheid-Aken een zeer speciaal tarief in rekening te brengen, maar van vreemde maatschappijen (ter zelfder tijd dat haar hoofdlijn aan de Belgische maatschappij overging, had de Aken Maastrichtse Spoorweg Maatschappij haar aandeel in het mijnspoortje naar Kohlscheid aan haar Duitse mede-eigenares overgedragen) kon men zoveel tegemoetkomendheid niet verwachten en onder die omstandigheden ontstond aan het spoortje Kerkrade-Simpelveld dus werkelijk behoefte. Maar ook alléén aan een mijnspoor en voor de aanleg daarvan was het bedrag van een op te nemen lening met *f* 50.000,- verhoogd. Dat was wel iets anders dan de *f* 500.000,- die de directie nog enkele jaren tevoren in de vorm van een hypotheek als cautie voor de uitvoering van de zijtak had aangeboden.

Van stoomtractie kon natuurlijk onder de gewijzigde verhoudingen geen sprake meer zijn, ook de eis van personenvervoer liet de regering zonder veel bezwaar vallen, maar met een zekere hardnekkigheid hield de Dienst der Domeinen vast aan een spoorwijdte en een type van rails gelijk aan normaalspoor, zelfs ook nadat bij onderzoek in

het buitenland was gebleken, dat dit nergens gebruikelijk was, terwijl bovendien de direktie betoogde, dat het niet alleen nodeloos kostbaar zou zijn, maar bovendien onpraktisch. De kolen zouden een keer extra moeten worden overgeladen in nieuw aan te schaffen kiepkarren van een geheel ongebruikelijk model. De onderhandelingen met de nieuwe Ministers, Heemskerck aan Binnenlandse Zaken en Schimmelpenninck van der Oije aan Financiën, verliepen wel heel wat vlotter en in betere harmonie dan die in de tijd van Minister Van Bosse, maar toch valt de oude tegenstelling tussen de Departementen ook nu nog te signaleren en het kostte Minister Heemskerck heel wat moeite zijn ambtgenoot te overtuigen, dat het niet de vraag moest zijn of men eventueel recht had meer te eisen, maar slechts of de Nederlandse Staat bij het meerdere werkelijk belang had. Zo niet, dan moest men accepteren wat de maatschappij meende op zich te kunnen nemen en dat vlotweg, zonder oponthoud te veroorzaken; het mocht niet aan het talmen van de Nederlandse regering te wijten zijn, als het toegenomen debiet in een tussenperiode van hogere vervoerskosten weer zou verloren gaan. De doorslag gaf tenslotte het advies van Ir. Bogaert, die als Koninklijk Commissaris bij de steenkoolmijnen de gang van zaken zoveel jaren van nabij had gevolgd. Zonder weifeling raadde hij aan de plannen te accepteren nu de maatschappij eindelijk in de gelegenheid verkeerde en bereid was het voorgestelde uit te voeren. Nadeel kon het niet hebben (drie kiepkarretjes van het gebruikelijke model vulden juist een wagon), het gebeurde overal zo en het voordeel in vervoerskosten zou aanzienlijk zijn. Financiën zwichtte, ofschoon niet van ganser harte; in april 1868 accepteerden beide Departementen voor de zijtak naar Kerkrade de spoorwijdte van M. 1. Maar nu wilde men dan ook zeker zijn van de uitvoering; de Minister eiste een contract, te sluiten door de direktie met machtiging der aandeelhouders, waarin een termijn werd gesteld voor de uitvoering van dit werk en tegelijk een andere formule zou worden uitgewerkt voor de verdeling van de opbrengst. Dit laatste stelde de Minister als voorwaarde; niet naar het winstcijfer, dat men immers op allerlei wijzen kan drukken, maar naar het bedrag der bruto-opbrengst zou moeten worden vastgesteld of een deel der inkomsten en hoeveel dan, aan de Nederlandse Staat moest worden uitgekeerd. Bovendien verlangde hij een borgstelling van *f* 100.000,-.

Deze laatste eis was natuurlijk voor de Aken Maastrichtse Spoorweg Maatschappij ten enen male onvervulbaar; ook excessief in verhou-

ding tot de kosten van het geprojecteerde werk. Dadelijk togen weer twee directeuren, de heren Clermont en Seydlitz, die nu reeds vijfentwintig jaar in dit gareel meeliepen, naar Den Haag ter audiëntie. Het was ditmaal de Aken Maastrichtse Spoorweg Maatschappij, die haast had en toen in juni de onderhandelingen over het te sluiten contract nog niet tot een einde waren gekomen, verzocht zij vast met de aanleg te mogen beginnen en de Minister (die van Binnenlandse Zaken), getroffen door zoveel vuur en voortvarendheid, meende dat men wijs zou doen de eis van een cautie dan maar te laten vallen. Toch duurde het nog tot 1872 eer het veelbesproken lijntje er lag. De Aken Maastrichtse Spoorweg Maatschappij heeft tenslotte de exploitatie der Domaniale steenkoolmijn nog voortgezet tot 1925, de 99 jaar van haar concessie zouden pas in 1946 afgelopen zijn geweest. Veel winst heeft ze nooit behaald, al had na een wijziging van haar contract in 1881 een grote ontwikkeling ingezet. In 1925 werd het bedrijf omgezet in de N.V. Domaniale Mijnmaatschappij en de Aken Maastrichtse Spoorweg Maatschappij hield op te bestaan.

CONTINUÏTEIT EN DISCONTINUÏTEIT IN DE JOODSE GESCHIEDENIS

Het Limburgse voorbeeld

door

J. C. G. M. JANSEN

In de Joodse historiografie komt herhaaldelijk de gedachte naar voren, dat de geschiedenis van de Joden in West-Europa sedert de val van het Romeinse Rijk tot het einde van het Ancien Régime een hoge mate van continuïteit kent vanwege de ononderbroken stroom van vervolgingen, die deze gehele periode kenmerkt. De relatie Christenen-Joden zou nauwelijks aan enige wijziging onderhevig geweest zijn. Het voortdurend zich afzetten tegen het anti-semitisme leidde tot een zeer statische opvatting bij de Joden over het wezen van hun religie. Zij leefden angstig teruggetrokken in een ghetto, tot het uiterste bezorgd voor hun religieuze identiteit. Een summier overzicht van enige literatuur moge deze opvatting verduidelijken.

Een van de grondleggers van de Joodse historiografie, Simon Dubnow, zegt hierover: 'The significance of Jewish history . . . in the period of homelessness and dispersion . . . was chiefly religious consciousness that cemented Jewry into a whole, . . .'¹ Weliswaar maakte Dubnow later in zijn boek voor de periode 500-1789 een indeling in drie perioden, maar hij stipuleerde daarbij uitdrukkelijk, dat de Joodse geschiedenis in West-Europa, behalve in Amsterdam, eigenlijk alleen gekenmerkt werd door vervolgingen.² Isaac meende, dat deze gehele periode van nauwe samenwerking tussen de Kerk en de Christelijke Staat voor de Joden gekenmerkt werd door uitsluiting, verboden en onderdrukking en sprak van een 'systeem van vernedering'.³ Voor Abba Eban werd in deze gehele periode een 'cordon sanitaire' rond de Joden gelegd, om besmetting van de zielen der christenen te

¹ S. M. Dubnow, *Jewish History. An essay in the philosophy of History*, Philadelphia 1927, p. 26-27.

² Dubnow, o.c., p. 111, 120-128, 154-6.

³ J. Isaac, *Genesis des Antisemitismus. Vor und nach Christus*. Wien, 1969, p. 103.

verhinderen. Sociale contacten werden tot een minimum beperkt en leken mochten niet met Joden over geloofszaken spreken.⁴ Christelijke auteurs, die zich speciaal met de geschiedenis der Joden bezig hielden, hebben deze continuïteitsgedachte nog aanzienlijk verscherpt. James Parkes vat in een enkel hoofdstuk onder de titel 'De ontmoeting met de Christenen van het Westen' de gehele geschiedenis der Joden in West-Europa van de 4e tot en met de 18e eeuw samen.⁵ Nog nadrukkelijker ziet Heer de gehele periode als een eenheid. Hij spreekt van de rabbinale tijd (797-1789), die ongeveer samenvalt met de periode van het Heilige Roomse Rijk: 'Naast elkaar reiken de Joodse en Christelijke Middeleeuwen tot bijna aan de moderne tijd . . . nog in de 19e eeuw verbrandde de Spaanse Inquisitie een Jood en een Quaker'. Kenmerkend voor de gehele periode is de 'Ver-teufelung' der Joden.⁶ Deze verlenging van de Middeleeuwen tot 1789 en dit vrijwel ontbreken van een periodisering, die enigermate aansluit op wat in de Europese geschiedschrijving gebruikelijk is, brengt enkele ernstige bezwaren met zich mee.

Het is vaak lastig om de uitkomsten van de Joodse historiografie en die van de algemene geschiedschrijving van West-Europa met elkaar te confronteren, omdat van heel verschillende uitgangspunten wordt uitgegaan. Het ontbreken van enige aandacht voor veranderingsprocessen, soms zelfs uitmondend in de nauwelijks onuitgesproken vooronderstelling, dat dergelijke processen eigenlijk ontbroken hebben, leidde vaak tot een zeer oppervlakkige geschiedschrijving: de personages veranderen, hun mentaliteit, hun prestaties en hun levensloop blijft dezelfde. Zo gezien is de geschiedenis der Joden in het tijdvak 500-1789 voor wat betreft West-Europa eigenlijk oninteressant.

Wie van plan is een geschiedenis te schrijven van een groep Joden in een deel van dit tijdvak, zoals ons voor ogen staat, doet er daarom goed aan na te gaan, of een analyse van de ontmoeting van Joden en samenleving in die tijd werkelijk onmogelijk is. Oefenden de Joodse groepering en de samenleving in die tijd werkelijk geen invloed op elkaar uit? Konden de Joden duizend jaar lang een marginale groep vormen, die eigenlijk terzijde van de toenmalige wereld leefde? Om deze vragen te beantwoorden dienen de continuïteitsgedachte en de

⁴ Abba Eban, *Mijn Volk. De Geschiedenis der Joden*. Amsterdam, 1968, p. 143.

⁵ J. Parkes, *Geschiedenis van het Joodse Volk*. Den Haag 1964, p. 63-98.

⁶ F. Heer, *Gottes erste Liebe. 2000 Jahre Judentum und Christentum*. München 1968, p. 85-86.

idee van sociale afgeslotenheid der Joden in de te onderzoeken tijd ter discussie te worden gesteld, wil men niet vervallen in een opsomming van reeksen op zichzelf onbelangrijke feiten uit het verleden, die geen verband houden met de geschiedenis van de Europese samenleving.

Het doel van dit opstel moge derhalve zijn, na te gaan of er tussen 500 en 1800 in demografisch, economisch, sociaal en religieus opzicht sprake is van zódanige veranderingen in het Joodse leven, dat van een wisselwerking tussen Joden en samenleving gesproken kan worden. Uiteraard kan een zo breed thema niet behandeld worden, tenzij men zich enige beperkingen oplegt. In feite zal slechts gesproken worden over de periode vóór 1700, omdat later uitvoerig ingegaan wordt over de daarop volgende tijd.

Om praktische redenen en om uit voldoende verschillende gezichtshoeken de problemen te kunnen onderzoeken is ook een regionale inperking van het onderzoekterrein noodzakelijk. De te bestuderen regio zal in noord-zuidrichting het Maasdal tussen Nijmegen en Luik en in oost-westrichting de afstand Sint-Truiden-Aken betreffen. Slechts daar, waar onvoldoende bronnen aanwezig zijn, of waar indringende studies over andere gebieden zeer verhelderend zijn, zal van die gebiedsomschrijving worden afgeweken, iets, wat zich met name voor de vroege en hoge Middeleeuwen nogal eens zal voordoen.

I

De geschiedenis van de Joden in de Middeleeuwen in het hiervoor omschreven gebied, dat wij in het vervolg korthedshalve met een moderne term 'Limburg' zullen aanduiden, is zeer duister. Zelfs hun aanwezigheid is voor het midden van de dertiende eeuw nauwelijks aantoonbaar. Uit de afwezigheid van berichten concluderen, dat er vóór 1200 geen Joodse gemeenschappen en vermoedelijk ook geen Joden waren⁷, gaat echter te ver. Er zijn aanwijzingen, dat reeds eerder Joden relaties met deze streken onderhielden en in sommige gevallen zelfs aanwezig waren, zoals uit de volgende zeer summier

⁷ J. Stengers, *Les Juifs dans les Pays-Bas au Moyen-Age*. Verhandelingen van de Koninklijke Belgische Academie van Wetenschappen, Klasse der Letteren, XLV, Brussel 1949, p. 10-11.

opsomming mogen blijken. In 599 waren er Joden in Austrasië.⁸ Omstreeks 800 verkeerden zij aan het hof te Aken.⁹ Tot de bisschoppen die in de 11e eeuw de Joden protegeerden en hun juridische uitzonderingspositie veilig stelden door hen direct onder de bisschoppelijke rechtsmacht te stellen, behoorde ook Waso van Luik.¹⁰ Uit het midden van de 12e eeuw zijn in Rolduc verblijvende 'nummularii' bekend, waarin Hermesdorf Joodse geldschieters ziet, die voor de vervolgingen van de tweede kruistocht gevluucht waren.¹¹

De uit de 13e en vroege 14e eeuw stammende gegevens zijn meestal ook van indirecte aard en stammen uit Keulse¹², Neurenbergse¹³ en Gulikse¹⁴ bronnen. Zij wijzen o.a. uit, dat Joden, die in Limburgse gemeenten geboren waren, zich in West-Duitsland gevestigd hadden. Onder hen zijn Joden uit Heerlen (1270), Hasselt (1303), Maastricht (1324), Roermond (1275, 1279, 1282 en 1288) en Sint-Truiden (± 1270). In 1253 betaalde de abt van Sint-Truiden, Willem van Ryckel, een som geld terug aan een groep financiers uit Zoutleeuw, waartoe Joden behoorden.¹⁵ Vier jaar eerder had de elect van Luik, Hendrik van Gelre, een aanzienlijke som bij hen geleend.¹⁶ Sint-Truiden, Hasselt, Sittard, Susteren en Born worden in het Neurenbergse Martyriologium genoemd als plaatsen, waar tussen 1096 en 1349 een

⁸ H. Kellenbenz, Die Juden in der Wirtschaftsgeschichte des Rheinischen Raumes. Von der Spätantike bis zur Gegenwart, *Monumenta Judaica. 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein. Handbuch*. Köln 1963, p. 200-201.

⁹ G. Caro, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und in der Neuzeit*, Bd I, Leipzig 1908, p. 136.

¹⁰ S. Ullmann, *Histoire des Juifs en Belgique jusqu'au 18e siècle*. Anvers 1927, p. 14.

¹¹ B. H. D. Hermesdorf, Abbatiale zorgen en de victualitasgedachte in de Annales Rodenses, *Publications de la Société Historique et Archeologique du Limbourg*, t. XC-XCI, 1954-55, p. 145.

¹² *Grundbuch des Kölner Judenviertels 1135-1425*, hrsg von A. Kober. Publicationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde XXXIV, Bonn 1920 en *Das Judenschreibsbuch der Laurenzpfarre zu Köln*, hrsg von R. Hoeniger u.M. Stern. Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland I, Berlin 1888.

¹³ *Das Martyriologium des Nürnberger Memorbuches*, hrsg von S. Salfeld. Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland III, Berlin 1898.

¹⁴ *Gec. in Germania Judaica*, hrsg von Zvi Avneri, Bd II, 1, Tübingen 1968, art. Jülich.

¹⁵ H. Pirenne, *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel (1249-1272)*, Bruxelles 1896, p. 12, 14, 23 en 25.

¹⁶ C. Tihon, Aperçus sur l'établissement des Lombards dans les Pays-Bas aux XIIe et XIVe siècles, *Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis*, dl 39, 1961, p. 339.

pogrom plaats vond. De gebeurtenissen uit 1309 te Born worden bevestigd door de Annales Tielenses en een Gelderse kroniek.¹⁷

Uit dezelfde tijd stammen berichten over het bestaan van een synagoge in Maastricht.¹⁸ In 1309 is daar sprake van de verkoop van een pand 'ex opposito scole Judeorum'.¹⁹ Omdat deze synagoge gelegen was in de Jodenstraat en de 'Platea Judeorum' voor het eerst in 1295²⁰ vermeld werd, meent men dat deze synagoge tenminste uit de 13e eeuw dateert.²¹ In 1377 was deze synagoge niet meer in gebruik, blijkens de vermelding 'in opposito quondam scole judeorum' in een oorkonde.²²

Wanneer men zich beperkt tot deze uiterst summiere schriftelijke neerslag van het Joodse leven in het Maasdal, dan is een puur demografische discontinuïteit gemakkelijk aantoonbaar. Zo nu en dan waren er Joden in deze streken aanwezig; een enkele keer vormden zij een gemeenschap, die echter spoedig ten gevolge van pogroms en verdrijvingen weer werd opgeheven. Van een echt Joods gemeenschapsleven in het Maasdal was schijnbaar geen sprake.

Het is echter zaak niet al te voorbarige conclusies te trekken. De schriftelijke overlevering uit de Middeleeuwen is niet van dien aard, dat men uit de afwezigheid van gegevens tot het niet bestaan van een verschijnsel mag concluderen. Bovendien is het denkbaar, dat de zeer nauwe relaties tussen de in deze streken opduikende Joden en die in het Rijnland, continuïteit in religieus, economisch en sociaal opzicht met zich meebrachten. Het Joodse leven in het Maasdal zou dan als een uitwaaiëring van het Rijnlandse Jodendom kunnen worden gezien. Om de hier gestelde problemen nauwkeuriger te analyseren, zal

17 R. C. Hekker, Zeven eeuwen Joods leven in Limburg, *Cramignon. Bijdragen tot de Limburgse Volkskunde*, Speciale uitgave van Neerlands Volksleven (XX, nr 1), Wassenaar 1970, p. 53; A. Meister, Niederrheinische Chroniken aus dem 15. Jahrhundert, Beilage I, Dit nabescreven ist cronycken van Gelre, *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, Bd 70, 1901, p. 51.

18 Uitvoerig bediscussieerd door H. Beem en R. C. Hekker, De Joden in Limburg van de dertiende tot de negentiende eeuw, *Scolae Judeorum, De Joden in Limburg en hun synagogen*, (Overdruk uit het Bulletin van de Koninklijke Neerlandse Oudheidkundige Bond, jrg 66, 1967, afl. 4-5), z.pl. 1967, p. 5-7.

19 G. D. Franquinet, *Oorkonden en bescheiden van het kapittel van O.L. Vrouwekerk te Maastricht* . . . 2e deel, Maastricht 1877, p. 119.

20 P. Doppler, Schepenbrieven van het kapittel van St. Servaas te Maastricht, *Publications de la Société Historique et Archéologique du Limbourg*, t. 36, 1970, p. 42

21 Beem en Hekker, o.c., p. 5-6.

22 Franquinet, o.c., II, p. 241-242.

het noodzakelijk zijn het Joodse leven in verschillende perioden nauwkeuriger te bezien.

II

Vooreerst dient de periode van $\pm$ 750 tot $\pm$ 1050 beschouwd te worden. In de Karolingische tijd mag men enige relaties van Joodse handelaren, die tijdens de regeringen van Karel de Grote en Lodewijk de Vrome²³ een rol speelden, met het toen sterk opkomende marktcentrum Maastricht vermoeden.²⁴ ²⁵ Het Joodse aandeel in de handel in granen²⁶, goud, slaven, specerijen²⁷ en de raffinage en distributie van zout²⁸ was in die tijd zo groot, dat de woorden Jood en koopman nagenoeg dezelfde betekenis hadden.^{28a} Ook is bekend, dat de Joden contacten onderhielden met Friese, Scandinavische en Russische kooplieden.²⁹ Uit de vondsten van veel Maastrichtse munten in die perifere gebieden met voortdurende positieve handelsbalans³⁰, mag men afleiden dat direct of indirect omvangrijke handelscontacten van Noorderlingen met in het Maasdal opererende handelaren tot stand kwamen.³¹

De vraag moet evenwel gesteld worden of in de handel, die zich in het Maasdal voltrok, ook Joden een rol speelden. Dit mag als vaststaand worden aangenomen, omdat arabische bronnen bewijzen, dat met name de omvangrijke slavenhandel tussen gebieden, waar gevan-

²³ Kellenbenz, o.c., p. 202-205; I. Elbogen und E. Sterling, *Die Geschichte der Juden in Deutschland*, Frankfurt am Main, 1966, p. 16-18.

²⁴ Eginhard, *Historia Translationis beatorum Marcellini et Petri*, cap. 81, in *Migne, Patrologia Latina*, Vol 104, kol. 586; Cfr. R. Latouche, *The birth of the Western Economy*, London 1967, p. 171.

²⁵ H. Pirenne, *Mahomet und Karl der Grosse*, Frankfurt am Main 1963, p. 221.

²⁶ J. Dhondt, *Das frühe Mittelalter*, Fischer Weltgeschichte, Bd 10, Frankfurt am Main 1968, p. 153.

²⁷ Pirenne, o.c., p. 220-2, Dhondt, o.c., p. 305-307.

²⁸ G. Duby, *Les villes du Sud-est de la Gaule du VIIIe au XIe siècle*, *Hommes et structures du Moyen-Age*, Paris-La Haye 1973, p. 117.

^{28a} Dhondt, o.c., p. 162.

³⁰ Ph. Grierson, *Money and Coinage under Charlemagne*, *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben*, Bd I, Persönlichkeit und Geschichte, hrsg H. Baumann, Düsseldorf 1965, p. 501-536.

³¹ Cfr. J. C. G. M. Jansen, *Schets van de historische betrekkingen tussen Maastricht en het Rijnland*, Ms. p. 5-7 (S.H.C. Doc. Coll. Ms. 151 a). Verkort gepubliceerd in *Niederrheinisches Jahrbuch*, Bd VIII, 1965, p. 48-55 (= Beiträge zur Geschichte und Kultur des Landes zwischen Niederrhein und Maas).

genen tot slaven werden gemaakt, zoals Engeland, het Elbegebied en Hongarije en de gebieden waar deze slaven werden te werk gesteld, de Mohammedaanse gebieden, in belangrijke mate via het Maasdal liep. Verdun, het centrum van de slavenhandel, was voor de leveranciers van menselijke arbeidskracht uit Engeland en het Elbegebied slechts via de route over Maastricht, Huy en Dinant te bereiken. Bovendien staat vast, dat dit type handel in sterke mate door Joden werd beheerst. Met name blijkt, dat de z.g. Rhadanitische Joden, waaronder men meestal³² de Joden uit het Rhônedal verstaat, hun handelsroute gedurende lange tijd over Maastricht lieten lopen.³³ De maatschappelijke positie van de Joden was in deze tijd reeds tamelijk wankel. Niet omdat zij speciaal vervolgd werden, maar omdat zij evenals schippers, handelaren en arbeiders in de nijverheid³⁴ de nadelen ondervonden van de corporatieve structuur van de samenleving, zoals die in de Codex van Theodosius was vastgelegd. In deze wetgeving was aan elke maatschappelijke groep een specifieke taak opgedragen, die niet door anderen vervuld mocht worden en waartoe anderen ook niet te hulp geroepen mochten worden.³⁵ Deze wetgeving mondde uit in een scherpe scheiding tussen de maatschappelijke groepen, die sinds Gregorius de Grote ook doorgetrokken werd tot een scheiding tussen religieuze groepen, met name Christenen en Joden.³⁶ Een bestuurder, die zich niets anders ten doel stelde, dan het handhaven van het recht, was dientengevolge al gedwongen tot het creëren van een aparte positie voor de Joden. Voor Karel de Grote³⁷ en Lodewijk de Vrome³⁸ betekende dit soms, dat er speciale privileges aan de Joden verleend moesten worden, niet, zoals vaak verondersteld wordt³⁹, om de Joden in bescherming te nemen tegen Christenen, maar louter omdat zij er naar streefden het bestaande

³² R. Dochaerd, *Le Haut Moyen Age Occidental, Economies et Sociétés*, Paris 1971, p. 254, voetnoot 5.

³³ M. Lombard, La route de la Meuse et les relations lointaines des pays-mosans entre le VIIIe et le XIe siècle, *L'Art Mosan, Journées d'Etudes*, Paris 1953, p. 9-28.

³⁴ A. W. Persson, *Staat und Manufaktur im Römischen Reich*, Lund 1923, p. 80-91.

³⁵ J. Waltzing, *Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, 3 vol, Louvain 1900.

³⁶ J. Isaac, o.c., p. 173.

³⁷ F. Heer, o.c., p. 73.

³⁸ Brief van Agobard van Lyon aan Lodewijk de Vrome, *Monumenta Germaniae Historiae, Epistolae*, t V, p. 184.

³⁹ G. G. Coulton, *Medieval Panorama. The English scene from Conquest to Reformation*. New York 5 1960, p. 349; I. Elbogen u. E. Sterling, o.c., p. 17.

recht te handhaven. De oppositie tegen dit beleid door onder meer bisschop Agobard⁴⁰ maakt overigens duidelijk, dat hun maatregelen al in de 9e eeuw niet meer als zodanig onderkend werden. Over bleef slechts de scherpe scheiding tussen Joden en Christenen.

Daar kwam bij dat tegen de relaties der Joden met de Mohammedanen en hun activiteiten op het stuk van de slavenhandel van de 9e tot het einde van de 11e eeuw herhaaldelijk verzet rees.⁴¹ Vooral de export van slaven naar niet-christelijke gebieden werd hevig bestreden. Lodewijk de Vrome, die meende dat een dergelijke handel niet onwettig was, moest een vijftal aanzienlijke Joden onder zijn persoonlijke bescherming nemen om hen de gelegenheid te geven dergelijke transacties ongestoord te voltooien.⁴² De koninklijke bescherming werd daarop spoedig zo begerenswaard, dat vele Joden zelfs valse privileges gebruikten.⁴³ De mogelijkheden om zich onder bescherming van een machthebber te stellen, werden kort daarna groter, omdat ook anderen dan de Keizer zich dit beschermheerschap lieten opdringen. Vanaf de 10e eeuw namen nl. de rijkskerken de bescherming der Joden over nadat de rijksbisschoppen en rijksabten als gevolg van de Ottoonse rijkspolitiek tot de voornaamste steunpunten van de koninklijke macht waren geworden.⁴⁴ Vooral in de langs Rijn en Maas gelegen bisdommen bleek grote behoefte te bestaan aan speciale bescherming voor de Joden. In het begin van de 11e eeuw moesten de bisschoppen in het Rijnland en het Maasdal maatregelen treffen om anti-Joodse agitatie tegen te gaan.⁴⁵ In de 11e eeuw en vooral bij het begin van de eerste kruistocht was de aversie tegen de Mohammedanen en diegenen die beschouwd werden als hun Europese handlangers, zo sterk geworden, dat er allerwege zware pogroms uitbraken⁴⁶, voor-

⁴⁰ S. Agobardi Opera, *Migne, Patrologia Latina*, t 104, Parijs 1851, k. 69-114 en k. 173-178.

⁴¹ Kellenbenz, o.c., p. 204; A. Borst, *Lebensformen in Mittelalter*, Frankfurt am Main 1973, p. 611; R. Anchel, *Les Juifs de France*, s.l., 1946, p. 37; G. Schnürer, *Kerk en beschaving in de Middeleeuwen*, II, Haarlem 1940, p. 71.

⁴² Ch. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, t I, Peninsule Ibérique-France, Bruges 1955, p. 707-716.

⁴³ Agobard, *De Insolentia Judaeorum*, *Migne, Patrologia Latina*, t. 104, Parisiis 1851, k. 74-75.

⁴⁴ S. Reicke, *Der Hammersteinsche Ehehandel im Lichte der Mittelalterliche Herrschaftsordnung*, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, jrg 38, 1974, p. 206.

⁴⁵ E. Roth, *Die Geschichte der jüdischen Gemeinden am Rhein im Mittelalter*, *Monumenta Judaica*, o.c., p. 60-61.

⁴⁶ A. Borst, *Lebensformen im Mittelalter*, Frankfurt am Main und Berlin, 1973, p. 611.

al in het Rijnland.⁴⁷ In deze tijd betekende het zich onder bescherming stellen van de heersende groep nog niets bijzonders, ook al hield die bescherming in feite een grote mate van afhankelijkheid in. Het terugzinken in een soort lijfeigenschap was kenmerkend voor vele oorspronkelijk nog vrije beroepen.⁴⁸ Na de opkomst van de steden bleek echter, dat de Joden de enige groep handelaren vormden die in een afhankelijke positie was geraakt en ontstonden daardoor grote problemen.

III

De kruistochten riepen voor de Joden in velerlei opzicht ernstige problemen op. De hevige vervolgingen aan de vooravond van diverse tochten naar het Heilige Land betekenden o.a. het verlies van veel handelskapitaal, het wegvallen van een belangrijk deel der zakelijke deskundigheid en het verloren gaan van een groot deel van het moeizaam opgebouwde sociale prestige. Veel ernstiger was het nog, dat tengevolge van de kruistochten de traditionele relaties tussen West-Europa en de Arabische wereld werden afgesneden. De internationale handel, die in de Merovingische tijd voornamelijk door activiteiten van Syriërs gestalte had gekregen, en door de Joden van deze bevolkingsgroep was overgenomen⁴⁹, werd heel anders georganiseerd. De handel in luxe goederen werd overgenomen door de Italiaanse steden, die de bevoorrading van het kruisvaardersleger op zich hadden genomen en daardoor in contact waren gekomen met de Mohammedanen. De slavenhandel in zijn traditionele vorm verdween.

Zowel in sociale als in economische zin moesten de Joden zich in de 12e eeuw heroriënteren. Nieuwe inkomstenbronnen konden spoedig worden aangeboord, doordat in deze tijd de steden langzamerhand een grotere rol gingen spelen, zodat de handel binnen Europa zich snel uitbreidde. De snelle groei van deze 'binnenlandse' handel vroeg deskundigheid en kapitaal⁵⁰, verlangens waaraan de Joden betrekkelijk gemakkelijk konden voldoen deels omdat zij zelf over kapitaal

⁴⁷ Kellenbenz, o.c., p. 208-209.

⁴⁸ K. Bosl, *Die Gesellschaft in der Geschichte des Mittelalters*, Göttingen 1966, p. 45.

⁴⁹ P. Lambrechts, *Le Commerce des Syriens en Gaule du Haut Empire à l'époque mérovingienne*, *L'Antiquité Classique*, t VI, 1937, p. 35-61.

⁵⁰ D. Nicholas, *Stad en platteland in de Middeleeuwen*, Bussum 1971, p. 5-7.

beschikten, deels omdat zij in staat waren braakliggend kapitaal te activeren, omdat zij niet gebonden waren door het kerkelijk woeker-verbod en gemakkelijk als intermediair bij de krediet-verlening konden optreden.^{50a} Toch is het niet zo, dat de Joden in alle steden belangrijke posities gingen innemen. Integendeel. In een belangrijk stedelijk gebied als het Vlaams-Brabantse ontbraken zij voor 1200 vermoedelijk nagenoeg geheel.⁵¹ Het schijnt, dat de Joden vooral daar een rol speelden, waar aan de stadsstichtingen naast economische overwegingen ook politieke intenties ten grondslag lagen. Dat was met name in West-Duitsland het geval, waar de koningen er naar streefden hun tanende macht te herstellen door steun te zoeken bij de opkomende steden. Meer dan elders hadden immers in het Duitse Rijk de centrifugale krachten, die door het feodalisme waren opgeroepen, de macht van het centrale gezag uitgehold.⁵² De daaruit voortvloeiende problemen waren bijzonder acuut geworden tengevolge van de investituurstrijd, die niet alleen een voor het geestelijk leven binnen de Christelijke Kerk belangrijke scheiding tussen kerk en staat tot stand had gebracht⁵³, maar ook de politieke verhoudingen in Duitsland grondig had verstoord, doordat de koningen niet langer konden steunen op de bisschoppen voor de consolidering van hun machtspositie.⁵⁴ Reeds Hendrik IV zocht daarom steun bij de steden.⁵⁵ Korte tijd later begon vooral Frederik Barbarossa – naar het voorbeeld van Hendrik de Leeuw – er naar te streven via stadsstichtingen zijn positie in het binnenland te versterken.⁵⁶ Deze ontwikkeling is voor onze streken van betekenis, omdat aanvankelijk ook steden

^{50a} Cfr. voetnoot 15, voetnoot 70 en C. Castellani, Le rôle économique de la communauté juive de Carpentras au début du XVe siècle, *Annales E.S.C.*, fig. 27, 1972, p. 583-611.

⁵¹ Stengers, o.c., p. 11.

⁵² R. C. van Caenegem, De feodaliteit in Engeland van Willem de Veroveraar tot Magna Charta, *B.M.G.N.*, dl 89, 1974, p. 215.

⁵³ K. Jordan, *Frederik Barbarossa*, Den Haag 1963, p. 93.

⁵⁴ I. H. Gosses en R. R. Post, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden*, Dl I, De Middeleeuwen, 's Gravenhage 1959, p. 65-72.

⁵⁵ J. le Goff, *Das Hochmittelalter*, Fischer Weltgeschichte, Bd 11, Frankfurt am Main 1965, p. 97.

⁵⁶ U. Dirlmeier, *Mittelalterlichen Hoheitsträger im wirtschaftlichen Wettbewerb*, Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 51, Wiesbaden 1966, p. 5-6 en p. 218-219; K. Bosl, Staat, Gesellschaft, Wirtschaft im deutschen Mittelalter, *Handbuch der deutschen Geschichte*, hrsg von B. Gebhardt, Bd 7, München 1973, p. 161.

als Maastricht en Sint-Truiden door deze politiek gestimuleerd werden. Hoewel in vele gevallen de primaire politieke doelstelling, te weten de versterking van het centraal gezag, spoedig werd ontkracht doordat ook territoriale heren het voorbeeld van de koningen gingen volgen, bleven politieke doelstellingen in de hierboven beschreven vorm toch tot in de 15e eeuw een rol spelen bij stadstichtingen.⁵⁷ Met name in de streken langs de Maas, waar de door het feodalisme uitgeholde staatsmacht⁵⁸ voortdurend verder afbrokkelde en de aristocratie nauwelijks nog rekening hield met de monarchistische top⁵⁹ werden gedurende een lange periode stedelijke ontwikkelingen in sterke mate door politieke doelstellingen beheerst. De hertogdommen Gulik en Gelre vormden er nog in de 14e eeuw voorbeelden van. Het is opvallend, dat men in dat soort steden spoedig Joden aantrof. Een enkele reden daarvoor kan hier genoemd worden.

Dit soort stadsstichtingen kon slechts succesvol zijn, indien men er in slaagde in de steden personen aan te trekken, die op de hoogte waren van de technieken en gebruiken van de handel en bij voorkeur ook nog over enige financiële armslag beschikten, omdat de opbouw van een stedelijke economie tevens een grotere behoefte aan kredieten en kredietverlening deed ontstaan. Men ziet daarom een toeneming van het aantal Joden in deze steden, omdat onder meer deze bevolkingsgroep aan de genoemde behoeften kon voldoen. Langs de belangrijke verbindingsweg tussen het Rijnland en Vlaanderen ontmoet men hen in ieder geval in Düren, Aken, Heerlen, Maastricht,⁶⁰ Hasselt, Sint-Truiden, Zoutleeuw, Tienen, Geldenaken en Leuven.⁶¹

Werden op die wijze vele economische problemen, waarvoor de Joden zich sinds het einde van de 11e eeuw geplaagd zagen, goeddeels opgelost, hun sociale positie bleef uiterst wankel. Zij hadden in het verleden een uitzonderingspositie ingenomen en dat ging zich nu wreken. De Joden, die zich in deze steden vestigden, werden spoedig het slachtoffer van de tegenstellingen tussen het landsheerlijk gezag en de

⁵⁷ J. de Laplanche, *La soutenance ou pourvéance dans le droit coutumier français aux XIIIe et XIVe siècles*, Paris 1952, p. 16-17.

⁵⁸ W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, München und Leipzig 3 1919, Bd I, p. 158.

⁵⁹ H. Mitteis, *Der Staat des hohen Mittelalters. Grundlinien einer vergleichende Verfassungsgeschichte des Lehnzeitalters*, Weimar 1959, p. 425-428.

⁶⁰ Zvi Avneri, *Germania Judaica*, Bd II, 1, o.c. art. Düren, Aken, Heerlen en Maastricht.

⁶¹ J. Stengers. o.c., p. 15.

nieuwe stedelijke machthebbers. Tijdens veel van die conflicten werden de Joden tot de zondebokken der samenleving verklaard.⁶² Vooreerst leverde hun afhankelijkheid van het koninklijk gezag grote problemen op. De Joden waren veelal door de vertegenwoordigers van het centraal gezag naar de steden gehaald.⁶³ De moeilijkheden die zij er ontmoetten, dwong talrijke keizers, bisschoppen en graven hen steeds meer in bescherming te nemen, zodat zij tenslotte als een soort in de steden levende slaven van de territoriale heer werden beschouwd.⁶⁴ De term 'Camerae nostrae servos' werd zelfs uitdrukkelijk gebruikt.⁶⁵ Hun positie leidde daardoor al spoedig tot een conflict met de stedelijke overheden, die de stedelijke vrijheid angstvallig bewaakten en streefden naar het monopoliseren van het gezag in de stedelijke samenleving.⁶⁶ Het werd hen als onvrijen onmogelijk gemaakt om lid te worden van de stedelijke gilden en deel te nemen aan de 'coniuratio', de gemeenschappelijke rechtsbescherming, die de stedelingen elkaar boden en die in het Maasdal veel voorkwam.⁶⁷ Als niet-leden der gilden werden de Joden langzamerhand verdreven uit handel en nijverheid.⁶⁸ De Joden moesten zich daardoor vooral op financiële transacties gaan toeleggen⁶⁹, al moet men daarbij bedenken, dat zulks slechts ten dele tot specialisatie leidde. Men kan in de Middeleeuwse stad immers nog niet spreken van een beroepsmatige specialisatie in die zin, dat productie en distributie van goederen enerzijds en de financiering van de goederenstroom anderzijds er ooit

⁶² Th. S. Szasz, *The Manufacture of Madness*, Frogmore St. Albans 1973, p. 123.

⁶³ M. Weber, *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Aus den nachgelassenen Vorlesungen herausgegeben von S. Hellmann und M. Palyi, München 1923, p. 192-3.

⁶⁴ M. Bloch, *Feudal Society*, Vol I, *The Growth of Ties of Dependence*, London 1967, p. 261; C. D. Darlington, *De evolutie van mens en maatschappij*, Utrecht 1973, p. 435.

⁶⁵ B. Brillling u. H. Richterling, *Westfalia Judaica*, Bd I, 1005-1350, Stuttgart 1967, p. 87; Cfr J. Soetendorp, *Ontmoetingen in ballingschap*, dl II, Hilversum 1965, p. 11.

⁶⁶ M. Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, o.c., p. 192.

⁶⁷ E. Ennen, *Die Europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen 1972, p. 117-124.

⁶⁸ H. van Werveke, *The rise of the towns*, *Cambridge Economic History of Europe*, Vol III, *Economic Organisations and policies in the Middle Ages*, Cambridge 1965, p. 166.

⁶⁹ M. Postan, *The trade of medieval Europe, the North*, *Cambridge Economic History of Europe*, Vol II, *Trade and Industry in the Middle Ages*, Cambridge 1952, p. 237; R. S. Lopez, *The trade of medieval Europe, the South*, *Cambridge Economic History of Europe*, Vol II, p. 303. Kellenbenz, o.c., p. 214-215.

door volstrekt onderscheiden personen kon plaats vinden.⁷⁰ Speciaal vanwege hun activiteiten als kredietverleners kwamen de Joden echter spoedig in grote moeilijkheden en dat volstrekt niet alleen omdat zij geacht werden te handelen in strijd met het vaak ruim geïnterpreteerde kerkelijk woekerverbod.⁷¹ Het waren veel meer het verzet tegen hun wijze van financieren en de negatieve sociale gevolgen daarvan, die bijdroegen tot het opkomen van een openlijk anti-semitisme. Vrijwel alle maatschappelijke lagen kwamen om economische redenen in verzet tegen de Joodse financieringsvormen, omdat zij zich daardoor bedreigd voelden. Zo was het voor de boeren weinig aantrekkelijk, dat de Joden in perioden van stijgende prijzen hen veelal slechts kredieten wilden verstrekken tegen overdracht van de te velde staande gewassen⁷², zodat het voordeel van de prijsstijgingen alleen bij de kredietverstrekkers terecht kwam. Veel opkomende handelshuizen kwamen bij de Joden in de schulden te staan, omdat in de periode voordat de wisselbrief gebruikt werd, de handel gewoon was in de contracten op te nemen, dat de verkoper gerechtigd was om het verschuldigde bedrag ten laste van de koper bij de Joden op te nemen, indien er niet tijdig betaald werd. Het gevolg was, dat veel handelaren, die van dit recht gebruik maakten, bij blijvende insolventie van de koper uiteindelijk zelf met grote en kostbare schulden bij de Joden bleven zitten⁷³ en de exorbitante rentes voor zijn eigen rekening moesten nemen. Deze vorm van kredietverlening werd overigens in toenemende mate overbodig, naarmate de Italiaanse praktijk om via wisselbrieven handelskredieten te verlenen, meer ingang vond⁷⁴ en ondervond uiteraard toen het meeste verzet. Hoewel het gebruik van wissels bij de Joden in deze tijd niet onbekend was, werd

⁷⁰ G. Nahon, Le crédit et les Juifs dans la France du XIIIe siècle, *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, Vol. 24, 1969, p. 1123.

⁷¹ R. de Roover, *La pensée économique des scholastiques. Doctrines et méthodes*, Montréal 1971, p. 76-90. Stengers, o.c., p. 50. Cfr. Thomas van Aquino, De regimine Judaeorum, *Opera Omnia*, t. XVII, Venetië 1593, fo 192 vso-193 vso.

⁷² G. Duby, Medieval Agriculture 900-1500, *Fontana Economic History of Europe*, Vol I, London 1972, p. 209; Dez., *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval*, Paris 1962, Vol I, p. 360 en Vol II, p. 492-493.

⁷³ W. von Stromer, *Oberdeutsche Hochfinanz, 1350-1450*. Beiheft 55-57 des Vierteljahrsschrifts für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Wiesbaden 1970, Bd I, p. 174, Bd II, p. 229 en 233-4.

⁷⁴ R. de Roover, *L'évolution de la lettre de change XIVe-XVIIIe siècles*, Paris 1953, p. 23-42.

zij bij deze groep financiers weinig toegepast.⁷⁵ Bijzonder veel kwaad bloed zette ook de praktijk, die door talrijke vorsten werd toegepast om gedwongen leningen en extra-belastingen door de Joden te laten voorfinancieren. Zij leidde er toe, dat hele gemeenschappen plotseling voor aanzienlijke bedragen bij de Joden in het krijt kwamen te staan⁷⁶, en over de belastingbedragen ook nog een hoge rente moesten betalen. Een veel voorkomende kredietvorm – consumptief krediet in zeer kleine bedragen – bedreigde ook de kleine man. In tegenstelling tot de Lombarden, die dergelijke kredieten later op onderpand gingen verlenen, vroegen de Joden voor dit soort leningen een vaak wekelijks vervallende rente, zodat de schuld snel groter werd. Bovendien waren veel van dat soort leningen onaflosbaar.⁷⁷

Het proces, waarbij de Joden eerst uit de handel weggedrukt werden naar verschillende vormen van financiering en later ook deze financiële activiteiten beschouwd werden als een verstoring van de maatschappelijke orde, verliep langzaam. Er waren wel drie eeuwen mee gemoeid. Vanaf het midden van de 13e eeuw tot het einde van de 14e eeuw trad de overbodigheid van Joodse activiteiten echter steeds sterker aan de dag. Toen had de gewoonte om door kloosters te laten voorzien in de financiële behoeften tegen een matige vaste cijns op onroerend goed, zoals al zeer vroegtijdig door de abdij Sint-Truiden gebeurde⁷⁸, allerwege vaste vorm aangenomen. Tevens had zich de verlening van handelskredieten door middel van belening⁷⁹ of verhandelbare wissels⁸⁰ verbreid en hadden de Lombarden een aanvang gemaakt met hun nieuwere vorm van kredietverlening op onderpand.⁸¹ Aan de hand van enkele gegevens over het optreden van

⁷⁵ Brillling en Richtering geven slechts twee voorbeelden van wissels door Joden uitgeschreven, resp. uit 1332 en 1334, o.c., p. 102 en 106.

⁷⁶ Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, o.c., p. 231; G. Nahon, o.c., p. 1141; J. J. Clarnagerau, *Histoire de l'impôt en France*, Paris 1867, t I, p. 261; E. Miller, *Government Economic Policies and Public Finances 1000-1500*, *Fontana Economic History*, o.c., Vo. I, pl 350.

⁷⁷ M. Mollat et Ph. Wolff, *Ongles Blues, Jacques et Ciompi*, Paris 1970, p. 33.

⁷⁸ G. Duby, *Guerriers et paysans. VIIe-XIIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne*, Paris 1973, p. 258.

⁷⁹ Kellenbenz, o.c., p. 219.

⁸⁰ De Roover, *L'évolution*, o.c., p. 31-33.

⁸¹ E. B. Fryde and M. M. Fryde, *Public Credit*, with special reference to North-Western Europe, *Cambridge Economic History of Europe*, Vol III. Economic Organisation and policies in the Middle Ages, Cambridge 1965, p. 499-501; J. Melles, *Het huys van Leeninge*, 's Gravenhage 1950, p. 1-15; J. Linssen, *Lombarden in Roermond*, *P.S.H.A.L.*, t 103-104, 1967-8, p. 64-67.

Lombarden in de Maasstreek, kan bij benadering worden aangeduid, wanneer dit proces zich hier voltrok. Deze groep financiers was in 1309 vertegenwoordigd in Montenaken, Sint-Truiden, Hasselt, Maastricht, Bilsen, Bree, Maaseik en Stokkem.⁸² Een halve eeuw eerder trof men hen al aan in Zoutleeuw en in 1281 te Luik.⁸³ De overbodigheid van de Joodse financiële activiteiten werd herhaaldelijk gemanifesteerd door kerk⁸⁴, staat⁸⁵ en stedelijke overheid⁸⁶, die er toe overgingen om de betaling van rente en aflossing op schulden bij Joden op te schorten of zelfs besloten de schulden geheel vervallen te verklaren. De christelijke handelsstand, die in zich al sterk genoeg was om de economische functies van de Joden over te nemen, wist zich door het uitmergelen van de Joden nog aanzienlijk te versterken.⁸⁷ Sinds het moment dat de steden een belangrijke rol in de Europese economie begonnen te spelen, verschoof derhalve de maatschappelijke positie van de Joden steeds meer naar de rand van de samenleving. Het zou echter onjuist zijn de verdringing van de Joden naar het ghetto en naar exclusiviteit geheel uit sociaal-economische factoren te verklaren. In het Middeleeuwse wereldbeeld maakten economische en sociale ontwikkelingen deel uit van politiek-religieuze veranderingen, zodat zij onmiddellijk ook in theologische termen vertaald werden. De anti-Joodse maatschappelijke ontwikkelingen mondden dan ook reeds in de 12e eeuw uit in religieuze bewegingen, die op de duur het latente anti-semitisme in West-Europa aanzienlijk versterkten en zodanig activeerden, dat telkens weer uitbarstingen van Jodenhaat voorkwamen. Het is dan ook niet juist alleen de kerk⁸⁸ of alleen de economische ontwikkeling⁸⁹ verantwoordelijk te stellen voor de Jo-

⁸² F. Vercauteren, Document pour servir à l'histoire des financiers lombards en Belgique (1309), *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, Fasc. XXVI, 1950-51, p. 53.

⁸³ C. Tihon, L'établissement des Lombards dans les Pays-Bas, o.c., p. 340.

⁸⁴ Soetendorp, I, p. 173-4; I Elbogen, *Geschichte der Juden in Deutschland*, Berlin 1935, p. 37.

⁸⁵ F. Graus, *Struktur und Geschichte*, Sigmaringen 1971, p. 49; Miller, o.c., p. 350; M. D. Knowles, *De Kerk in de Middeleeuwen*, Hilversum 1968, deel II, p. 192 (= *Geschiedenis van de Kerk*, Bd IV).

⁸⁶ Von Stromer, o.c., I, p. 178; Fryde, o.c., p. 544-8.

⁸⁷ Von Stromer, o.c., I, p. 170.

⁸⁸ Zo o.a. Lea, gec. door Szasz, o.c., p. 101 en vele Joodse auteurs, o.a. Abba Eban, o.c., p. 143 en 147 en Soetendorp, o.c., dl II, p. 21-31.

⁸⁹ C. Brinton, J. B. Christopher and R. L. Wolff, *Civilisation in the West*, Englewood Cliffs 1964, p. 119 en 127.

denvervolgingen in de Middeleeuwen. Het was in laatste instantie de integratie van kerk en samenleving, die noodzakelijkerwijze moest leiden tot het weren van Joden en de vlucht in de exclusiviteit en in het ghetto van deze groep zelf.⁹⁰

De houding van de kerk sproot gedeeltelijk uit politieke, gedeeltelijk uit zuiver religieuze motieven voort. Politiek gericht waren zij voorzover werd gereageerd op het streven van koningen en vorsten in de 12e eeuw om nieuwe steunpunten te vinden bij ministerialen, steden en Joden vanwege het verlies van dergelijke steunpunten bij de kerk en de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders tengevolge van de door de Cluniazencers uitgelokte investituurstrijd. Het kan dan ook geen toeval zijn, dat een van de krachtigste bestrijders van de zich herstellende invloed van de staat, Innocentius II, tegelijk maatregelen trof tegen de Joden⁹¹ door de afkondiging van voorschriften betreffende de speciale kledij, de aanscherping van het woekerverbod en de verdrijving van de Joden uit openbare functies. Van religieuze aard was deze beweging, omdat de hervorming van Cluny tegelijk de Goddelijke Zending der Christenen had gepropageerd en de Christenen van andere religieuze groepen had afgegrensd.⁹² Aanvankelijk – met name bij de Cluniazencers zelf – had deze gedachtengang niet tot anti-semitisme geleid. Pas omstreeks het midden van de 12e eeuw beginnen de theologen van anti-semitische gevoelens te getuigen⁹³, omdat zij nauwelijks in staat waren het voortbestaan van niet-christelijke godsdiensten nog als aanvaardbaar voor te stellen. Velen gingen de Joden zien als een 'gens prava atque perversa', een slecht en bedorven geslacht, waarvoor eigenlijk geen plaats meer was in Europa.⁹⁴ De meest vooraanstaande theologen, die vaak een diepe invloed hadden ondergaan van Joodse denkers, zoals Maimonides, namen een meer genuanceerd standpunt in. Zij construeerden voor de verhouding Joden-Christenen een tweeslachtige ethiek, die men wel de leer der relatieve tolerantie heeft genoemd⁹⁵, zoals uit teksten van een aantal belangrijke theologen moge blijken.

⁹⁰ J. Katz, *Exclusiveness and tolerance. Studies in Jewish Gentile relations in medieval and modern times*, New York 1962, p. 39-40.

⁹¹ J. R. Marcus, *The Jew in the medieval world*, Cleveland and New York 1961, p. 137-139.

⁹² A. Borst, o.c., p. 611.

⁹³ A. Graboïs, *L'abbaye de Saint-Denis et les Juifs sous l'abbatiat de Suger*, *A.E.S.C.*, vol 24, 1969, p. 1195.

⁹⁴ Heer, o.c., p. 116.

⁹⁵ Soetendorp, o.c., dl II, p. 11; Katz, o.c., p. 4.

Schijnbaar kwam omstreeks 1140 Petrus Abelardus nog krachtig op voor de Joden. Hij laat opmerken, dat men God van wreedheid zou betichten, indien men beweerde, dat de standvastigheid der Joden tijdens hun beproevingen onbeloond kon blijven.⁹⁶ Abelard was echter een meester in de dialectiek, met een grote voorliefde voor de polemiek, wiens kracht vooral in de opstelling van paradoxale gedachten lag⁹⁷ en naar wiens persoonlijk standpunt men meestal moet gissen. Hoezeer ook Abelard geneigd was tot een tweeslachtige houding t.o.v. de Joden blijkt elders in zijn werk. Enerzijds haalt hij de bijbeltekst 'Zij wisten niet wat zij deden' aan, wanneer hij betoogt, dat de Joden geen zonde bedreven door Christus te doden, omdat zij meenden Gods wil te doen, anderzijds wijst hij er onder verwijzing naar Johannes III, 18⁹⁸, op, dat zij een zonde bedreven door niet in het evangelie te geloven, Christus niet te erkennen en de sacramenten niet te aanvaarden. Dit vergrijp 'ad damnationem sufficit . . . quamvis hoc non . . . per malitiam, quam per ignorantia fiat'.⁹⁹ In de teksten, waarin hij zich positief uitlaat over het Jodendom dient men derhalve geen muurvaste standpunten te zien, maar veeleer een verrassende visie, die bovendien uit de mond van Joden is opgetekend.¹⁰⁰ Abelard's invloed was door zijn voortdurende conflicten met het kerkelijk gezag overigens beperkt tot de wetenschappelijke wereld. Zijn ideeën zijn maatschappelijk weinig relevant en drongen nauwelijks door naar de overheid.

Bernard van Clairvaux meende in een brief aan de Duitse bisschoppen, dat men de Joden moest sparen om hen in de gelegenheid te stellen zich eens te bekeren.¹⁰¹ De kerkvaders, die op het concilie van Lateranen in 1179 bijeen waren, vonden dat men de Joden slechts uit

⁹⁶ Petrus Abaelardus, *Dialogus inter philosophum, Iudaeum et Christianum*, Migne, *Patrologia Latina*, Vol 178, kol. 1632.

⁹⁷ J. Huizinga, Abaelard, *Handelingen en Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Jaarboek 1934-1935, p. 79; J. Pieper, *Scholastik. Gestalten und Probleme der mittelalterlichen Philosophie*, München 1960, p. 114-115.

⁹⁸ Qui non credit, jam judicatus est.

⁹⁹ Abelardus, Scito te ipsum, Migne, *Patrologia Latina*, vol 178, k. 653-656.

¹⁰⁰ Cfr. J. Sikes, *Peter Abailard*, Cambridge 1932, p. 186-7. anders: M. Hay, *Europe and the Jews. The pressure of Christendom on people of Israel for 1900 years*, Boston 1960, p. 67-68 en Heer, o.c., p. 106.

¹⁰¹ Gec. door Th. Ratisbonne, *Geschiedenis van den H. Bernardus*, Achel 1885, p. 338; E. Vacandard, *Vie de Saint Bernard, abbé de Clairvaux*, Paris 1920, t II, p. 287.

louter menselijkheid 'pro sola humanitate' kon tolereren.¹⁰² Thomas van Aquino meent dat de Joden dienen te worden getolereerd, omdat juist de vijanden van het Christelijk geloof de belangrijkste getuigenis van dat geloof afleggen.¹⁰³ Bovendien spreekt hij als zijn mening uit, dat men de Joden de eerste levensbehoeften niet mag onthouden, omdat Christenen zich ook eerbaar moeten gedragen tegenover andersdenkenden, opdat de naam des Heren niet worde vervloekt.¹⁰⁴ De aversie van de theologen tegen de Joden schijnt steeds sterker te worden. Tegen het einde der Middeleeuwen stond een theoloog als Nicolaas Cusanus in het geheel niet meer open voor enige tolerantie ten opzichte van de Joden. Hij vond, dat de Joden met duivelse blindheid waren geslagen en als tegenstanders van de openbaring niet geduld mochten worden.¹⁰⁵

De steeds geringer wordende tolerantie van de kerk tegenover de Joden en het beroep van de theologen op steeds tweeslachtiger argumenten bood aan extremisten in toenemende mate mogelijkheden om met een beroep op godsdienstige motieven een Jodenvervolging uit te lokken. Al in 1140 tijdens de voorbereiding van de tweede kruistocht zwoepte der Emmicho van Emmerik, die zich een volgeling van de 'Keizer der laatste dagen' noemde, de bevolking van het Rijnland op om de Joden om het leven te brengen.¹⁰⁶ Beschuldigingen van hostieschen- nis en kindermoord lokten een hele reeks aanvallen op Joodse levens en eigendommen uit, die vanaf het begin van de 13e eeuw tot in de 16e eeuw vele delen van Europa beroerden.¹⁰⁷ Nog in de 18e eeuw

¹⁰² Heer, o.c., p. 117.

¹⁰³ Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II-II, 9, 10, a. 11 c: 'testimonium fidei nostrae habemus ab hostibus et ideo tolerantur'.

¹⁰⁴ Thomas van Aquino, De regimine Judaeorum ad ducissam Brabantiae. Voor een critische editie cfr. P. Mandonnet, *Thomae Aquinatis, Opuscula omnia*, Parijs 1927, p. 488 '...necessaria vitae subsidia eis nullatenus subtrahuntur; quia tandem oportet nos honeste ambulare etiam ad eos qui foris sunt, ne nomen Domini blasphemetur...'

¹⁰⁵ K. Jaspers, Nikolaus Cusanus, München 1968, p. 178-179.

¹⁰⁶ N. Cohn, *The Pursuit of the Millennium. Revolutionary Messianism in the Middle Ages and its bearing of modern totalitarian movements*, London 1962, p. 56.

¹⁰⁷ A. L. Sachar, *A history of the Jews*, New York 1967, p. 198. J. Parkes, *Geschiedenis van het Joodse Volk*, Den Haag 1964, p. 84-90; Soetendorp, II, o.c., p. 25-26; W. E. Peuckert, *Die Grosse Wende. Das Apokalyptische saeculum und Luther*, Darmstadt 1966, p. 131-137.

werden overigens o.a. in Nijmegen¹⁰⁸ en Thorn¹⁰⁹ pogingen gedaan om met dezelfde argumenten anti-Joodse agitatie uit te lokken. De beschuldigingen van kindermoord en hostieschennis berustten niet louter op overwegingen van religieuze maar ook van sociale aard. Zij kwamen veelal voort uit chiliastische verwachtingen van mensen, die van mening waren, dat de verschrikkingen van de Antichrist zich openbaarden in de aanwezigheid van 'outgroups', zoals de Joden.¹¹⁰ Veelal werd de bestrijding van de Joden eerst actueel in perioden van grote sociale of politieke nood: hongersnoden¹¹¹, epidemieën¹¹², dynastieke conflicten, waarbij de Joden al te duidelijk partij schenen te kiezen¹¹³ en hevige geldnood bij vorsten¹¹⁴ of steden.¹¹⁵ De Joden werden de zondebokken van het Middeleeuwse Europa.¹¹⁶

De hierboven geschetste situatie trof men in deze periode dan ook in de Nederlanden aan. De correspondentie tussen hertogin Aleidis van Brabant, weduwe van Hendrik III, met Thomas van Aquino omstreeks 1270 maakt duidelijk dat deze vorstin zich grote zorgen maakte over de positie der Joden.¹¹⁷ Aanleiding daartoe vormde wel het testament van haar echtgenoot, die zelf voortdurend in geldnood had gezeten en bij zijn dood bepaalde, dat Joden en Cahorsijnen uit Brabant moesten worden verdreven.¹¹⁸ Uit deze correspondentie blijkt, dat ook in de door Brabant beheerste gebieden de Joden werden beschouwd als slaven van de hertog, hun geldhandel aanleiding gaf tot grote spanningen en er problemen bestonden rond het bekleeden van openbare functies door Joden. Dit alles wijst op een terugdringen van de Joden uit de samenleving, zodat de vorstin grote

¹⁰⁸ J. J. F. W. van Agt, De Joodse gemeente van Nijmegen en de 18e eeuwse synagoge aan de Nonnenstraat, *Studia Rosenthaliana*, Vol II, 1969, p. 176.

¹⁰⁹ R.A.L., Archief van het Kapittel van Thorn, ongeïventariseerd, processtukken uit 1712-1713.

¹¹⁰ Cohn, o.c., p. 74.

¹¹¹ Cohn, o.c., p. 92-93.

¹¹² Ziegler, *The Black Death*, Harmondsworth 1970, p. 102; Soetendorp, II, o.c., p. 28-29.

¹¹³ Ph. Wolff, The 1391 pogrom in Spain. Social Crisis of not? *Past and Present*, nr 50, 1970, p. 7-8; M. Mollat et Ph. Wolff, o.c., p. 216.

¹¹⁴ Brinton, Christopher, Wolf, o.c., p. 119 en 127; J. Marcus, o.c., p. 24-27.

¹¹⁵ Von Stromer, o.c., I, p. 147.

¹¹⁶ Borst, o.c., p. 611; Ziegler, o.c., p. 99; Szasz, o.c., p. 123.

¹¹⁷ Thomas van Aquino, De regimine Judaeorum, o.c., ed. Mandonnet, p. 488-494 en editie Venetië 1593, o.c., fol. 192 vso - 193 vso.

¹¹⁸ G. Boland, Le testament de Henri III, duc de Brabant (26 février 1261), *Revue d'histoire ecclésiastique*, t. XXXVIII, 1942, p. 59-96.

moeite had, om er haar onderdanen en zelfs haar ambtenaren van te overtuigen, dat in haar gebied ook aan Joden een plaats moest worden ingeruimd.

De aandacht, die Aleidis aan dit probleem besteedde, maakt het twijfelachtig, of het aantal Joden in de Brabantse gebieden wel zo gering was, als sommigen willen doen geloven.¹¹⁹ Het blijft mogelijk dat hier, evenals in Frankrijk¹²⁰, door bestudering van andere typen bronnen meer inzicht in de rol van de Joden in de Middeleeuwse samenleving kan worden verkregen. Ook is het denkbaar, dat deze sociale groep, die zich typisch aan de rand van de samenleving bewoog, in de officiële akten ondervertegenwoordigd is. De enige aanduiding omtrent de grootte van Jodenvestigingen, die wij bezitten, heeft betrekking op de steden Aken en Düren. Daar betaalden de Joden in 1241 resp. 15 en 10 Mark belasting, terwijl de Joden in de zeer grote gemeenschappen Worms en Spiers resp. 130 en 80 Mark betaalden.¹²¹ Men zou op grond van wat bekend is van andere steden hieruit mogen afleiden, dat de Joodse gemeenschappen in Aken en Düren in de 13e eeuw tenminste honderd personen telden. De aanwezigheid van synagogen in een aantal Brabantse steden betekent, dat daar tenminste 10 volwassen mannen, d.w.z. gemeenschappen van tenminste 25 à 30 personen moeten hebben gewoond. Dit geldt ook voor Maastricht, waar mogelijk op het einde van de 12e eeuw reeds een synagoge werd opgericht. De vermoedelijk in deze synagoge gebruikt thorarol stamt tenminste uit die tijd.¹²² Samenvattend kan men voor de 12e en 13e eeuw vaststellen, dat de economische heroriëntatie van de Joden ernstige problemen opleverde, die er toe bijdroegen dat de reeds bestaande spanningen tussen Joden en Christenen verder toenamen en de Joden naar de zelfkant van de maatschappij werden verdreven. Deze spanningen werden in godsdienstige termen vertaald, zodat toen de Joden in de 14e eeuw geleidelijk hun economische functie verloren, hun verdrijving niet kon uitblijven. In onze streken begon die verdrijving al heel spoedig. De aanleiding vormde vaak hongersnoden en epidemieën.

¹¹⁹ H. Pirenne, *Geschiedenis van België*, dl I. Van de eerste tijden tot het begin der XIVe eeuw, Gent 1926, p. 275; Stengers, o.c., p. 3.

¹²⁰ W. Emery, *The Jews of Perpignan in the XIIIth century, an economical study based on notarial records*, New York 1959 en Nahon, o.c., *AESC*, 1969, p. 1121-1148.

¹²¹ Kellenbenz, o.c., p. 209-210; I. Elbogen und E. Sterling, o.c., p. 37.

¹²² R. C. Hekker, *Zeven eeuwen Joods leven, Cramignon. Bijdragen tot de Limburgse Volkskunde*, Wassenaar 1970, p. 57-58.

Reeds in het begin van de 14e eeuw (1309-1310) vonden enige Brusselse kooplieden, dat er voldoende aanleiding was om boeren en kruisvaarders tegen de Joden op te zetten en een pogrom uit te lokken.¹²³ In diezelfde jaren van hongersnood¹²⁴ werden Joden, die vanuit Hasselt, Tienen en Aken naar Leuven gevlucht waren, daar eveneens door benden z.g. kruisvaarders aangevallen.¹²⁵ Een zware slag trof de Joden uit het Maasdal in 1309 toen het kasteel te Born, waarin een grote groep Joden – men spreekt van honderdtien – een toevlucht had gevonden, werd overvallen. De vluchtelingen werden afgeslacht.¹²⁶ De Brabantse hertog slaagde er met moeite in het gepeupel in Geldenaken, waar hij een deel van zijn Joden had ondergebracht, van verdere slachtingen af te houden.¹²⁷ De leiders van het oproer werden levend verbrand.¹²⁸ Een nieuwe golf van Jodenvervolgingen deed zich voor in 1349-1350, toen op de pestepidemie van het daaraan voorafgaande jaar¹²⁹ een grote economische inzinking volgde. De Joden, die om hygiënische redenen hun drinkwater uit stromende beken haalden en nimmer putten gebruikten, omdat zij vreesden, dat die door rioolslijk en afvalstoffen bevuild waren¹³⁰, werden ervan beschuldigd de bronnen te hebben besmet. Met name rondtrekkende flagellantengroepen, die door zelfkastijding poogden de epidemie af te wenden, lokten vaak Jodenvervolgingen uit. Zij beschouwden andersdenkenden en vooral Joden als een belangrijke oorzaak van de pest waarin zij een Goddelijke straf zagen.¹³¹ Hoewel zij door enkele steden, waaronder Aken¹³², konden worden geweerd, slaagden zij er in zware Jodenvervolgingen uit te lokken te Brussel, Antwerpen, Leuven, Geldern¹³³, Nijmegen¹³⁴ en een aantal steden in Luxemburg, Henegouwen en het Oversticht.

¹²³ S. Ullmann, *Histoire des Juifs en Belgique jusqu'au XVIIIe siècle*, Anvers 1927, p. 18-21.

¹²⁴ Cohn, o.c., p. 92.

¹²⁵ Stengers, o.c., p. 16.

¹²⁶ H. Beem en R. C. Hekker, o.c., p. 7.

¹²⁷ Beem en Hekker, o.c., p. 7.

¹²⁸ Stengers, o.c., p. 16.

¹²⁹ W. Abel, *Crises Agraires en Europe (XIIIe - XXe Siècle)*, Paris 1973, p. 62, grafiek.

¹³⁰ Ziegler, *The black death*, o.c., p. 102.

¹³¹ Cohn, o.c., p. 138-139.

¹³² F. Haagen, *Geschichte Aachens*, Vol I, Aachen, 1873, p. 277.

¹³³ Stengers, o.c., p. 23.

¹³⁴ Van Agt, o.c., p. 169.

De sinds het begin van de 14e eeuw sterk toegenomen spanningen in het economisch leven¹³⁵ leidden na de ramp van 1348-1350 tot een grondige verstoring van het economisch evenwicht, waardoor met name de landbouw een periode van langdurige recessie tegemoet ging.¹³⁶ In sommige streken, waaronder het Maasdal, werden de gevolgen hiervan tenminste voor een aanmerkelijk deel opgevangen door versterking van de economische positie van de steden.¹³⁷ Voor de Joden leidde dat evenwel niet tot een verbetering van hun positie. Zij bleken niet in staat zich aan te passen aan het gewijzigde economische klimaat.

De verklaring van deze economische inertie is waarschijnlijk te vinden in de veranderingen, die het Jodendom ondergaan had in de voorafgaande periode van confrontatie met een vijandige samenleving. In tegenstelling tot wat vaak in navolging van Ibn Daud¹³⁸ beweerd wordt, was het Jodendom niet gedurende meer dan duizend jaar zichzelf gebleven. Vooral sinds het einde van de 11e eeuw had zich geleidelijk een wijziging voltrokken in de Joodse godsdienstige en ethische overtuiging, zodat de grondslag van de Joodse wijze van beleving van de menselijke existentie was gewijzigd.¹³⁹

De Middeleeuwse omvorming van het Jodendom trad op de eerste plaats aan de dag in Spanje, waar o.a. Salomon Ibn Gabirol en Moses Maimonides een metaphysische en ethische rationalisering van de Joodse godsídee tot stand brachten.¹⁴⁰ Daarmee beoogden zij een Joodse theologie te scheppen, die gebaseerd was op een logische en wijsgerige grondslag. Zij zagen haar als een uitvloeisel van puur menselijke kennis. Het gedachtengoed van de Spaanse denkers weerpiegelde echter vooral de opvattingen van een intellectuele boven-

¹³⁵ H. S. Lucas, The Great European famine of 1315, 1316 and 1317, *Essays in European History*, ed. by E. M. Carus-Wilson, Vol II, London 1962, p. 49-50.

¹³⁶ F. Lütge, Economic Change, Agriculture, *The New Cambridge Modern History*, Vol II, The Reformation, Cambridge 1968, p. 31.

¹³⁷ H. O. J. H. Bauduin en J. C. G. M. Jansen, Aspecten van de Limburgse Landbouwggeschiedenis, *S.E.E.G.L.*, dl XIV, 1969, p. 13-17.

¹³⁸ G. D. Cohen, *A critical edition with a translation and notes of the Book of Tradition. (Sepher Ha-Qabbalah) by Abraham Ibn Daud*, London 1967, LVII-LXII.

¹³⁹ E. Rivkin, *The Shaping of Jewish History. A Radical new interpretation*. New York 1971, p. 106-107 en 119-120; I. E. Barzilay, *Between reason and faith. Antirationalism in Italian Jewish Thoughts, 1250-1650*, Den Haag 1967, p. 11-12.

¹⁴⁰ Over hen zie G. Vajda, *Introduction à la pensée Juive du Moyen-Age*, Paris 1947, p. 75-83 en 129-146 en J. Guttmann, *Die Philosophie des Judentums*, München 1933, p. 102-119 en 174-206.

laag. Het vond veel bestrijding en haar invloed op het gewone volk was beperkt. Het Spaanse denken leidde evenwel de geleidelijke adaptatie door de Joden van het Griekse denken in en voerde via zijn neoplatoonse vormen tot grote interesse voor mystieke speculaties. In West-Europa namen de Joden op dat moment nog slechts de trapsge-
wijze bestuursstructuur van het feodalisme over. Zij organiseerden zich in zelfbesturende gemeenschappen, die hiërarchisch opgebouwd waren. De leiding was in handen van de rabbijn, die bepaalde hoe de talmuedische wetten geïnterpreteerd moesten worden, hetgeen tot een zeer omvangrijke responsa-literatuur leidde en tegelijk het gedrag der gelovigen beoordeelde als rechter in vele aangelegenheden.¹⁴¹ Het rabbinale denken was sterk gekant tegen het Spaanse rationalisme en beschouwde de eschatologie der ziel als het wezen van het Jodendom.¹⁴² Dit betekende in de context van het hierboven beschreven hiërarchisch denken, dat voor de 13e en 14e eeuwse Joden de rechtvaardige Jood volgens de voorschriften leefde, terwijl de vrome Jood, de Chassid, een radikaal was, die elk voorschrift tot in het exces opvolgde. Hij diende zich van het wereldlijke en profane leven terug te trekken, als een asceet te leven en zich toe te leggen op de contemplatie.¹⁴³ Daardoor ontstond ruimte voor de adaptatie van neoplatoonse elementen uit het Spaanse Jodendom. Spoedig werd onevenredig grote aandacht aan een onwereldse mystiek gewijd en de werkelijkheid van alle dag uit het oog verloren. De Chassidim waren mystici, voor wie de contemplatie een verzinken in de geheimen van de wereld der godheid was; een weten, dat niet mededeelbaar was en ook niet meegedeeld mocht worden, tenzij aan ingewijden: een geheime leer.¹⁴⁴ Daarmee werd de Joodse mystiek der Middeleeuwen een totaal andere vorm van mystiek dan de Christelijke mystiek, die vrijwel gelijktijdig een hoge vlucht nam¹⁴⁵ en voor wie de mystieke ervaring een overgang tot zelfbewuste individualiteit door persoonlijke vroomheid vormde¹⁴⁶, terwijl voor het Jodendom

¹⁴¹ Rivkin, o.c., p. 119-121.

¹⁴² G. Scholem, *Die Jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen*, Frankfurt am Main 1967, p. 96; J. Maier, *Das Judentum von der biblischen Zeit bis zur Moderne*, München 1973, p. 468-470.

¹⁴³ G. Scholem, *Jüdische Mystik in Westeuropa im 12. und 13. Jahrhundert*, *Judaica*, Bd III, Frankfurt am Main 1973, p. 77-80.

¹⁴⁴ Scholem, *Judaica III*, o.c., p. 72-73.

¹⁴⁵ H. Graef, *Histoire de la Mystique*, Paris 1972, p. 137-185.

¹⁴⁶ A. Dempf, *Meister Eckhart*, Freiburg im Br. 1960, p. 129.

de Kabbala (mystiek) een volksbeweging¹⁴⁷ was, die de gehele Joodse gemeenschap afsloot van haar omgeving, een propaganda voor het ghetto. Kenmerkend is in dit verband het testament van een Rijnlandse Jood uit 1357, die zijn kinderen verbood buiten de Joodse gemeenschappen te wonen, opdat zij door gebrek aan contact met andere Joden niet onkundig zouden zijn van de levenswijze der Joden.¹⁴⁸

IV

Het isolement waarin de Joden tussen 1100 en 1350 enerzijds waren gedrongen door hun Christelijke omgeving en dat zij anderzijds zelf hadden gezocht, leidde er toe dat zij na 1350 niet in staat waren zich aan de nieuwe sociale en economische omstandigheden aan te passen. Economisch werden zij voor het gewone volk meer en meer nutteloos; hun meest op de voorgrond tredende activiteit, het innen van belastingen, het voorfinancieren van gedwongen leningen en het omzetten van de inkomsten in natura der vorsten in geldbedragen¹⁴⁹, die slechts van belang waren voor het bestuur, maakte hen bij het volk slechts meer gehaat. De geheimzinnigheid, waarmee hun geloofsbeleving werd omgeven, droeg er toe bij de anti-Joodse hetze te vergroten en hen nog meer dan voorheen te beschuldigen van misdrijven, zoals hostieschennis en rituele kindermoord. Die geheimzinnigheid, leidde tevens tot een steeds geringer wordende kennis van het Jodendom. De fameuze debatten tussen Joden en Christenen¹⁵⁰ hielden in de 13e eeuw al op. Het wantrouwen tegen hen nam toe.

De voortdurend groeiende spanningen in de West-Europese samenleving leidden tot verdere verscherping van de hetze tegen de Joden, zoals uit enkele aan Huizinga ontleende voorbeelden moge blijken. Zo werd de misprijzing van het hofleven in de late Middeleeuwen en het zoeken van veiligheid, rust en onafhankelijkheid in de natuur en het herdersleven¹⁵¹ voor een predikant aanleiding om te vragen, of

¹⁴⁷ Maier, o.c., p. 470. Scholem, *Jüdische Mystik*, o.c., p. 87-88.

¹⁴⁸ Marcus, o.c., p. 315.

¹⁴⁹ J. M. Batista I Roca, *The Hispanic Kingdoms and the Catholic Kings. New Cambridge Modern History*, Vol I, The Renaissance, Cambridge 1971, p. 335.

¹⁵⁰ B. Blumenkranz, *Jüdische und Christliche Convertiten im Jüdisch-Christlichen Religionsgespräch des Mittelalters, Judentum im Mittelalter. Beiträge zum Christlich-Jüdischen Gespräch*, *Miscellanea Mediaevalia* 4, Berlin 1966, p. 264-282.

¹⁵¹ J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, Haarlem 1928, p. 181-182.

Joden niet met hun handen hoefden te werken.¹⁵² De grote levensangst, die in de 15 eeuw de duivelfantasie zozeer zou doen opbloeien¹⁵³, dat daaruit een systematische heksenvervolging zou voortvloeien, richtte zich ook tegen de Joden. De kerkelijke inquisitie werd ook tegen hen toegepast. Al deze ontwikkelingen van economische, religieuze en sociale aard leidden er toe, dat de periode 1350-1550 mede gekenmerkt werd door de verdrijving der Joden uit West-Europa. Deels werden zij teruggedrongen naar kleinere heerlijkheden en marginale gebieden, waar politieke moeilijkheden en overmatige ambities van plattelandsadel een versterking van de handeldrijvende middenstand wenselijk maakten. Een ander deel werd opgesloten in ghetto's, maar de grootste groep verdween geleidelijk naar Oost-Europa, waar Polen, Bohemen, Hongarije en Silezië het Oostenrijks Jodenstatuut hadden overgenomen.¹⁵⁴ In dit statuut uit 1241 waren punt voor punt de rechten en plichten van de Joden vastgelegd, zodat aan bestuurders en gerechten de mogelijkheid ontnomen was naar willekeur tegen hen op te treden.¹⁵⁵

In onze omgeving werd de verdrijving der Joden in 1370 definitief voor wat betreft Brabant. Het was een eerste aanzet tot hun verdrijving uit alle Bourgondische landen. Vermoedelijk vond in dat jaar ook de verdrijving van de Joden uit Maastricht plaats. Korte tijd later (1377) vernemen we immers, dat de synagoge in de Jodenstraat niet meer in gebruik is.¹⁵⁶ Omstreeks dezelfde tijd werd daar ook nog gesproken van een bekeerde Jood, zekere Lambertus.¹⁵⁷ De veronderstelling van Hekker, dat de verdrijving der Joden uit Maastricht al in 1349 heeft plaats gevonden¹⁵⁸, kan weliswaar niet worden weerlegd, maar lijkt om meerdere redenen minder plausibel. Zij impliceert immers, dat men zich na 28 jaar nog bewust was van het voormalige gebruik van een gebouw als synagoge en dat in Maastricht de Joden na de pogrom van 1349 niet zijn teruggekeerd, iets wat in andere Brabantse steden kort na 1350 wel gebeurde.¹⁵⁹

¹⁵² J. R. Hale, *Renaissance Europe 1480-1520*, London 1972, p. 195.

¹⁵³ Huizinga, o.c., p. 348.

¹⁵⁴ F. Heer, *Balans der Middeleeuwen, 1100-1350*, Amsterdam 1962, p. 251.

¹⁵⁵ Voor de tekst van het Oostenrijks Jodenstatuut cfr. J. E. Scherer, *Die Rechtsverhältnisse der Juden in den Deutsch-österreichischen Ländern*, Leipzig 1901, p. 179-184.

¹⁵⁶ Cfr. voetnoot 22.

¹⁵⁷ Hekker, *Zeven eeuwen Joods leven*, o.c., p. 54.

¹⁵⁸ Hekker, *Zeven eeuwen Joods leven*, o.c., p. 58.

¹⁵⁹ Stengers, *Juifs dans les Pays-Bas*, o.c., p. 23.

Na 1370 schijnen de Joden zich in onze streken alleen nog staande te hebben kunnen houden in fel anti-Bourgondische Gelders-Gulikse gebieden. Tot in het midden van de 15e eeuw zijn er tamelijk veel vermeldingen van Joden te Roermond en Venlo. In eerstgenoemde stad is er in 1369 een Godert Jude.¹⁶⁰ In 1385 kreeg zekere Johel van Worms er verblijfsvergunning voor 10 jaar en toestemming om het burgerrecht te verwerven. In 1391 woonden er twee Joodse families¹⁶¹, terwijl vijf jaar later sprake is van Gadert de Jude en Garden de Joede.¹⁶² In processtukken uit 1406, 1413 en 1414 wordt melding gemaakt van Joden, waarvan er slechts een met name wordt genoemd.¹⁶³ In 1443 betalen de Joden te Roermond 30 gulden om in Gelre te mogen blijven wonen. Daarna is er een periode van ongeveer een eeuw, waarin berichten over Joden te Roermond ons voorshands ontbreken. Het is niet onmogelijk, dat er inderdaad in die periode nauwelijks Joden in Roermond geweest zijn vanwege de invoering van een Jodenkenteken kort na 1452. In dat jaar had de Keulse synode bepaald, dat de Joden in de gehele kerkprovincie een dergelijk kenteken moesten dragen. Deze bepaling werd in ieder geval in Arnhem, Tiel en Nijmegen geëffectueerd en leidde daar tot een aanzienlijke vermindering van het aantal Joden.¹⁶⁴ Een soortgelijke situatie als in Roermond treft men te Venlo aan. Met name in de eerste helft van de 15e eeuw ontmoet men er nog al eens Joden, die er meestal als geldschieters optraden.¹⁶⁵ Zowel de stad (1407) als de hertog (1455) behoorden tot de schuldenaars. In deze tijd was in Nijmegen een uit Venlo afkomstige Jood woonachtig¹⁶⁶ Het in Venlo gevestigde hof van de hertog van Gelre werd in 1405 en 1407 een aantal keren bezocht door de Joodse geneesheer Simon van Keulen.¹⁶⁷ Ook hier vermeldt de literatuur na 1460 geen Joden meer, hetgeen gezien het uiterst gebrekkige onderzoek van de stedelijke geschiedenis niet tot vergaande conclusies mag leiden. In deze hele periode vervulden de Joden in Gelre vooral een financiële rol. Zij leenden geld op onderpand (Venlo 1455 en 1460), verstrekten

¹⁶⁰ J. Linssen, Roermond rond 1400, *P.S.H.A.L.*, t 101, 1965, p. 45.

¹⁶¹ H. Beem en R. C. Hekker, o.c., p. 9.

¹⁶² Linssen, Roermond rond 1400, o.c., p. 45 en 48.

¹⁶³ Beem en Hekker, o.c., p. 9.

¹⁶⁴ Van Agt, o.c., p. 171-173.

¹⁶⁵ Beem en Hekker, *De Joden in Limburg*, o.c., p. 10.

¹⁶⁶ Van Agt, *De Joodse gemeente van Nijmegen*, o.c., p. 170.

¹⁶⁷ Hekker, *Zeven eeuwen Joods leven*, o.c., p. 54.

kredieten aan de overheid en konden te hulp geroepen worden om het risico in de handel te verminderen. Soms was hen dit laatste zelfs uitdrukkelijk opgedragen. Het alt-heerkommen van Roermond, de oudste stedelijke rechtscodificatie, bepaalde op het einde van de 14e eeuw, dat de gerechtsbode panden, die niet tijdig gelost waren, bij de Joden mocht belenen.¹⁶⁸ Een dergelijke bepaling gold ook te Erkelenz omstreeks het begin van de 15e eeuw.¹⁶⁹ In Kessel werd in 1364 en in Blitterswijk in 1374 gewezen op de mogelijkheid, die schuldeisers hadden, om geld bij Joden te lenen, indien schuldenaren in gebreke bleven.¹⁷⁰ Daarmee werden de Joden ook hier in een moeilijke positie gebracht. Evenals in Neurenberg¹⁷¹ dienden zij het tekort aan liquide middelen van handelaren en civiel veroordeelden op te vangen, waardoor een belangrijke groep kooplieden zware schulden bij hen kon oplopen. Een dergelijke functie kon slechts in een tijd van geforceerde groei waargemaakt worden en moest na korte tijd tot grote terughoudendheid ten opzichte van de Joden leiden.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat zowel de periode van grotere activiteit als de min of meer geruisloze verdwijning van de Joden in de steden van het Overkwartier, vrijwel samenvalt met de economische ontwikkeling van deze steden. In de 14e eeuw werd de textielnijverheid in Geldern, Goch, Venlo en Roermond van toenemende betekenis. In de loop van de 15e eeuw kreeg zij echter te kampen met de concurrentie van de plattelandsnijverheid in de Midden-Maastreek (Maaseik, Weert, Horn) en het Gulikse platteland.¹⁷² Soortgelijke veranderingen deden zich ook voor in de grofkeramische nijverheid en de bierbrouwerijen. De steden Venlo en Roermond steunden evenwel meer op de handel, vooral de rivierhandel, dan op de nijverheid.¹⁷³ Na de verlening van stadsrechten aan Venlo (1343) onderzocht de Maashandel veel steun van de hertog, die vanwege zijn slepende conflicten met Brabant sterk op de steden aangewezen was.¹⁷⁴ Omstreeks 1450 had zich in deze handel een concentratie

¹⁶⁸ K. J. Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond*, Utrecht 1965, p. 317-318.

¹⁶⁹ Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, o.c., p. 32.

¹⁷⁰ Hekker, *Joden in Limburg*, o.c., p. 9.

¹⁷¹ Zie hiervoor pag. 69-70.

¹⁷² W. J. Alberts, *Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen*, 's Gravenhage 1966, p. 172-174.

¹⁷³ Th. L. M. Thurlings, *De Maashandel van Venlo en Roermond in de 16e eeuw, 1473-1572*, Amsterdam 1945.

¹⁷⁴ W. J. Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, Dl I, Assen 1972, p. 88-90 en 92-93.

voltrokken te Venlo, waardoor Roermond als concurrent voor deze stad niet meer op de voorgrond trad.¹⁷⁵ De schaalvergroting, die kenmerkend is voor een stedelijke economie in het Maasgebied in deze tijd¹⁷⁶, vroeg een minder riskante vorm van financiering dan de Joden hadden te bieden.

De sociale spanningen, die een voortdurend verdergaande aversie tegen de Joden hadden ingeleid, het economisch funktieverlies, waardoor de aanwezigheid van Joden nauwelijks meer vereist was, de religieuze tegenstellingen en het terugtrekken van de Joden in een bewust gekozen isolement leidden er omstreeks 1460 toe, dat er in het Maasdal vrijwel geen Joden meer aanwezig waren. Slechts incidenteel zouden zij er in de volgende twee eeuwen terugkeren, meestal voor korte tijd en in funkties, die weinig tot de verbeelding spraken. Zo waren er na 1460 nog eenmaal in Opper-Gelder enkele groepjes Joden, te weten in 1544 en 1545, direkt nadat dit gebied onder Bourgondisch gezag was gekomen. Het stadsbestuur van Roermond had een tweetal Joden toegelaten naar het voorbeeld van de vergunning, die Karel V aan de Joden in Frankfurt had gegeven, waar zij tegen betaling van een aanzienlijke Jodenbelasting mochten blijven wonen.¹⁷⁷ In Venlo had men een soortgelijke voor de stad zeer lucratieve regeling getroffen. De Jood Wendel betaalde er een jaarlijks tribuut van 100 daalders.¹⁷⁸ Dit beleid stuitte echter spoedig op scherp verzet van het Hof van Gelder, maar doordat dit stadsbestuur weigerde aan het uitwijzingsbevel van het Hof te voldoen, konden tenminste twee Joodse gezinnen nog tot 1556 in Roermond blijven wonen.¹⁷⁹ Een uitwijzingsbevel van Philips II in dat jaar deed hen uitwijken naar het dicht bij Roermond gelegen dorpje Maasniel, dat staatkundig tot de heerlijkheid Dalenbroek behoorde.¹⁸⁰ Het uitwijken naar dichtbij gelegen dorpen, die een andere heer hadden, was sinds de 15e eeuw frequent voorgekomen. De Keulse Joden waren na hun verdrijving

175 Th. L. M. Thurlings en A. A. P. van Drunen, Sociaal-Economische Geschiedenis. *Limburgs Verleden, Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, Maastricht z.j., p. 201.

176 Bauduin en Jansen, *Aspecten van de Limburgse Landbouwgeschiedenis*, o.c., p. 13-17.

177 I. Kracauer, *Geschiede der Juden in Frankfurt am Main (1150-1824)*, Bd I, Frankfurt a. Main 1921.

178 Beem en Hekker, o.c., p. 9.

179 Beem en Hekker, o.c., p. 10.

180 P. A. W. Dingemans, *De perikelen van een pandjesbaas in de 16e eeuw, Maasgouw* 1969, p. 133.

uit die stad in 1424 uitgeweken naar o.a. Mülheim am Rhein en Bonn¹⁸¹ de Neurenberger Joden naar Fürth (1498/99)¹⁸² en de Joden van Straatsburg naar Elsasser dorpen.¹⁸³ In de meeste gevallen werd het hun toegestaan overdag hun activiteiten in de steden voort te zetten.

De verdrijving van Joden had voortaan een duidelijk ander karakter dan voorheen. Hun optreden had een uiterst bescheiden omvang, was economisch van weinig betekenis en kon daardoor ook geen grote sociale problemen oproepen. Het was weinig zinvol hen te vuur en te zwaard te vervolgen. Vaak volstonden de overheden daarom met formeel de Joden te weren om te voorkomen dat andere bevolkingsgroepen in beroering kwamen. Hun verdrijving was daarom vaak slechts van tijdelijke aard of werd zelfs maar zeer ten dele geëffectueerd.

Die laatste situatie bleek heel nadrukkelijk uit de lotgevallen van de Joden in het hertogdom Gulik, waartoe in het Maasdal ook de streek rond Sittard behoorde. In het Gulikse waren al zeer vroegtijdig (828) Joden woonachtig geweest.¹⁸⁴ Vooral in de 14e eeuw schijnen ze er een tamelijk grote verspreiding te hebben gehad.¹⁸⁵ Onder meer woonden zij toen in Sittard en Susteren.¹⁸⁶ In 1309 en 1349 hadden zij veel van vervolgingen te lijden. Daarna verneemt men lange tijd nauwelijks iets meer van hen. In het begin van de 16e eeuw begonnen de hertogen van Gulik echter maatregelen tegen hen te nemen. In 1514 verplichtte de toenmalige hertog hen een gele ring op de borst te dragen; in 1525 en 1530 probeerde hij hen uit de geldhandel te stoten.¹⁸⁷ In 1554 werd het verblijf van Joden formeel verboden.¹⁸⁸ In 1595 werd opnieuw tot verdrijving der Joden besloten, maar ander-

¹⁸¹ Zvi Asaria, *Die Juden in Köln*, Köln 1959, p. 59.

¹⁸² A. Müller, *Geschichte der Juden in Nürnberg, 1146-1945*, Nürnberg 1968, p. 91-92.

¹⁸³ B. Blumenkranz ed., *Histoire des Juifs en France*, Toulouse 1972, p. 21.

¹⁸⁴ Kellenbenz, *Juden in der Wirtschaftsgeschichte des Rheinischen Raumes, Monumenta Judaica, o.c.*, p. 202.

¹⁸⁵ Zvi Avneri, *Germania Judaica*, Bd II, 1, Tübingen 1968, o.m. art. in Aldenhoven, Düren, Limnich, Rödingen, Sittard, Susteren, Jülich, Holzweiler.

¹⁸⁶ *Sittard, historie en gestalte*, door A. H. Simonis e.a., Sittard 1971, p. 287-288.

¹⁸⁷ P. Bündgens, *Die Juden im Rheinland, Rurblumen*, 1939, p. 191. H. Daverhosen, *Die Juden am Niederrhein, insbesondere im Herzogtum Jülich, Niederrheinische Geschichts- und Altertumsfreund*, 22. Jahrgang, 1927, p. 34.

¹⁸⁸ Sittard, *historie en gestalte, o.c.*, p. 288.

half jaar later werd weer bepaald, dat contracten tussen Joden en Christenen alleen geldig waren, als zij voor de plaatselijke magistraat gesloten waren.¹⁸⁹ In 1608 werd eens te meer besloten hen formeel uit het land te zetten.¹⁹⁰ Pas in 1636 ging hertog Wolfgang Wilhelm in het kader van zijn algemene economische politiek gericht op versterking van de middenklasse in zijn land er toe over om onder bepaalde voorwaarden een algemene concessie aan Joden te verlenen.¹⁹¹

De Sittardse Joden schijnen van al die maatregelen evenwel weinig hinder te hebben ondervonden. In 1582 blijken er in die stad Joden te handelen in bedorven vlees, terwijl men twee jaar later klaagde over Joden, die hun afval op de openbare straat deponeerden.¹⁹² Er is geen sprake van, dat men zich beroept op maatregelen van de hertog om de Joden uit de stad te weren. Ook in de periode na de verdrijving van 1608 waren er Joden in Sittard. Tenminste vanaf 1620 woonde er Wolff Vernasses. Hij betaalde via de plaatselijke overheid jaarlijks een speciaal Jodentribuut. Wel was het aantal Joden in deze periode steeds minimaal. Slechts bij uitzondering was er meer dan één gezin gevestigd.¹⁹³ Van de zijde van theologen en denkers over maatschappelijke problemen werd sinds het midden van de 15e eeuw steeds minder bezwaar gemaakt tegen de aanwezigheid van Joden. Dat kwam vooral door het werk van een aantal humanisten, die de waarde van de hebreeuwse literatuur en de studie van het Hebreeuws onderlijnden. Vooral de studies van Gianozzo Manetti, Pico della Mirandola en Johannes Reuchlin droegen bij tot grotere kennis van de Joodse levensbeschouwing.¹⁹⁴ Al spoedig konden zij aantonen, dat voor een morele afkeuring van het Jodendom geen grond aanwezig

¹⁸⁹ M. Crecelius, *Die erste Juden in Elberfeld*, *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins*, Bd 6, 1869, p. 181.

¹⁹⁰ E. L. Ehrlich, *Geschichte und Kultur der Juden in den Rheinischen Territorialstaaten. Vom Beginn der Neuzeit bis zum Absolutismus*, *Monumenta Judaica*, o.c., p. 258.

¹⁹¹ Crecelius, o.c., p. 182; H. von Asten, *Wolfgang Wilhelm und Philipp Wilhelm von Pfalz-Neuburg und der Aufbau des Montangewerbes in den Herzogtümern Jülich und Berg (1614-1679). Ein Beitrag zu der Frage des Merkantilismus am Niederrhein*, *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, Heft 161, 1959, p. 146-231.

¹⁹² Beem en Hekker, o.c., p. 10.

¹⁹³ H. S. A. Düsseldorf, *Jülich-Berg III, Kellnerechnungen Born-Sittard, 1625/6-1634/5*.

¹⁹⁴ M. P. Gilmore, *The World of Humanism, 1453-1517*, New York 1952, p. 194-199.

was. Toen bovendien langzamerhand een weg werd gevonden om via speciale belastingen en een vergunningenstelsel een moeizaam compromis te bereiken voor het naast elkaar bestaan van Joden en Christenen¹⁹⁵, vervielen een aantal gronden voor anti-Joods gedrag. Van nu af aan werd in brede lagen van de bevolking voortlevende argwaan en latente haat steeds meer de basis voor anti-semitisme. Die zou de Joden nog eeuwenlang grote problemen bezorgen.

Samenvattend kan men stellen, dat in de Middeleeuwen ook ten aanzien van de geschiedenis der Joden vier perioden van elkaar te onderscheiden zijn, zij het dan dat de afbakening daarvan wat moeilijk is, omdat de grenzen in een tijd, toen sociale veranderingen zich uitermate langzaam voltrokken, vloeiend zijn.

De eerste periode eindigt omstreeks 1050-1100. Daarin werd de houding tegenover de Joden voornamelijk bepaald door de idee van rechtshandhaving, hetgeen tengevolge van de invloed van de Codex van Theodosius nu eenmaal betekende, dat een bijzondere sociale groep ook in juridisch opzicht een bijzondere plaats innam. Zij diende in het maatschappelijk verkeer niet alleen onderscheiden, maar duidelijk gescheiden te worden van andere sociale groepen.

In de periode 1050/1100-1300/1350 hadden de tegenstellingen tussen Joden en Christenen een godsdienstige en tegelijk een sociaal-economische basis. Er werd veel hinder ondervonden van bijverschijnselen van hun economisch optreden. In godsdienstig opzicht liet de Katholieke Kerk haar superioriteit duidelijk blijken, maar omdat de samenleving niet kon functioneren zonder een aantal activiteiten, die speciaal door Joden gedragen werden, was het niet mogelijk ten opzichte van de Joden verder te gaan dan incidentele aanvallen.

In de daarop volgende tijd, hoofdzakelijk de late Middeleeuwen omvattend en rond 1500 eindigend, werd overgegaan tot vrijwel volledige verdrijving der Joden. Hun economische positie was van geen enkele betekenis meer. Hun activiteiten werden voornamelijk als hinderlijk ervaren, zodat men hen ging weren, waarbij de gebieden met economische achterstand als laatste tot dergelijke maatregelen overgingen.

Na 1500 ontstaan er voor de Joden, die in West-Europa nog slechts

¹⁹⁵ J. R. Hale, *Renaissance Europe, 1480-1520*, London 1972, p. 192-193.

spaarzaam vertegenwoordigd zijn, nieuwe mogelijkheden. Hun geringe aantal betekende, dat men weinig hinder van hen ondervond, zodat men zich langzamerhand ging afvragen, waarom er zoveel verzet tegen Joden gevoerd was. Zelf hadden zij zich nog geheel in een geestelijk isolement teruggetrokken, zodat met uitzondering van Amsterdam vóór 1700 nauwelijks sprake was van een economische heroriëntatie.

Hoe zij in de 18e en vroege 19e eeuw hun plaats in de samenleving hervonden, zal elders worden uiteengezet. Daarover zijn nu slechts enkele opmerkingen te maken. De geschiedenis der Joden wordt klaarblijkelijk niet bepaald door hun economische superioriteit, zoals Sombart meende.¹⁹⁶ In dat opzicht hebben zij bij het begin van de nieuwe tijd zelfs helemaal geen functie meer. Evenmin kan hun optreden tot zuiver godsdienstige elementen herleid worden. Hun religieus gedrag is onderhevig aan invloeden van buiten en hun ghetto-mentaliteit is een historisch fenomeen. Daarmede vervalt ook de louter religieus bepaalde verklaringsgrond van de Joodse geschiedenis van Max Weber.¹⁹⁷ In de Middeleeuwen, toen de ordening van de maatschappij voornamelijk bepaald werd door het belang van de gemeenschap en niet door het belang van het individu hadden economische veranderingen onmiddellijk ingrijpende sociale consequenties en was het religieus gedrag diepgaand beïnvloed door de verhoudingen in de samenleving. De geschiedenis van de Joden werd daarom vooral bepaald door hun sociale positie. Deze sociale positie van de Joden werd op zijn beurt bepaald door een complex van factoren, die tijdgebonden waren, zodat de geschiedenis der Joden niet voortkwam uit groepseigen kenmerken, maar uit de relatie tussen hen en de hen omringende samenleving. Daarmee is de probleemstelling ontstaan, die betrekking heeft op de geschiedenis van een gehele samenleving en verengd is tot een meer concrete vraagstelling, waarbij het gaat om de plaats van een welbepaalde sociale groep in een exact te omschrijven fase van ontwikkeling.

¹⁹⁶ W. Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, München und Leipzig, 1928.

¹⁹⁷ M. Weber, *Ancient Judaism*, New York 1952; dez., *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, 3 Bde, Tübingen 1922-1923.

EEN MAASTRICHTSE FUTUROLOGIE UIT 1875 ROND
PLANNEN VOOR EEN BELGISCH-NEDERLANDSE
DOUANE-UNIE

door

Drs. J. F. R. PHILIPS

Op zaterdag 13 november 1875 verscheen in de *Courier de la Meuse*¹ onder de rubriek *Causerie* een opmerkelijk artikel, getiteld 'Maestricht en 1975'. Kort gezegd is het een toekomstdroom van een journalist, die beschrijft, hoe de stad er over honderd jaar zou uitzien en welke veranderingen er zouden plaats grijpen, nu de Staten van Limburg hadden besloten mee te helpen besprekingen over een Nederlands-Belgische douane-unie op gang te brengen.

Het leek ons de moeite waard om dit artikel nog eens af te drukken. Het is een stuk zonder enige wetenschappelijke pretentie, maar van de andere kant zo curieus en symptomatisch, dat het interessant kan zijn de achtergronden er van bloot te leggen. Stak hier een nostalgie achter naar de eenheid, die in 1839 verloren ging? Was het een verlangen naar een nieuwe krachtenbundeling in het hart van het gespleten Nederland? Ongetwijfeld was het artikel niet enkel door economische motieven ingegeven, want anders had men niet de literaire vorm van de utopie behoeven te kiezen met een uitgesproken lering aan het slot.

Op het moment van het verschijnen van dit krantenartikel werd de scheiding van de Nederlanden nog steeds betreurd en scheen een toenadering op economisch en sociaal-cultureel terrein weer binnen de gezichtskring te komen. De Frans-Duitse oorlog had de talrijke Duitse staten tot een eenheid versmolten in een machtig Duits keizerrijk,

¹ Het dagblad '*Le Courier de la Meuse*', dat als ondertitel voerde '*Journal du Limbourg*' – herinnering aan het blad, waarmee het in 1854 gefuseerd was – behoorde tot de meest toonaangevende krant van Limburg. Dit Maastrichtse blad verscheen tussen 1851 en 1892 en werd ook door veel abonneés buiten Maastricht gelezen. De krant stond lange tijd onder sterk liberale invloed en steunde de politiek van Thorbecke. Het was bovendien de spreekbuis van W. H. Pijs de liberale burgemeester, maar daaraan kwam een einde, toen in 1872 het blad van eigenaar wisselde. Uitgever werd toen de firma van Osch-America & Cie.

wier macht Nederland en België tot het besef brachten, dat ze op samenwerking waren aangewezen. De veldwinnende liberale geestesgesteldheid had niet enkel op handelspolitiek terrein de economische grenzen verkleind, maar ook een sfeer van welwillende tolerantie geschapen.

Vooraleer verder op de achtergronden in te gaan, vatten we gemakshalve eerst het artikel samen. De schrijver, in het verhaal Axel² genoemd, begint met in zijn droom zich te verplaatsen in een luchtschip, dat dan landt op de 'aerodrome-Maastricht', een groot gebouw van glas met in het midden een enorme cirkelvormige opening.³ Zijn gids vertelt hem dan, dat hij een tijdsafstand van honderd jaar heeft overbrugd en toont hem zijn geboortestad in de verborgen toekomst. Zij komen in nieuwe onherkenbare stadsdelen, lijkend op moderne Amerikaanse steden ('où les cités poussent en une nuit comme les champignons'). De straten zijn 's avonds bijna even hel verlicht als overdag door een onzichtbare elektrische straatverlichting.

De volgende dag gaan de schrijver en zijn gids naar de St. Pietersberg, vanwaar zij de stadsuitbreiding in ogenschouw nemen. Met moeite ontdekt de schrijver de oude vertrouwde stadsmonumenten temidden van een voor hem vreemde omgeving van brede boulevards, rijke gebouwen en nieuwe kerken, en dit alles omgeven door een krans van rokende fabrieken. 'C'était un spectacle magnifique!' De gids legt aan de verbouwereerde Axel uit, dat dit alles de voordelen zijn, die Maastricht geniet op grond van de gesloten Nederlands-Belgische douane-unie.

Vervolgens gaan zij de stad van meer nabij beschouwen en komen daarbij tot de meest merkwaardige ontdekkingen. De riante brede ceinturbanen rond de stad evenals verschillende andere straten zijn voorzien van bewegende trottoirs in beide richtingen. De architectuur van gebouwen en monumenten valt op door een vormgeving, volledig afwijkend van wat in 1874 de 'moderne stijl' genoemd werd.

Onbegrijpelijk komt het voor, dat alle mensen zulke smakeloze hoofddekseis dragen, lijkend op zwarte blikken kachelpijpen, maar

² Deze schuilnaam zal waarschijnlijk voor de tijdgenoten geen geheim hebben gehad, maar thans is de identiteit van de schrijver niet meer op te sporen, o.a. omdat het archief van de krant ontbreekt. Hoofdredacteur was in deze jaren Henri A. Boogaerts, maar waarschijnlijk heeft hij zelf dit artikel niet geschreven.

³ Zoals nog vaker zal blijken, zijn veel aanduidingen weinig concreet, hetgeen er op wijst, dat men voor zijn voorspellingen nog weinig houvast had en men zich daarom tot algemeenheden moest bepalen.

bij nader inzien blijkt, dat deze hoofdbedekking hun moet behoeden tegen de uitgeworpen ballast van de overvliegende luchtballons.

Aan het slot van zijn toekomstvisie ontkomt de schrijver er niet aan om volgens de gewoonte van alle fabels een moraal aan zijn verhaal te verbinden. 'Regarde bien et retiens ce que tu vois pour que tu puisses le raconter aux autres.' En die moraal bestaat dan hierin – wilde Maastricht die visionnaire toekomst tegemoet gaan – dat men moest zien te bereiken, dat een douane-unie tussen België en Nederland tot stand zou komen. De *démarches*, die het Provinciaal Bestuur van Limburg in 1875 daartoe had ondernomen, zouden tot het begin van dit nieuwe tijdperk kunnen leiden.

Gelukkig is Maastricht niet enkel van deze ene factor afhankelijk geweest om zich als stad te ontwikkelen, want het duurde immers nog zeventig jaar, voordat de bedoelde Benelux-overeenkomst werd gesloten. Maar de economische en culturele stagnatie, die Maastricht in het laatste kwart van de 19e eeuw ondervond, hangt ontegenzeggelijk samen met de barrières in het handelsverkeer. Het behoeft dan ook geen verwondering, dat de eerste voorvechters van de Benelux in Limburg worden gevonden. Des te merkwaardiger is het feit, dat in deze actie de beide Limburgen hand in hand gaan, en dat het eerste initiatief niet in Maastricht, maar in Hasselt is gelegd.

In de zitting van de Provincieraad van Belgisch-Limburg van 14 juli 1875⁴ stelde Mr. A. Croonenberghs uit Hasselt namens negen andere ondertekenaars een motie aan de orde, waarin de Bestendige Deputatie van de Provincie werd opgedragen zich tot de Wetgevende Kamers in Brussel te wenden en hun invloed aan te wenden om te komen tot een opheffing van de douanegrenzen door een tolunie tussen Nederland en België te bewerkstelligen. Hij lichtte zijn voorstel toe met een verwijzing naar de enorme voordelen, die de 'Deutsche Zollverein' voor de dertig miljoen aangeslotenen had meegebracht, welk systeem ook volledig paste in het liberale streven tot het slechten van alle handelsbelemmeringen.

In de verdediging van zijn voorstel beluistert men nog een naklank van het economisch beleid, dat Willem I had voorgestaan. Een tolverbond zou voor beide landen voordelen hebben: 'la Hollande profiterait des richesses de notre industrie et de notre métallurgie et la

⁴ Procès-verbaux des séances du Conseil de la Province de Limbourg. Hasselt 1875, 136-144.

Belgique jouirait des bienfaits de la marine et du commerce colonial de la Hollande.' De provincie (B)-Limburg zou van dat stelsel enorme voordelen genieten, want de handelsrelaties 'avec nos anciens frères du Duché de Limbourg' zouden er zeer door vermeerderen.

Deze voorstellen van Mr. A. Croonenberghs kwamen niet zonder meer uit de lucht vallen, maar schaars waren de stemmen geweest, die zich tot dan toe voor deze gedachte hadden uitgesproken. Op buitenlands politiek gebied hadden Belgische staatslieden vaker met de gedachte gespeeld om de band van 1815 weer gedeeltelijk te herstellen, waartoe een douane-unie een eerste stap kon zijn.⁵ Vooral in België wilde men op een economische unie aansturen, aanvankelijk uit politieke redenen, maar na 1860 meer uit economische motieven. Nederland heeft deze voorstellen steeds iets argwanend bekeken.

Voor liberalen zoals o.a. Vissering paste een douane-unie niet in hun vrijhandelsdoctrine. Veel staathuishoudkundigen, die de vrijhandelsgedachte en de beginselen van het Manchesterliberalisme aanhingen, meenden, dat alle tolafspraken – ook die in de vorm van een douane-unie – in strijd waren met de werking van het vrije handelsverkeer tussen volkeren en naties. Deze gedachten, die min of meer stoelden op de klassieke Engelse economen, hadden sinds het midden van de vorige eeuw op het Europese vasteland grote weerklank gevonden en waren een onderdeel van een breder streven, dat onbeperkte vrijheid voor de individuele ontplooiing opeiste. In enige wetenschappelijke tijdschriften, o.a. in *De Gids*, werd deze mening verkondigd, met name door de Leidse hoogleraar en politicus Dr. S. Vissering. In de leidende handelskringen van Rotterdam en Amsterdam werd deze zelfde lijn gevolgd. Bovendien vreesden de Hollandse kooplieden, dat een tolunie tot bevoorrechtiging van Antwerpen zou leiden ten koste van Rotterdam, omdat Antwerpen over betere spoorwegverbindingen met het achterland beschikte. Het denkbeeld van een tolunie werd door sommigen ook als een politiek verdachte zet beschouwd, omdat men er een Belgische manoeuvre achter vermoedde tot hereniging van Nederlands-Limburg.

Lange tijd waren de verhoudingen tussen de beide regeringen vertroebeld geweest, o.a. door de Maas-Schelde kwestie. Toen de verhoudingen in 1867 verbeterden, oordeelde de Belgische Minister van Buiten-

⁵ C. A. Tamse, *Nederland en België in Europa (1859-1871). De zelfstandigheidspolitiek van twee kleine staten*. Den Haag, 1973, 292-315.

landse Zaken Ch. L. Rogier het opportuun zijn ideaal van een 'excel-lente entente et une union intime' weer ter sprake te brengen. Hij betreurde het, dan geen louter administratieve scheiding tussen Noord en Zuid was tot stand gekomen, zoals in 1830 aanvankelijk in de bedoeling had gelegen.⁶

Pas na de Europese oorlogsdreiging in 1869 toonde de Nederlandse Minister P. P. van Bosse zich bereid tot nader overleg. Voorstellen voor een douane-unie werden uitgewerkt door de Belgische ambte-naar van Buitenlandse Zaken A. Lambermont en zijn Haagse collega E. T. J. H. Banning. In 1869 en 1870 hadden besprekingen plaats tussen W. Frère Orban en Van Bosse, die niet tot een accoord hebben geleid.

Het is niet onmogelijk, dat de interpellant Croonenberghs van deze onderhandelingen op de hoogte was. Hij sprak of verwees er niet naar, maar conformeerde zich in zijn betoog voornamelijk aan een Brussels adres aan de Kamer van Afgevaardigden op 25 juni 1875, dat hoog opgaf van de economische en culturele voordelen van een douane-unie. 'L'expérience a suffisamment établi qu'en détruisant la coopération des divers éléments, qui seuls peuvent rendre un peuple prospère, riche et puissant, on a commis la plus grande faute politique qui ait jamais affecté les intérêts des deux peuples Néerlandais'. Het was niet zonder reden, dat dit adres in de Statenvergadering letterlijk werd aangehaald.

Maar Gouverneur Bovy en enkele andere Statenleden lieten zich niet zo gemakkelijk door deze emoties overrompelen. Moest het Provinciebestuur van Limburg, dat toch niet de meest belanghebbende provincie was, in deze belangrijke kwestie het initiatief nemen? Was niet een voorafgaande studie vereist en een peiling van de openbare mening? Het was toch bekend, dat in 1830 het idee was afgewezen om een eenheid op industrieel- en handelsterrein te handhaven. Het netelige vraagstuk verdiende huns inziens eerst nadere bestudering. Met dit onbevredigende antwoord moest Mr. Croonenberghs zich al sputterend tevreden stellen.

Was op dat moment het uitzicht werkelijk zo onbevredigend? Spoedig zou blijken, dat toch wel uitzicht op een verwezenlijking van een tolunie bestond. Wat gebeurde er na 14 juli 1875? De notulen van de zitting van de Provincieraad had Mr. Croonenberghs tijdig bij de

⁶ C. Gerretson, *De Tusschenwateren, 1839-1867*. Haarlem, 1943, nr. 326, 330.

griffier van de buurprovincie in Maastricht laten bezorgen.⁷ Met gelijke post had hij een exemplaar naar het Provinciebestuur van Noord-Brabant gestuurd. Daar zag men onmiddellijk het belang van zulk voorstel in voor hun provincie, vooral voor de vele Brabantse grensgemeenten, die van een normaal handelsverkeer waren verstoken en een uitweg hadden gezocht in een levendige smokkel. Zij besloten op 30 september 1875 steun te zoeken bij de Kamers van Koophandel en daarna een voorstel voor een douane-unie aan de Regering kenbaar te maken. Een geschikte aanleiding lag in de aangekondigde voorstellen tot herziening van het tarief van de invoerrechten.⁸

De Kamer van Koophandel van 's Hertogenbosch had zijn antwoord al op 8 oktober gereed. Om meerdere redenen juichten zij een tolunie toe: de handel zou veel meer armslag krijgen; aan de ongelijke bescherming van de Belgische industrie zou een einde komen; de Nederlandse zeehavens zouden er van profiteren en de doorvoerhandel (via Noord-Brabant) zou nieuwe impulsen ontvangen.⁹

De andere Brabantse Kamers antwoordden in gelijke zin. Een nieuw gezichtspunt werd door de Kamer van Koophandel van Tilburg aangesneden, die zich afvroeg, of een aansluiting aan het Duitse tolverbond niet minstens evenzeer wenselijk was, en of een douane-unie met België daarop geen ongewenste repercussies zou hebben. Maar afgezien van dit probleem stond de Kamer van Koophandel van Tilburg evenals die van Eindhoven en Helmond positief tegenover de pogingen om de bestaande douanegrenzen tussen de twee landen te slechten.¹⁰

Naar aanleiding van een verzoek om inlichtingen door de griffier van de Provincie Limburg had het Provinciaal Bestuur in Den Bosch inmiddels op 18 oktober laten weten, hoe zij tewerk waren gegaan en wel 'teneinde zoo mogelijk uit te lokken, dat gelijke pogingen door Gedeputeerde Staten van Limburg worden gedaan.'¹¹

⁷ Archief Provinciaal Bestuur van Limburg, verbaal van 22 oktober 1875, relatief 3 N, inv. nr. 4504, Rijksarchief in Limburg.

⁸ Missive Ged. St. N-Brabant, 30 september 1875, afd. G, nr. 120, afschrift aan Prov. Bestuur van Limburg, verbaal 22 okt. 1875, 3 N.

⁹ Schrijven Kamer van Koophandel, 's Hertogenbosch, 8 oktober 1875, nr. 118-122, afschrift aan Prov. Best. v. Limb., verbaal 22 oktober 1875, 3 N.

¹⁰ Provinciaal Blad v. N-Brabant, 1875, bijlage nr. 8.

¹¹ Brief Ged. St. v. N-Brabant dd. 18 oktober 1875 aan Prov. Best. v. Limburg, verbaal 22 okt. 1875, 3 N.

De Brabantse suggestie om het onderwerp in Provinciale Staten ahangig te maken en dit College aan de Regering te laten adresseren, nam Limburg over evenals de daaraan voorafgaande meningspeiling door de Kamers van Koophandel, waarbij in Limburg ook de Maatschappij van Landbouw werd betrokken.¹²

In Brabant werd op 29 oktober 1875 reeds aan Provinciale Staten een ontwerp-adres aan de Koning voorgelegd. Met de nodige voortvarendheid was men daar drie maanden na de interpellatie van Croonenberghs met de procedure gereed, toen Limburg nog practisch moest beginnen.¹³ In Provinciale Staten van Limburg was overigens de reactie even positief en werd besloten om een enquête te houden onder de bedoelde lichamen over de opheffing van de tollinies.¹⁴ Dit gebeurde op voorstel van Louis Regout, die in een latere toelichting verklaarde: Wij kunnen niet minder doen dan onze Belgische bureu, die de zaak in de Staten hebben gebracht. Wij moeten deze Belgische pogingen steunen, want wij zijn het, die de grootste voordelen zullen genieten, als onze nijverheidsproducten in België minder zwaar belast worden.¹⁵ Of er persoonlijke stappen zijn gedaan om in het zuiden van Nederland de verwerkelijking op gang te helpen, is niet bekend, maar op zijn minst mag men zeggen, dat de bestudering in Hasselt blijkbaar aanstekelijk heeft gewerkt.

De uitkomsten van deze enquête leverden in Limburg een grote instemming op voor de bedoelde tolvereniging.¹⁶ De Maatschappij van Landbouw stond er volledig achter, omdat die de voornamelijk op België georiënteerde uitvoer van vee, granen en akkerbouwproducten ten goede zou komen, terwijl de invoer van landbouwmachines en verbeterde veerassen zou worden vergemakkelijkt. De handelskringen te Maastricht waren ook uitgesproken voorstanders, omdat zij daarvan een vooruitgang verwachtten van de groot- en kleinhandel, die sinds 1839 een flinke deuk had gekregen. 'Meermalen hebben wij aangestipt, dat aan dien ongunstigen toestand geen einde zal komen, zoo lang de tol-liniën tusschen Nederland en België niet zullen zijn verdwenen. Niet zonder welgevallen dan ook zagen wij in 't afge-

¹² Prov. Best. v. Limb., verbaal 22 okt. 1875, 3 N. ¹³ Idem.

¹⁴ Notulen Provinciale Staten van Limburg, 2 november 1875, Rijksarchief in Limburg, Archief Provinciaal Bestuur, nr. 2835.

¹⁵ Idem, zitting 11 juli 1876.

¹⁶ Idem, zitting 4 juli 1876. Bijlage E van deze Notulen bevat een brief van Gedeputeerde Staten dd. 25 juni 1876, waarin de binnengekomen antwoorden zijn samengevat en een eindconclusie aan Provinciale Staten wordt voorgelegd.

loopen jaar in beide Rijken eene krachtige beweging ten voordeele der afschaffing van die liniën.¹⁷ De Maastrichtse industriëlen waren in het algemeen ook vóór het voorstel, indien tenminste een uniform invoerrecht aan de buitengrens zou worden geheven. Maar de meelfabrikanten, de spijkerfabriek en de papierfabriek waren wel beducht, dat zij tegen een grotere Belgische concurrentie zouden moeten optornen. Dezelfde geluiden vernam men ook van de Roermondse papier-, metaal- en textielfabrikanten. In Venlo en Vaals was men unaniem vóór een douane-unie en vreesde men minder de Belgische concurrentie.

Gedeputeerde Staten van Limburg concludeerden uit deze opiniepeiling, dat de bepleite tolunie onder alle opzichten aanbeveling verdiende en van groot voordeel zou zijn, ook voor de consument.¹⁸ Hun voorstel om zich bij gemotiveerd adres aan de Koning te richten, werd in de Staten bij acclamatie aangenomen.¹⁹ Op dit perspectief doelt de schrijver in het artikel in de *Courier de la Meuse*.

De gemeenteraad van Maastricht ondersteunde het pleidooi van Provinciale Staten door op 6 november 1875 ook zelf een adres aan de Koning te richten ter verkrijging van een Nederlands-Belgische douane-unie. De raad zag daarin het enige middel om de bloei van Maastricht weer te doen opleven, welke stad bijna helemaal door de Belgische douanegrenzen was ingesloten. In weerwil van de moeilijker concurrentiepositie, die voor sommige industrieën kon ontstaan, leek de gemeenteraad een tolverbond alleszins wenselijk. Provinciale Staten van Brabant hadden in november 1875 in dezelfde geest een eerder vermeld verzoekschrift tot de Koning gericht en wezen daarbij op de wenselijkheid de binnenlandse markt uit te breiden. De opheffing van de douanegrens zou handel en verkeer verlevendigen en een einde maken aan de sluikhandel in het uitgestrekte grensgebied. Om deze petitionnementen kracht bij te zetten, kwamen de afgevaardigden Mr. C. J. A. Heijdenrijck (Breda) en C. A. Baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky (Maastricht) bij de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer op deze kwestie terug. Hun interpellatie viel wat

¹⁷ Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Maastricht over het jaar 1875, 18.

¹⁸ Prov. Best. v. Limb., verbaal 8 september 1876, relatief 9 C, inv. nr. 4509, Rijksarchief in Limburg.

Zie voorts Notulen Prov. Staten v. Limb., zitting 4 juli 1876, bijlage E, a.w.

¹⁹ Notulen zitting 11 juli 1876, a.w.

armetierig uit; zij vroegen eigenlijk slechts naar de uitvoerbaarheid van de ingediende plannen en waren zelf al pessimistisch, of een uitsluitend nationaal gerichte protectionistische beweging niet de overhand zou krijgen in de meeste landen boven het idee van het sluiten van tolunies. De Minister van Buitenlandse Zaken Mr. J. M. B. J. van der Does de Willebois – voordien Commissaris des Konings in Limburg, waar men om zijn heengaan niet had getreurd – stuurde de vragenstellers zonder veel moeite met een kluitje in het riet. De Regering zou de kwestie nauwlettend bestuderen en de Minister van Financiën zou er later op terugkomen.²⁰

De Regering had zich echter wel degelijk een mening gevormd, die volledig negatief was. Bij kabinetsrescripten van resp. 8 mei 1876, nr. 5 en 19 oktober 1876, nr. 5 machtigde de Koning de Ministers van Buitenlandse Zaken en Financiën om aan de diverse requestanten te laten weten, waarom geen termen waren gevonden om aan hun verzoek te voldoen. In verband hiermee deelden de Ministers Van der Does de Willebois en Van der Heim bij brief van 29 oktober resp. 3 november 1876 aan Gedeputeerde Staten van Limburg mee, dat de opheffing van de douanegrenzen alleen zou kunnen plaats hebben, indien in België en Nederland bedrag en heffing van in- en uitvoerrechten en accijnzen uniform geregeld zou zijn, dat echter op zulke regeling nog weinig vooruitzicht was, dat de verdeling van de opbrengst van gemeenschappelijk te heffen rechten en accijnzen tot voortdurende moeilijkheden kon leiden, dat de opbrengst door de schatkist niet kon worden gemist of nieuwe belastingen nodig zou maken, en dat die nieuwe belastingen wellicht nog meer bezwaren zouden meebrengen dan de opheffing van de bedoelde invoerrechten en accijnzen.²¹

In gelijke zin was ook aan Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant en aan Burgemeester en Wethouders van Maastricht bericht. In Limburg viel dit teleurstellend antwoord niet in goede aarde. Gedeputeerde Staten van Limburg erkenden in een request van 8 september 1876 – toen zij lucht kregen van het antwoord, dat op handen was – dat de invoering van een douane-unie weliswaar aanvankelijk een verlies

²⁰ Handelingen van de Tweede Kamer, 2 december 1875, deel 1875-1876, vel 143, 535 e.v.

²¹ *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 2e deel 1871-1898*, uitgegeven door J. Woltring, tweede deel 1874-1880, 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 's Gravenhage, 1965, 133, 272, 373, 394, 431, 459, 500, 510, 523-523b.

voor de schatkist kon opleveren en dat een uniformering van de verbruiksbelastingen wel wat strubbelingen teweeg zou brengen, maar dat deze argumenten niet bij machte waren om de douane-unie af te wijzen. Maar de hoog gestemde verwachtingen kwamen nu duidelijk buiten het directe bereik, aangezien in de ogen van de regering het voordeel van de fiscale opbrengst bleef prevaleren boven het theoretisch beginsel van de wenselijkheid van het afschaffen van de tolmuren.

In hun teleurstelling stonden de zuidelijke provincies niet alleen. In het gezaghebbende tijdschrift 'Vragen des Tijds' stelde de Amsterdammer G. J. Rive dit eenzijdige standpunt van de Regering aan de kaak, dat immers enkel oog had voor de fiscale bezwaren en nadelen zonder de grote voordelen, die daar tegenover stonden, zelfs maar te willen overwegen. Ongetwijfeld zou de invoering bezwaren meebrengen, maar had het Duitse Tolverbond niet veel grotere aanvangsmoeilijkheden moeten overwinnen? Was deze afwijzing niet eerder door afgunst ingegeven en uit een zucht om de economische macht van België te beknotten, zoals ook eertijds in de Republiek de welvaart van het noorden op de commerciële ondergang van het zuiden was gebouwd? De groei van de buitenlandse handel van België, die in de voorafgaande twintig jaar ruim drie maal die van de buitenlandse handel van Nederland overtrof, mocht geen reden zijn een economische unie af te wijzen, maar veeleer een motief de wederzijdse positie door een samengaan te versterken. De misvatting van het denkbeeld, dat de noordelijke en zuidelijke gewesten tegenstrijdige belangen hadden, was al afdoende door Gijsbert Karel van Hogendorp aangetoond in zijn 'Bijdragen tot de Huishouding van Staat', memorie algemeene welvaart, april 1816, 2e editie, 1e deel, p. 61 e.v. Voorzover er van tegenstellingen sprake is, zijn die door politieke en niet door economische factoren ontstaan. Dit blijkt het beste uit de klachten van de grensgewesten, die zozeer voor een economische unie geporteerd waren. De willekeurige grenslijnen maken daar nu een gezonde toestand van nijverheid, handel en landbouw onmogelijk. Tenslotte concludeert de auteur, dat het betreurenswaardig is, dat de Regering zich zo gemakkelijk van een vervelende en lastige zaak heeft willen afmaken.²²

Het uitvoerig gedocumenteerde exposé, dat bedoelde aan te tonen,

²² G. J. Rive, *Een tolvverbond tusschen Nederland en België*, in *Vragen des Tijds*, Haarlem, 1877, eerste deel, 302-319.

dat er vanuit economisch standpunt weinig tegen een douane-unie was in te brengen, had echter indirect het effect, dat het duidelijk maakte, dat nationalistische sentimenten wel degelijk een struikelblok vormden voor dit economisch samengaan. Hier schoot de schrijver waarschijnlijk in de roos; het noordelijk superioriteitsgevoel was mentaal voor deze unie niet rijp. Hierin school wellicht ook de verklaring, waarom de regering zo hautain de petitie uit het zuiden afwees, waar het strovuur dan ook spoedig gedoofd was. Het is niet bekend, hoe andere kringen uit de samenleving over dit vraagstuk dachten. Al had Minister van der Does de Willebois verklaard, dat de Regering alle binnenkomende petitieën zorgvuldig zou bestuderen, de animo was er uit en alles bleef bij het oude.

Hoe was inmiddels de reactie op de eerste voorstellen in België geweest? Daar was de bijval voor het voorstel van een douane-unie nog groter. De Kamers van Koophandel van Luik, Leuven, Brussel, Charleroi en Bergen spraken zich nog in 1875 ten gunste van een douane-unie uit. Enige petitieën in deze geest werden aan de Regering aangeboden. Vele Kamerleden en kranten ondersteunden dit verlangen. De Provincieraden in Luik en Oost-Vlaanderen waren eveneens positief in hun beoordeling. Zelfs de vakbonden namen aan de discussie deel; het centraal comité van de syndicale unie te Brussel toonde zich overtuigd van de voordelen. Op 2 december 1875 – notabene dezelfde dag, dat het onderwerp in Nederland in de Tweede Kamer aan de orde werd gesteld – hield Le Hardy de Beaulieu een interpellatie in de Belgische Kamer van Afgevaardigden om de regering te bewegen onderhandelingen met Nederland over een douane-unie te openen. Uit het antwoord van de Minister bleek een positieve intentie en hij hoopte dan ook met nadere voorstellen te komen. Het spreekt, dat de Hasseltse initiatiefnemer Mr. A. Croonenberghs meer dan tevreden was. In zijn land was de openbare mening duidelijk gemobiliseerd.²³ Wie meende, dat deze massale ondersteuning het voorstel had vooruit

²³ Procès-verbaux des séances du Conseil de la Province de Limbourg, Hasselt, 1876, 210-213.

²⁴ *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek*, a.w., 1874-1880, 349, 481, 495-372, 871-884. Enige uitspraken zijn symptomatisch voor de impasse:

Minister Van den Bosse geeft in een nota van 15 februari 1876 te verstaan: 'Il ne faut pas se faire des illusions' en de Minister van Financiën S. Vissering is op 28 februari 1880 nog steeds van oordeel, 'dat de geheele opheffing der onderlinge tolgrens vooreerst wel tot de onbereikbare idealen zal behooren'.

geholpen, kwam echter bedrogen uit. Sedert in 1870 het liberale kabinet Frère Orban plaats had gemaakt voor een katholiek-conservatief kabinet, dat – alle schone verklaringen ten spijt – sterk terughoudend stond ten opzichte van de douane-unie, bleef ook daar elk effect achterwege. Toch was niet alles verspilde moeite geweest. Na de terugkeer van het kabinet Frère Orban in 1878 werden de besprekingen met Nederland over een tolovereenvoer hervat, waarschijnlijk mede als gevolg van de petitionnementen van de voorafgaande jaren. Maar de wederzijdse standpunten lagen te ver uiteen om een accord te bereiken.²⁴ Hoewel in 1880 opnieuw de Nederlandse regering en Kamer met adressen bestookt werd, kon de impasse niet worden doorbroken. Na het aftreden in 1884 van dit liberale kabinet Frère Orban raakte de kwestie van een douane-unie volledig in de doofpot.²⁵

In Limburg was inmiddels het vertrouwen op een goede afloop al veel eerder geschokt. Men begon zich af te vragen, of het nog langer nut had in deze toekomstdroom te geloven, zolang het Belgische douanestelsel door zijn hoge importheffingen practisch het ideaal om zeep hielp. Vooral de Limburgse industriëlen raakten zeer verbitterd, omdat de uitvoer van fabriekaten sinds 1871 dubbel zo hoog belast was als in Nederland.

Zij hechtten geen geloof meer aan alle schone uitspraken over ‘gevoelens van verbroedering’ en reageerden ten onrechte hun irritatie ook af op de bewoners aan de overzijde van de Maas, hoewel men daar over het verloop al evenzeer teleurgesteld was.²⁶

Vanaf het einde van de 70-er jaren beginnen in Limburg dan de pleidooien voor beschermende rechten op basis van reciprociteit om de industrie te steunen. In 1879 zendt de Kamer van Koophandel te Maastricht een adres aan de regering met het verzoek een staatscommissie in te stellen om de gevolgen van de ongelijke tariefwetgeving te onderzoeken.²⁷ Dit blijft dan het voortdurende thema tijdens de

²⁵ M. Weisglas, *Benelux. Van nabuurstaten tot uniepartners*. Amsterdam-Brussel, 1949, 7 vv.

²⁶ Notulen Provinciale Staten van Limburg, zitting 10 juli 1879, Rijksarchief in Limburg, archief Provinciaal Bestuur, inv. nr. 2837.

Zie o.m. de redevoeringen van L. Regout en H. Pijs naar aanleiding van de kostenverdeling voor de bouw van een Maasbrug te Maaseik.

²⁷ Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Maastricht over het jaar 1878, 3-7.

laatste decennia van de 19e eeuw²⁸, maar de weerklank in Den Haag voor zulke pleidooien was al even gering als voor het idee van een douane-unie.

Daarover vernam men in latere jaren weinig meer. Enkele losse pogingen van Nederlandse kant waren in 1898 te noteren en van Belgische zijde in 1905. Deze laatste voorstellen hebben in 1907 geleid tot een bespreking in een gemengd Nederlands-Belgische commissie van parlementsleden, maar twee jaar later was ook deze zaak weer van de baan. Pas in 1927 begon de directe voorgeschiedenis tot wat na de laatste oorlog geleid heeft tot de huidige Benelux-overeenkomst.²⁹

Maestricht en 1975.

Quoique tout le monde n'ait pas eu l'occasion de faire une excursion aérostatique³⁰, il n'est personne qui n'ait au moins une idée de la volupté que l'on doit ressentir en voguant dans les airs. J'ai même été dans l'occasion d'entendre des demoiselles jeunes, jolies et spirituelles exprimer en prose, en vers, même en musique avec accompagnement de piano, le désir d'être 'oiseau léger', et ce désir je ne puis l'expliquer que par l'avantage que possèdent les bipèdes emplumés de planer dans l'azur limpide. On comprendra donc aisément ce que je ressentais en me sentant transporté au-dessus des nuages. Je ne sais pendant combien de temps mon voyage dura, mais il m'avait plu tellement que je fus médiocrement satisfait lorsque j'entendis une voix désagréable qui criait: 'Maestricht! tout le monde descend'. Nous descendîmes et je vis que je me trouvai dans un grand bâtiment très élevé, couvert de vitres, mais qui présentait cette particularité qu'au milieu il y avait une grande ouverture circulaire par où nous étions proba-

²⁸ Herhaaldelijk komt men vanuit Limburg op hetzelfde onderwerp terug. Zie o.a. de brochures van Eugène Regout: *Décadence de la Néerlande*, Maestricht, 1898, en *Nederlands Verval*, Maestricht, 1899, en *Alweer nieuwe groote Staatsonrechtvaardigheden*, Maastricht, 1900.

²⁹ M. Weisglas, a.w., 7 vv.

³⁰ De luchtballon is een uitvinding van de gebroeders Montgolfier uit 1783, in welk jaar in Frankrijk al bemande opstijgingen plaats hadden, zowel met hete lucht- als met waterstofballons. In de 19e eeuw nam de populariteit van de ballonvaarten toe. Een spectaculaire betekenis vervulde de luchtballon tijdens het beleg van Parijs (1870-71), toen velen met behulp van ballonvluchten uit de belegerde stad wisten te ontsnappen. Deze ervaringen lagen in 1875 natuurlijk nog vers in het geheugen.

blement entrés. Mon guide que j'avais questionné me répondit que ce bâtiment était le débarcadère des ballons, et comme cette réponse méritait bien, à mon avis, quelques éclaircissements, je continuai mes interrogations, mais il ne dit rien ce qui me fit croire que j'avais affaire à un malettru. Pour conserver ma dignité, je pris le parti de me taire.

Je fis bien. Mon guide me prit par la main et nous sortîmes du débarcadère des ballons et je fus tout étonné de ne pas reconnaître les lieux. Les places, les rues, les maisons, les monuments publics, tout m'était inconnu, et je me serais cru transporté dans quelque ville nouvelle et florissante de l'Amérique où les cités poussent en une nuit comme les champignons, si mon guide ne m'avait donné sa parole d'honneur que nous étions bel et bien à Maestricht. Je ne saurais donner une idée de l'état d'ahurissement dans lequel me jetai tout ce que je voyais, et cet état fut cause que je ne remarquai pas alors tout les changements qui s'étaient produits. Dans les premiers moments je perdis même la faculté d'interroger mon guide et je ne savais plus que produire des exclamations en style cornélien: dors-je! ou veillé-je! et réciter des alexandrins en faisant des gestes tragiques: Que vois-je, qu'ai je vu, que dois-je voire encore?! . . .

Peu à peu cependant je repris l'usage de mes sens, et je remarquai alors que quoiqu'il fût onze heures du soir, il faisait clair à peu près comme en plein jour; cependant je ne remarquai dans les rues ni réverbères, ni rien qui y ressemblât. Mon guide m'expliqua qu'on avait enfin réussi à appliquer la lumière électrique à l'éclairage public³¹, il m'expliqua aussi le système dont on se servait, mais malheureusement toutes ses démonstrations je les ai oubliées, ce qui est très regrettable au point de vue du progrès des sciences. Je compris seulement que le gaz était totalement détrôné et relégué dans la classe des systèmes d'éclairage antiques, tels que chandelles de suif, lampes à

³¹ Maastricht kende al vrij vroeg een openbare straatverlichting door middel van gaslantaarns (1849). Het gas werd aanvankelijk geleverd uit de gasfabriek van Petrus Regout. In oktober 1858, toen de stedelijke gasfabriek de straatverlichting ging verzorgen, vierde men drie dagen feest om dit feit te vieren. Maar ook toen waren de olielantaarns nog ver in de meerderheid. Op dat moment behoorde de geheimzinnige energiebron, elektrische stroom, nog tot de onbekende uitvindingen. De eerste elektrische centrale in Nederland werd in 1886 in Rotterdam gebouwd. Electriciteit kwam eerst in Maastricht in 1910; elektrische straatverlichting vanaf 1917.

Zie: (J. F. R. Philips), *Gemeentebedrijven Maastricht sinds 1853*, Maastricht, 1959, 11 e.v., 33 e.v.

crécelle et quinquets.³² *Sic transit gloria mundi!*

Je ne ressentais aucun désir de continuer longtemps ma promenade ce soir, car j'avais un vague pressentiment des nouveaux sujets d'étonnement qui m'attendaient. Je me laissai conduire par mon guide dans un hôtel que je ne connaissait pas, situé dans une rue dont je n'avais jamais entendu citer le nom, et bientôt je perdis entièrement le sentiment de mon être.

*Le lendemain de grand matin nous étions déjà sur pied et nous nous mêmes en marche. Je remarquai tout d'abord que mon guide me conduisait vers une hauteur qui devait être la montagne de St. Pierre; mais au lieu d'un chemin nous traversions des rues pour y arriver.³³ Parvenus sur la montagne je fus sur le point de recommencer mes exclamations de la veille, car ce que je vis alors dépassait de beaucoup les merveilles qui m'avaient étonné d'abord. A mes pieds s'étalait une ville étendue, portant tous les signes de l'opulence et du bien-être. Au milieu je distinguais les murs vénérables de St. Servais, que je saluai comme on salue un vieil ami lorsqu'on se trouve au milieu d'une foule d'inconnus dans une grande ville. Je retrouvai aussi les autres monuments de la ville: Notre-Dame, l'Hôtel-de-Ville et quelques autres, mais pour le reste, comme il avait changé, notre bon vieux Maastricht! *Quantum mutatus ab illo!* Partout de belles rues, larges, bien aérées, bien ensoleillées, où le mouvement et la vie renaissaient avec la pointe du jour. Et quelle étendue! Aussi loin que le regard portait, ce n'étaient que rues, maisons, boulevards, églises nouvelles, bâtiments publics construits en style grandiose, témoignant de la richesse de la cité. Tout autour de la ville s'étendait un cercle de fabriques et d'usines dont les cheminées innombrables étaient couronnées de panaches de fumée. Si, à première vue on découvrait la*

³² Deze voorspelling is volledig bewaarheid. Gas is voor verlichtingsdoeleinden – behoudens enkele historische plekjes in Maastricht – thans net zo goed onttroond als eerder de vetkaarsen, de olielampen en het petroleumlicht buiten gebruik raakten.

³³ Na de laatste wereldoorlog werd eerst de bebouwing tot aan de voet van de St. Pietersberg uitgebreid. Honderd jaar geleden – acht jaar na de opheffing van de vesting – zat de stad nog geheel binnen de vroegere stadsmuren gevangen en liepen alleen enkele landwegen naar het plateau van de Sint Pietersberg.

³⁴ Opmerkelijk is, dat men al een enorme stadsuitbreiding voorzag en dat de vele tekenen van uiterlijke welvaart aan de opkomst van het fabriekswezen werden toegeschreven. Op dat moment had de industrialisering al grote vorderingen gemaakt. Maastricht was toen een fabrieksstad met meer dan 80 fabrieken en 4400 arbeiders. Zie A. J. F. Maenen, *Petrus Regout, 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht*. Nijmegen, 1959, bijlage V, 443.

richesse de la ville, on voyait aussi que cette opulence était solide et due au travail et à l'industrie de ses habitants.³⁴ La Meuse canalisée était sillonnée de bateaux de toute grandeur qui encombraient aussi les bassins commodes et vastes.³⁵ C'était un spectacle magnifique! Je l'aurais contemplé des heures entières lorsque mon guide, prenant la parole, m'arracha à ma contemplation silencieuse.

'Ce que tu vois là Axel, c'est Maestricht; non pas Maestricht en 1875, mais Maestricht en 1975. Tais-toi et laisse-moi parler. Oui, nous sommes en 1975. Un siècle a passé depuis que Maestricht en déclin a vu tout-à-coup se lever une aurore nouvelle. C'est en 1875 qu'est née l'idée d'une union douanière. Cette idée a été soutenue, combattue, exaltée, dénigrée, mais finalement elle a triomphé et la veille barrière existant entre deux peuples amis a été abattue aux applaudissements de tous, même de ceux qui s'y étaient opposés de toute la force de leur inertie. Alors la ville est revenue à la vie; elle s'est agrandie et enrichie et voilà ce qu'elle est devenue au bout de cent ans. Mais, il est temps que nous allions voir de près les merveilles que tu n'as vus jusqu'ici que de loin.'

Nous nous hâtames de descendre; j'étais tellement pressé que je me mis au petit trot. Mon guide avait peine à me suivre et déjà il était un peu enroué quoiqu'il fût un pur génie, ce qu'il m'a confié plus tard. Arrivé à la première voie de ceinture, il me fit remarquer l'invention nouvelle, qui dépassait tout ce qu'on aurait osé concevoir de plus hardi. 'Cette rue fait le tour de la ville, dit mon compagnon. Tu vois ces plaques de fer, mets toi dessus et tu verras que tu avances sans marcher. La rue même est mobile et mue par un mécanisme placé sous le sol; il y a plusieurs de ces rues mouvantes disposées en cercles concentriques. Tu comprends que cette invention nous a débarrassé à tout jamais des chemins de fer américains qu'on n'emploie plus que pour les marchandises. En outre ces rues mobiles sont divi-

³⁴ Dat men de stad een belangrijke functie als binnenhaven toedacht, was op dat ogenblik een bijna vanzelfsprekende veronderstelling, als men een economische unie zou sluiten, die de Maas niet meer tot douanegrens maakte. Maar uiteindelijk is de kanalisatie van de Maas door politieke factoren afgesprongen en kreeg de latere overlaadhaven slechts een beperkte betekenis. Zie hierover o.m.:

M. Bongaerts, *De waterwegen om Maastricht*, 1931.

J. Schaepkens van Rimpst, *Om een overlaadhaven. Geschiedenis van hetgeen zich rondom de plannen tot aanleg ener moderne overlaadhaven te Maastricht afspeelde*. Maastricht, Kamer van Koophandel, 1935.

sées en deux parties qui tournent en sens contraire. C'est la dernière invention'.³⁶

Nous nous plaçâmes sur la rue mobile pour essayer cette dernière invention – à peine eûmes nous mis le pied sur la plaque que nous avançâmes avec rapidité. Cette manière de faire des courses me plut beaucoup. Je vis défiler devant moi de nouvelles rues, des boulevards bordés de bâtiments magnifiques, mais qui étaient construits dans un style tout autre que celui qu'on appelait en 1875 'le style moderne', je fus heureux de le constater. Quelques monuments publics de construction récente témoignaient aussi des progrès que l'architecture avait faits depuis cent ans.

Déjà les rues étaient pleines de monde. J'eus un sentiment d'horreur en voyant qu'hommes et femmes étaient coiffés de cet insipide couvre-chef qu'on a qualifié de tuyaux de poêle. J'en exprimai mon mécontentement à mon guide. Celui-ci m'expliqua l'utilité de ces chapeaux. 'Ils sont faits en fer blanc, dit-il, et peints en noir. C'est dire, qu'ils sont solides et peu sujets à être écrasés. En outre ils servent à garantir la tête contre tous les corps pesants qui tombent des ballons que vous voyez déjà silloner les airs. Pendant quelques temps on a porté des chapeaux en fer blanc en forme de cône et avec une pointe à leur partie supérieure, mais quelques malheures, à l'occasion d'accidents arrivés aux ballons, ont fait abandonner cette mode.'³⁷

Je me hâtai d'acheter un chapeau pareil et je ne tardai pas à en constater toute l'utilité.

Nous arrivâmes bientôt aux fabriques et là nous abandonnâmes la rue mobile pour voir tout à notre aise. Décrire ce que j'y vis, je ne le pourrais!

La ville entière était entourée d'une ceinture de fabriques et d'usines comme jadis elle l'était d'une ceinture de fortifications et plus tard

³⁶ De mogelijkheid om het voetgangersverkeer in de binnenstad te mechaniseren, waarvan momenteel het gebruik van de roltrap een eerste voorbeeld is, wordt nog steeds overwogen als een oplossing voor het korte afstandsverkeer in de binnenstad. Maar na honderd jaar is dit nog altijd een toekomstfantasie.

³⁷ De verkeerscongestie in de nauwe binnenstad – ook in de eeuw van paard en wagen – heeft de schrijver doen zoeken naar andere verkeersmiddelen, die minder ruimte vroegen. Het luchtschip was het enige toen bekende transportmiddel, dat aan die eis voldeed, want vliegtuig en helikopter waren nog onbekend. Gelijktijdig heeft men zich gerealiseerd, dat een frequent gebruik van de luchtballon – bv. om de kermis in Lanaken te bezoeken! – ook nadelen meebracht, omdat immers voor het opstijgen noodzakelijk ballast moest worden geloost. Op dit punt raakte de visionair kennelijk met zijn fantasie in de knoop!

d'une ceinture de décombres. C'était merveilleux! Mon guide était devenu loquace et m'expliquait tout ce que je voyais, j'écoutais en silence; l'étonnement me coupait la parole.

'Voilà, dit mon guide, ce qu'est devenu Maestricht depuis qu'on l'a débarrassé de tout ce qui entravait son activité et son essor, et en premier lieu de la ligne de douanes qui menaçait de l'étouffer à la longue. Regarde bien et retiens ce que tu vois pour que tu puisses le raconter aux autres. Quant à moi je vais m'éclipser car je ne suis qu'un génie et je ne puis rester plus longtemps dans ta compagnie. Adieu! Sur ce, mon guide disparut. Je crus d'abord qu'il était parti en ballon et je levai les yeux vers les nuages mais je ne le vis pas. Un ballon rempli des gens se rendant à la kermesse de Lanaken, passait en ce moment. Ils me jetèrent des trognons de pommes que je reçus sur mon chapeau de fer blanc: cependant je me mis en colère, la colère me fit faire un mouvement et . . . je m'éveillai. J'étais assis derrière mon pupitre, je m'étais doucement assoupi en travaillant. J'eus un mouvement de désillusion amère en voyant disparaître cette ville merveilleuse.

Je me remis à corriger une épreuve d'imprime, et je lus ce qui suit: 'Les Etats provinciaux du Limbourg donnent leur pleine adhésion aux démarches faites par les Etats députés à l'effet d'obtenir des renseignements sur une union douanière entre la Hollande et la Belgique.'

'Enfin, me dis-je, c'est une consolation. Quoique ce soit encore loin de ce que le génie m'a montré, c'est du moins un premier mouvement vers . . . le commencement.'

AXEL

(Le Courier de la Meuse, le 13 novembre 1875)

LITERATUUROVERZICHT

ECONOMISCHE EN SOCIALE GESCHIEDENIS (ALGEMEEN)

Lof der historie. Opstellen over geschiedenis en maatschappij, geschreven ter gelegenheid van de opening van de Erasmus Universiteit te Rotterdam op 8 november 1973 (met bijdragen van P. W. Klein, H. van den Brink, D. J. Roorda, J. W. d'Hane, J. van Herwaarden, J. Teijl, H. van Dijk, M. J. van Lieburg, H. W. Heyman, P. Boomgaard, H. H. Vleesenbeek en J. M. W. Binneveld).
Rotterdam, 1973, XVIII - 412 blz.

De medewerkers van verschillende faculteiten aan de nieuwe universiteit van Rotterdam hebben hun artikelen gebundeld als een welbewuste poging tot het beoefenen van een stuk maatschappijgeschiedenis, waarvoor de Erasmus Universiteit een speciale plaats wil inruimen als een nieuwe interfacultaire samenwerkingsvorm.

Johan de Vries, De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw. Een verkenning van het meest kenmerkende.
Antwerpen/Utrecht, 207 blz., lit., reg.

Deze beknopte handleiding geeft een korte structurele behandeling van de moderne economische geschiedenis, begint met een aantal structurelementen, geeft vervolgens een kenschets van de achtereenvolgende conjunctuurperiodes en beschrijft tenslotte de veranderingen in de economische politiek. Een bruikbaar bestek met duidelijke verwijzingen.

Sociale stratificatie en sociale mobiliteit in het verleden, speciale aflevering van het Tijdschrift voor Geschiedenis, jrg. 84, 1971, nr. 2, 151-364 (met bijdragen van B. H. Slicher van Bath, F. van Heek, J. S. Wigboldus, H. W. Pleket, J. Mertens, J. M. van Winter, R. van Uytven, W. Blockmans, E. Hélin, H. van Dijk, J. Roorda, H. Balthazar, J. Hannes en H. A. Diederiks).
Th. van Tijn, Voorlopige notities over het ontstaan van het moderne

klassebewustzijn in Nederland, in Mededelingen - Orgaan v.d. Ned. Ver. tot beoefening van de sociale geschiedenis (NVSG), nr. 45, mei 1974, 33-48.

J. Giele en G. J. van Oenen, De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850, in Mededelingen NVSG, nr. 45, mei 1974, 2-32.

H. A. Diederiks, Klassen en klassebewustzijn; een commentaar, in Mededelingen NVSG, nr. 46, november 1974, 109-111.

Het vraagstuk van sociale stratificatie en maatschappijgeleding is plotseling een actueel onderwerp in de historische analyse, waarvan de recente bovenstaande artikelen een uiting zijn.

C. Baars, De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden. Centrum voor landbouwpublikaties en landbouwdocumentatie. Dissertatie Landbouwhogeschool Wageningen.

Wageningen, 1973, IX + 233 blz., tbn., graf., geill., lit., reg.

In dit proefschrift heeft de landbouwingenieur C. Baars het resultaat vastgelegd van zijn historische onderzoekingen over de landbouw op deze Zuid-Hollandse eilanden. Het uitvoerig bronnenonderzoek, dat hij daartoe in zijn vrije tijd verrichtte, dwingt respect af. Naast de archieven over de ambachten (en latere gemeenten) Oud-, Nieuw- en Zuid-Beijerland raadpleegde hij o.m. de protocollen van schout en schepenen (koop- en hypotheekakten), transport- en hypotheekregisters, de kohieren van de verponding, de archieven van de Staten, de Rekenkamer en het Register van de Lenen van Holland, het notarieel archief, de archieven van de kerk- en polderbesturen en vele particuliere documenten. Vele archiefstukken van belang voor de landbouwgeschiedenis werden in een afzonderlijke bijlage in extenso opgenomen.

Het resultaat van deze naarstige vorsingen heeft belangrijk materiaal opgeleverd over de omvang en de techniek van de bedijkingen, over de verdeling van het grondbezit en de lonende financiële uitkomst van deze droogmakerijen. De auteur is in staat nauwgezet de oorspronkelijke verkaveling te reconstrueren, die vanwege het toedelingsstelsel in het algemeen gunstig was.

De grond was aanvankelijk voornamelijk in handen van de adel en het stedelijk patriciaat, die doorgaans grote kavels bezaten. De oorspronkelijke indeling veranderde spoedig, maar pas na 1760 verwierven de boeren (en enige middenstanders) daar een aanmerkelijk grondbezit. Veel aandacht is besteed aan de ontwikkeling van de eigendoms- en pachtverhoudingen en aan de mate, waarin de grond met hypotheekschuld was belast. Een opmerkelijke vaststelling is de afwijking, die Baars berekent tussen de contractueel overeengekomen en de werkelijke pachtprizen. Tijdens de langdurige crisis van 1655 tot 1765 werd de officiële pachtprijs niet aangepast, maar werden wel belangrijke (moeilijk te berekenen) kortingen verstrekt. Hier wordt een verschijnsel aangeduid, dat ook elders tot voorzichtigheid maant bij het interpreteren van pachtcontracten.

Voor de berekening van de oppervlakten van de marktbaar gewassen, die er geteeld werden, kon de auteur veel gegevens ontleen aan de administratie van de tienden, waarmede hij aantoonde, welke uitstekende bron de tiendopbrengst

kan zijn voor de bepaling van het teeltplan, de vruchtwisseling, de fysieke opbrengst en de bedrijfsresultaten. Veel cijfers over gewasopbrengsten en prijzen moesten langs deze en andere omwegen worden afgeleid.

Moeilijk was ook de vaststelling van de veebezetting, waarover Baars interessante cijfers verschaft. De veehouderij stond geheel in dienst van de teelt van gewassen voor de markt; de verhouding en de opbrengst van grasland en de voedergewassen hield verband met de grootte van de veestapel. In de 18e eeuw had het gebied te lijden onder de veepest zonder dat dit zoals elders tot een vermindering van de veestapel leidde. Na de uiteenzetting over de bedrijfsstructuur volgt dan een beschrijving van de daar voorkomende boerderijen en van de ontwikkeling in de constructie van de bedrijfsgebouwen.

Typerend voor deze streek was de arbeidsorganisatie. De boeren op deze grote percelen lieten het werk over aan een vaste (niet-inwonende) bouw knecht en enige inwonende knechten en bepaalden zich zelf tot het toezicht op de werkzaamheden en de verkoop van hun producten. In het drukke seizoen trok men losse arbeiders aan tot uit Gelderland en Noord-Brabant.

Prijzen van landbouwproducten werden vanaf 1693 te Dordrecht genoteerd; vóór die tijd werd de prijsontwikkeling gebaseerd op de prijzen van Arnhem (vanaf 1544). Aangevoerd wordt, dat deze indicatief zijn voor de prijzen op de markt van Dordrecht.

De rentabiliteit van de landbouw in de Beijerlanden werd gemeten volgens een nieuwe methode: aan de hand namelijk van de hoogte van de pachten, de lonen, de kosten van vee en zaaizaad, grondlasten en belastingen, rente en afschrijvingen, als kostenfactoren en op basis van de opbrengst van de gewassen, de veehouderij en de overige baten. Al deze gegevens moesten uit een aantal boekhoudingen en uit de jaarlijkse tiendopbrengsten en diverse prijzen, lonen en kosten worden afgeleid. Daarna kon een representatief bedrijfsmodel worden opgesteld naar gemiddelde bedrijfsgrootte en bouwplan, waaruit de bedrijfsresultaten exact werden berekend voor de jaren 1618-1841. Op deze manier werd het mogelijk om de gevolgen van de op- en neergang (1615-1655, 1655-1765, 1765-1820, 1820-1826 en 1826-1841) nauwkeurig aan te geven.

De opstelling van dit bedrijfsmodel is een van de vele verdiensten van deze nauwgezette studie, die in sobere taal verslag doet van de voortreffelijke methodische verwerking van het rijke materiaal, dat over de landbouw van dit gebied werd opgedolven. Men mag hier spreken van een voorbeeldig agronomisch-historisch onderzoek.

Jürgen Heinz Schawacht, Schiffahrt und Güterverkehr zwischen den Häfen des deutschen Niederrheins (insbesondere Köln) und Rotterdam vom Ende des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts (1794-1850/51). Köln, 1973, Schriften zur Rheinisch-Westfälischen Wirtschaftsgeschichte, Bd. 26, 244 blz., lit., tab., graf., reg.

De auteur heeft zich voornamelijk ten doel gesteld de kwantitatieve betekenis van de Rijnscheepvaart en -handel tussen Keulen en Rotterdam te onderzoeken, waarover veel gegevens vooral na 1831 voorhanden waren. Duidelijk blijkt het grote aandeel van Rotterdam, waarin overigens grote fluctuaties optraden in de tijd van de opkomst van het stoomschip.

Joachim F. E. Bläsing, Das Goldene Delta und sein eisernes Hinterland, 1815-1851. Von niederländisch-preussischen zu deutsch-niederländischen Wirtschaftsbeziehungen.

Leiden, 1973, 275 blz., lit., reg.

Deze Tilburgse dissertatie behandelt dezelfde periode, maar heeft meer oog voor de nieuwe structuur in de economische betrekkingen, die in deze periode vorm kreeg. Deze studie gaat na, hoe het Duitse achterland zich geleidelijk wist te onttrekken aan de Nederlandse suprematie, toen ons land in een economische contractie gevangen zat en hoe rond 1850 op verschillende terreinen nieuwe economische verhoudingen doorbraken.

H. P. H. Nusteling, De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool, 1831-1914. Een studie van het goederenverkeer en de verkeerspolitiek in de Rijndelta en het achterland, mede in verband met de opkomst van de spoorwegen en de concurrentie van vreemde zeehavens.

Amsterdam, 1974, proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen, XVI-540 blz., tab., graf., krt., lit., reg.

In tegenstelling tot de hiervoor genoemde dissertaties ligt het accent in dit proefschrift minder op de jaren vóór 1851, welk tijdperk wel het definitieve einde betekent van de traditionele stapelmarkt en de overgang inluidt tot het vrijhandelssysteem. Als centraal thema staan hier voorop de veranderingen in de aard en omvang van het goederenverkeer tussen de Nederlandse havens en het Duitse achterland. In dit verband komt allereerst ter sprake de Rijnvaartpolitiek in de beide landen. Wanneer ons land – als onvermijdelijke concessie – zijn oude voorrangstelling moet opgeven, blijkt dit later niet zonder voordeel te zijn geweest. Na de verwerkelijking van het beginsel van vrije doorvoerhandel, als de wederzijdse economische betrekkingen zich op andere basis gaan ontwikkelen (zie ook Bläsing), heeft een forse expansie van de Rijnvaart plaats, die ook een nieuwe structuur in het handelsverkeer schept. De modernisering van de scheepvaart, mede ondernomen onder druk van de toenemende concurrentie van de spoorwegen, leidt in de nieuwe verhoudingen tot een massatransport van transitogoederen, voornamelijk van granen en van industriële grondstoffen, onontbeerlijk voor de snelle industrialisering van West-Duitsland. Dit geeft op zijn beurt in een latere fase aanleiding tot het massale stroomopwaartse vervoer van industrieproducten, wat o.m. tot gevolg had, dat Rotterdam een overheersende positie verwierf als transitohaven ten koste van de betekenis van Amsterdam.

De brede opzet van deze uitgebreide verhandeling heeft ook een aantal gezichtspunten opgeleverd, die speciaal voor Limburg van belang zijn, met name hoofdstuk 6, dat handelt over de Nederlandse waterwegen, waar uitvoerig de Maasvaart ter sprake komt, en hoofdstuk 7, dat waardevolle inzichten brengt over de kolenvoorziening van Nederland.

Door het kritisch benutten van veel nieuw bronnenmateriaal, waaronder vooral veel statistische gegevens over handel en verkeer, was de auteur in staat tot belangrijke conclusies te komen, die aan de hand van verschillende tijdreeksen ook

kwantitatief worden gefundeerd, en heeft hij een uiterst waardevolle bijdrage geleverd tot de geschiedenis van handel en scheepvaart. Bewust heeft hij geprobeerd het belang van het handelsverkeer voor de economische groei van ons land te bepalen. In dat geval blijkt, dat Nederland economisch toch niet zo achterlijk was als de historische onderzoeken omtrent onze industrialisering ons schijnbaar hebben gesuggereerd. Onbewust komt hier de gedachte van een Stufentheorie weer in herinnering! Niet van belang ontbloomt is ook zijn slothoofdstuk, dat gaat over de economisch-nationalistische bedreiging van Duitse zijde, die zich al vóór 1900 begon af te tekenen.

Het is de verdienste van dit boek, dat het heeft aangetoond, hoe de oude tradities van handel en scheepvaart uit de tijd van de Republiek in de 19e eeuw opnieuw gestalte kregen, en hoe Nederland juist op deze specifieke gebieden weer aansluiting kreeg op de moderne ontwikkeling. We nemen het gevaar van overdrijving van deze stelling in dat geval voor lief, wanneer we in het overigens zo nuchtere betoog (onbedoeld?) iets horen doorklinken van de vanzelfsprekendheid van de superioriteit van de hollandse koopmansgeest, waaraan de belangen van de landgewesten ondergeschikt waren. Dat het principe van 'free trade' niet enkel steunde op de vrije ontplooiing van de economische potenties, leert ons de geschiedenis van de haven van Antwerpen of de tragiek van de plannen voor een Schelde-Maas-Rijn-kanaal, die niet tegen de hegemonie van Rotterdam waren opgewassen. Over het economische machtstreven en de sociale gevolgen van dit handelskapitalisme spreekt dit boek weinig; het viel ook buiten de probleemstelling. Maar de bewondering voor het 19e eeuwse vlagvertoon mag niet tot eenzijdigheid leiden. Dat de invloed van de Rijnvaart c.s. op de nationale economie op 13 à 18% wordt getaxeerd, is noch een argument pro noch contra deze ontwikkelingstendens.

Marten G. Buist, At spes non fracta. Hope & Co., 1770-1815. Merchant Bankers and Diplomats at work.

Den Haag, 1974, diss. Groningen, VIII-716 blz., lit., tbn., graf., afb., reg.

Dit gedegen werk, resultaat van jarenlange nauwgezette arbeid op basis van het omvangrijke bankarchief Hope, behandelt de financiële en handelsactiviteiten van dit bankiershuis tegen de achtergrond van het nationale en internationale handelsverkeer.

F. Petri, Zur Geschichte und Landeskunde der Rheinlande, Westfalens und ihrer westeuropäischen Nachbarländer. Aufsätze und Vorträge aus vier Jahrzehnten. Hrsg. von Edith Ennen, Alfred Hartlieb von Wallthor u.a.

Bonn, 1973, 1032 blz., abn.

P. Gérin et M. L. Warnotte, La presse liégeoise de 1850 à 1914; répertoire générale.

Lewven, 1971, 587 blz.

L. Genicot, *Histoire de la Wallonie*.
(Toulouse), Privat, (1973), 502 blz., afb.

Jozef Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen. Naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de Middeleeuwen tot de Eerste Wereldoorlog*.
Antwerpen, 1974, 1730 blz., 4 delen, afbn., reg., bibl., in eigen beheer
(posthuum) uitgegeven.

J. J. Hannes, *Uitgave van kadastrale statistieken, Provincie Limburg, 1842-1844*.
Belgisch centrum voor Landelijke Geschiedenis, publ. 33, Brussel-Leuven, 1973, 2 delen, 735 blz.

Deze interessante bronnenpublicatie van het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, dat in Nederland nog weinig bekendheid geniet, laat zien welk belangrijk materiaal voor de sociaal-economische geschiedschrijving aan de kadastrale archieven ontleend kan worden. De schrijver heeft de samenvattende staten gepubliceerd uit de zgn. Aanwijzende Tafels – de Etats de classement. Men kan zich middels deze staten een beeld vormen van het grondgebruik en de omvang en aard der bebouwde en onbebouwde eigendommen. De hier per gemeente gepubliceerde samenvattingen schijnen volgens de editeur in België alleen nog in Belgisch Limburg voorhanden te zijn. Die bewering is aan gerede twijfel onderhevig, want op het Rijksarchief te Maastricht zijn al deze gegevens niet alleen samenvattend, maar ook nominatief aanwezig. Ze zijn tot 1842 te vinden in de honderden registers, die door de hypotheekbewaarders van de kantoren Roermond en Maastricht in 1959 overgedragen zijn aan het Rijksarchief in Limburg en daar openbaar zijn. Voor meerdere plaatsen gaan de hypothecaire inschrijvingen zelfs terug tot 1800. Hier ligt een nog vrijwel onontgonnen studieterrein, dat in samenhang met b.v. volkstellingsgegevens kan leiden tot een minitieuze doorlichting van de bezitsstructuur.

In overzichtswerken op het terrein van de kartografie treft men nogal eens de opmerking aan, dat het kadaster in Nederlands Limburg eerst per 1 januari 1842 werd ingevoerd. Deze wijze van formuleren werkt verwarrend. De feitelijke gang van zaken bestond hierin, dat de *Nederlandse* wetten eerst toen op het Limburgse kadaster van toepassing werden verklaard, in vaktermen: toen werd het kadaster 'minuut gemaakt'. Doch het kadaster sinds 1842 is een rechtlijnige voortzetting van de registers vóór 1842. Helaas werden de plans (kaarten), die soms nog uit de Franse Tijd dateerden, toen ook bijgetekend naar de situatie per 1 januari 1842, en spreekt men sindsdien over minuutplans. De minuutplans worden nog ten kantore van het kadaster bewaard, doch er worden op landelijk niveau stappen voorbereid ook deze plans openbaar te stellen. Kopieën van de minuutplans worden thans vervaardigd, die weldra bij de Rijksarchieven in de provincies zijn te raadplegen.

Rapport over de huidige stand en toekomstige planning van het wetenschappelijk onderzoek der Nederlandse geschiedenis, samengesteld door de Historisch-Wetenschappelijke Commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, 1974 (met als bijlagen 20 werkrapporten der subcommissies over de verschillende vakgebieden).

Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden. Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, nieuwe volgrees, uitgegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek. 's-Gravenhage 1902, 224 blz., fotografische herdruk Pudoc, Wageningen, 1974 in opdracht van de Landbouwhogeschool en onder auspiciën van de Studievereniging voor sociaal-economische geschiedenis, Amsterdam.

Dit werk beschrijft de organisatie van de statistiek en de verschillende statistische bronnen vanaf het begin van het Koninkrijk tot 1900, en is als zodanig een onmisbaar naslagwerk, dat gelukkig weer voorhanden is, vooral dank zij het gelukkige initiatief van Ir. H. K. Roessingh.

W. Verkade, Thorbecke als Oost-Nederlands patriot. Gelderse Historische Reeks, IV, De Walburg Pers, Zutphen, 1974, 328 blz., lit., reg., geill.

De Gelderse Historische Reeks heeft zijn lezers verrast met een uitgebreide verhandeling over de relaties van Thorbecke met Gelderland en Overijssel. De auteur kreeg bij zijn afscheid als directeur van de Culturele Raad voor Gelderland van het Provinciaal Bestuur van die provincie de opdracht een studie uit te werken, in hoeverre de persoonlijkheid en het politiek optreden van Thorbecke door Oost-Nederlandse invloeden werd bepaald.

Na vier jaar ligt thans het resultaat van deze studie-opdracht voor in de vorm van een wijdlopig verhaal, gekruid met een overvloed aan details en gecomponeerd naar een gedeeltelijk chronologisch, gedeeltelijk thematisch gezichtspunt. Het is geen biografie, noch een analyse van Thorbecke's politiek, maar de schrijver laveert langs allerlei hoofd- en zijterreinen, waar hij meent elementen voor de beantwoording van zijn vraagstelling te vinden.

De inhoud is interessant en veelzijdig, maar te royaal voor deze wat ongenueanceerde en te beperkte probleemstelling. Met verwijzing naar de bronnen en publicaties van en over Thorbecke – een nog steeds niet aflatende stroom – was het antwoord vrij beknopt te formuleren. Het is immers genoegzaam bekend, dat Thorbecke zijn steunpunten zocht in het oosten en het zuiden van het land, omdat hij in het westen op minder sympathie kon rekenen. Niet duidelijk is evenwel, waarom Thorbecke dit deed. Voelde hij zich een typische vertegenwoordiger van de oostelijke landsdelen? Speelden regionale belangen in zijn politieke conceptie een rol van betekenis? Of was een en ander slechts ingegeven door politiek opportunisme? Het boek geeft hierop geen antwoord en de auteur heeft deze vragen onder al zijn te gemakkelijk gehanteerde epitheta bedolven.

De opdracht was waarschijnlijk ook moeilijker dan ze leek. Kan men uit het leven van Thorbecke dit aspect isoleren en hele brokken uit de persoonlijke en politieke context ter zijde laten? Men zou dan evengoed de relatie van Thorbecke tot Limburg er uit kunnen lichten, maar juist dat voorbeeld bewijst, hoe gevaarlijk die procedure is. Want de enorme sympathie, waarmee Maastricht in 1853 en '56 Thorbecke in de Kamer stemde, verkeerde later in een even grote teleurstelling, toen Thorbecke aan de Limburgse verwachtingen niet tegemoet kwam. Wat bewijst dit voorbeeld? Weinig voor een oordeel over Thorbecke als zodanig, maar het is wel belangrijk als element in de politieke meningsvorming, zoals die in een provincie plaats grijpt. Dat is echter iets anders, dan de auteur in dit geval bedoeld heeft. Een stuk Gelderse historie is zijn boek helaas nauwelijks geworden.

Jan Roes, Het groote missienuur, 1915-1940. Op zoek naar de missiemotivatie van de Nederlandse katholieken. Bilthoven, 1974, diss. Nijmegen, 223 blz., lit., reg.

K. Schaap en A. S. Stempfer, Arnhems Oude Stadshart. Arnhem, Uitgave Gemeentearchief, Bijdragen tot de geschiedenis van Arnhem, 5, 1973, 182 blz., kert., afb.

R. Philips

MIDDEN- EN NOORD-LIMBURG

Gedurende de jaren 1973 en 1974 is er een 60-tal publicaties over Noord- en Midden-Limburg verschenen. Het is de bedoeling van dit literatuuroverzicht op het bestaan van deze boeken en artikelen te attenderen en daaraan enkele beschouwingen over de kwaliteit te verbinden.

Iedereen die zich met historisch onderzoek bezig houdt, weet dat dit nauwelijks beter gediend kan worden, dan door de publicatie van inventarissen van de archieven, de primaire bronnen van het onderzoek. Het is dan ook bijzonder verheugend dat er in 1973 en 1974 vier inventarissen en een overzicht verschenen, die hier genoemd worden:

J. T. J. Jamar, Inventaris van het archief van het klooster der Kruisheeren te Roermond; (Inventarissen van het Rijksarchief in Limburg, no. 7), Maastricht, 1973, 165 blz., reg., geill.

M. K. J. Smeets en W. E. S. L. Keyser-Schuurman, Inventaris van het archief van de Munsterabdij te Roermond 1220-1797; (Inventarissen

van het Rijksarchief in Limburg, no. 8), Maastricht, 1974, 171 blz., reg., geill.

W. van Mulken, *Inventaris van de archieven der gemeente Tegelen 1601-ca. 1929*; Dienst Inspectie der archieven in Limburg; Maastricht, 1974, 169 blz., afbn.

T. T. A. B. M. van der Aalst, *Inventaris van het archief van mgr. W. H. Nolens, 1860-1931*, in: *Archieven van het Katholiek Documentatie Centrum*; Band I, Nijmegen, K. D. C., 1973, blz. 88-149.

Th. P. M. Huijs (red.), *Overzicht van de inhoud van de archiefbe-
waarplaats van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, in:
Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, 19
(1974) 45-202.

Het is te hopen dat meerdere gemeentebesturen het voorbeeld van Tegelen zullen volgen en geldmiddelen zullen vrijmaken om archieven door deskundige archivari-
rissen te laten inventariseren. De inventaris van het archief van Nolens verdient
bijzondere aandacht. De politieke en wetenschappelijke functies van deze Ven-
lonaar hebben hem veel tijd in Den Haag doen doorbrengen. Maar dat neemt niet
weg dat zijn relaties met Venlo en Limburg intensief bleven, zoals reeds uit de
inventaris blijkt. Ongeveer 70 inventarisnummers hebben rechtstreeks op Lim-
burg betrekking.

Geschiedenis en kunst lagen in elkaars verlengde op de onderstaande
tentoonstellingen:

Hendrick Goltzius 1558-1617; (*Katalog einer Ausstellung im) Museum
für niederrheinische Volkskunde, Kevelaer, 26. Mai bis 5. November
1973*; Kevelaer (1973), 47 blz., geill.

Gelduba. Opgravingen uit Krefeld-Gellep; (*Catalogus van de tentoon-
stelling in het) Goltziusmuseum Venlo van 1 december 1973 - 3 fe-
bruari 1974*; (Venlo, 1973) 48 blz., geill.

De Meester van Elsloo. Oppergelders beeldsnijder XVIe eeuw; (*Cata-
logus van de tentoonstelling gehouden in het gemeentehuis te) Horst,
14 juni - 7 juli 1974*. 44 blz., geill.

Noord-Limburg Kastelenland; (*Catalogus van de tentoonstelling in
het) Goltziusmuseum Venlo van 7 juli - 30 september 1973*; Venlo,
1973, geill.

Meijel, 'Hart van de Peel', vroeger en nu; (*Catalogus van de) tentoon-
stelling van 8-15 maart 1974 in het Gemeenschaphuis 't Klooster' te
Meijel*; gestencild, 9 blz.

Catalogus (van de tentoonstelling) Helden 1674-1974; Helden, 1974, gestencild, 44 blz.

De Goltziustentoonstelling en de Gelduba-expositie gaven uiting aan de samenwerking over de grenzen heen. Deze samenwerking zal het de onderzoeker beter mogelijk maken zich bij de bestudering van de bronnen te realiseren, dat een historische eenheid zich niet door toevallige landsgrenzen mag laten verdelen. De prachtige verzorgde catalogus van de tentoonstelling van de Meester van Elsloo toonde immers duidelijk aan tot welke absurde conclusies het onderzoek leiden kan, als – om met inleiders te spreken – ‘het onder invloed staat van niets met kunst van doen hebbende nationalistische stokpaarden’. (p. 9) De werken uit eenzelfde atelier blijken dan in ieder land een eigen meester te hebben. Nadat deze misvattingen doorbroken waren, hebben wij in Horst een unieke tentoonstelling kunnen zien, waarbij tevens aangetoond werd, hoe prachtig het nieuwe gemeentehuis zich voor een dergelijk gebeuren leende.

De tentoonstellingen in Helden en Meijel waren, vergeleken met Horst, te overdadig voorzien van geëxposeerd materiaal, terwijl de lay-out van beide catalogi minder goed verzorgd was dan de bezoeker tegenwoordig verwachten mag. Doch beide tentoonstellingen sloegen in als een bom, met name in Meijel, waar de bezoekers soms langer dan een uur in de rij moesten staan, voordat zij de tentoonstellingsruimte konden binnengaan. De organisatoren hebben eer gehad van hun werk.

Op het terrein van overzichtswerken, bronnenpublicaties en herdrukken die op geheel Noord- en Midden-Limburg betrekking hebben, kunnen vermeld worden:

K. J. Th. Janssen de Limpens, Leen- en laathoven in de Maaslandse territoria vóór 1795; (Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, nr. 6); Maastricht, 1974, 280 blz., geill.

Die Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend. Gesamtausgabe in drei Bände; Unveränderter Nachdruck der Hefte 1 bis 54 (alle bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs Erschienenene); Geldern; 3 Bde, 1974.

J. A. van der Linden, Topografische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden; Bussum, 1973, 80 blz., alsmede de kaarten.

Edm. M. A. H. Delhougne e.a., Genealogieën IV; Roermond, 1974, 360 blz., geill.

W. Jappe Alberts, Geschiedenis van de beide Limburgen, deel II vanaf 1632 tot ± 1918; (Maaslandse Monografieën 17), Assen, 1974, XII en 315 blz., geill., reg., lit. opg.

Het overzicht van de leen- en laathoven kan eerst werkelijk op zijn waarde beoordeeld worden, als de schrijver aangegeven zal hebben wat hij precies verstaat

onder leenhoven, laathoven, cijnskaarten en heerlijkheden. Aan een dergelijke uiteenzetting bestaat grote behoefte. Het verzamelen van gegevens over grote gebieden kan vrijwel nooit een compleet geheel worden, doordat men niet overal even goed bekend is. Ook blijven fouten dan niet uit. Zo wordt op p. 80 uit het 14e eeuwse woord 'curia' zowel een 'kasteel' als een 'laathof' te Melick afgeleid. Zouden verder de laathof van de erfvoogden te Roermond en die te Buitenop (p. 179) niet identiek zijn? De schrijver verklaart ook nergens waarom hij wel de laathoven van Kleef heeft opgenomen en niet die van Heinsberg en Wassenberg. De bronnenopgaven zijn wel eens gebrekkig.

Beoefening van lokale economische geschiedschrijving is zonder deugdelijk kaartmateriaal bijna onmogelijk. Na de heruitgave van de Tranchotkaart is nu de Topografische en Militaire Kaart, ook Stafkaart genoemd, herdrukt. De kaartbladen 46 (Vierlingsbeek), 52 (Venlo), 57 (Valkenswaard) en 58 (Roermond) tonen heel Noord- en Midden-Limburg rond 1842-1844, op een schaal van 1:50.000. Helaas zijn deze kaarten destijds niet in kleur gemaakt. De bijgevoegde handleiding van ir. Van der Linden garandeert evenwel desalniettemin een optimaal gebruik van deze kaarten.

Op het terrein van economische en sociale geschiedenis verschenen voorts:

G. C. P. Linssen, *Limburgers naar Noord-Amerika. Een onderzoek naar de landverhuizing van Limburgers naar de Verenigde Staten gedurende het derde kwart van de negentiende eeuw*, in: *Maasgouw* 93 (1974) k. 39-54. (Eerder afgedrukt in: *Economisch en sociaal-historisch Jaarboek* 35 1972).

G. C. P. Linssen, *De oprichting van de Limburgse Werkegeversvereniging*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 18 (1973) 55-83.

J. Henkens, *Het ontstaan van de spoorlijn Eindhoven-Weert. Een jarenlange strijd om een spoorwegverbinding*, in: *Maasgouw* 93 (1974) k. 8-23.

E. Roebroeck, *Een Midden-Limburgs pachtcontract uit 1695 (Linne)*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 18 (1973) 33-53.

A. H. Bredero, *De orde van de Cisterciënsers in haar middeleeuwse context. (Voordracht gehouden op 26 oktober 1974 te Roermond bij de herdenking van '750 jaar Munster')*, in: *Ons Geestelijk Leven*, 51 jrg., no. 6 (november-december 1974), niet gepagineerd.

Dr. Bredero legt een relatie tussen de ontginningen van de Cisterciënsers en hun geestelijk leven, doch wijst er tevens op dat de maatschappelijke betekenis van

deze religieuzen veel verder reikte dan enkel hun agrarisch werk. Voor onze streken een belangwekkende studie.

Overgaande naar de kerkgeschiedenis is een monografie verschenen over een bisschop van Aken, die in de Franse tijd op geheel Noord-Limburg zijn invloed heeft uitgeoefend:

Klaus Friedrich, Marc Antoine Berdolet (1740 bis 1809). Bisschof von Colmar. Erster Bisschof von Aachen. Sein Leben und Wirken unter besonderer Berücksichtigung seiner pastoralen Vorausstellungen; (Veröffentlichungen des bischöflichen Diözesanarchivs Aachen, Band 32); Mönchengladbach, 1973, 499 blz., ill., kaart van het bisdom.

Op het terrein van de geschiedenis der instellingen verscheen:

G. H. A. Venner, De organisatie van de Staten van het Overkwartier van Gelder gedurende de periode 1590-1602, in: Publications 110 (1974) 287-324.

De archeologie is vertegenwoordigd door:

J. H. F. Bloemers, Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1971-1972, in: Publications 109 (1973) 7-55, krtn., afbn.

Dan zijn nog de volgende werken te vermelden, die niet strikt aan één enkele plaats gebonden zijn:

A. P. van Gilst, Vastelavond en carnaval. De geschiedenis van een volksfeest; Veenendaal, 1974, 235 blz., afbn.

Jan G. M. Notten, De Chinezen van Nederland. Opstellen over Limburgse dialecten en een bibliografie; Valkenburg, 1974, 95 blz., afbn.

L. Okken, Het St. Jorisspel in Noord-Limburg, beschouwd in zijn verband met de stedelijke cultuur van de oude Zuidelijke Nederlanden. Een studie over de bronnen, in: Limburg. Bijdragen tot de taal en het historisch volksleven van de beide Limburgen en het aangrenzende Rijnland, II, (Speciale uitgave van Neerlands Volksleven XXIV, nr. 1 en 2), Wassenaar, 1974, blz. 16-104.

Waarna wij toekomen aan de vele locale publicaties, die hier alfabetisch naar plaats gerangschikt zijn:

Baarlo *J. Linssen, Informaties over Baarlo, in: Publications 109 (1973) 156-195.*

- Beegden/Nunhem e.o. *M. Rutten, De Ruttenstam in het Maasland; Hasselt, 1973, 117 blz. en krt.*
- Blerick *L. W. M. van Hout, Welles. Een Blerickse familie, in: Gens Nostra 29 (1974) 133-143 en 186-193, geill.*
M. Simons, W. Hendriks en F. Peeters, Blerick vruuger, (Fotoboek uitgegeven bij gelegenheid van de opening Gemeenschapshuis 'De Staay'); Venlo, 1974, niet gepagineerd, geill.
- Geysteren/Wanssum *J. A. Huisman, Geysteren en Wanssum. Twee Germaanse cultusplaatsen?, in: Limburg. Bijdragen tot de taal en het historisch volksleven van de beide Limburgen en het aangrenzende Rijnland, II, (Speciale uitgave van Neerlands Volksleven XXIV, nr. 1 en 2), Wassenaar, 1974, blz. 105-120.*
- Grubbenvorst *Oudheidkamer Grubbenvorst, (met bijdragen van J. V. M. Steegmans en J. Bartels), 1974, 16 blz.*
- Heel *J. H. M. Thiadens, Quadrangulatiesporen in de omgeving van Heel, in: Maasgouw 93 (1974) k. 28-31.*
- Helden-Panningen *C. Verwoerd (red.), Helden als gemeenschap in vroeger eeuwen, van de oudste tijden tot aan de oorlog van 1914-1918; Helden-Panningen, 1974, 160 blz., geill.*
- Herten *J. Schreurs, Ool 28-12-1820: brand!, in: Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek 5 (1973), blz. 91-96.*
J. van Herten, Een nog onbekende kaart van Daelenbroeck, in: Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek 6 (1974), blz. 41-45.
P. H. H. Beenen, Dialect en volkskunde van Herten; Roermond, 1973, 2 dln. in 1 bd., afbn.
- Horst *T. J. van Rensch, Kerkelijke kunstschaten in de St. Lambertuskerk van Horst; Horst, 1974, niet gepagineerd, geill.*
- Kessel *L. A. H. Peters, Enige aantekeningen over de familie Van Keerbergh, in: Maasgouw 93 (1974), k. 65-82.*

- Meerlo-Wanssum *M. P. J. van den Brand Czn, Bijdragen tot de vroegste geschiedenis van Wanssum en zijn gemiste stadsrechten; Uitgave Gemeente Meerlo-Wanssum, 1973, 16 blz.*
Het dialect van de gemeente Meerlo-Wanssum, woordenboek met inleiding van Th. v.d. Voort, Amsterdam, 1973.
- Melick-Herkenbosch *G. Venner, Veldtogt der garde civique van Melick en Herkenbosch, in: Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek 6 (1974) blz. 36-40.*
G. Venner, Wassenbergse leengoederen in de Roerstreek, in: Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek 5 (1973) blz. 106-115.
- Mook en Middelaar *H. J. A. van Beckum, Van Beckum in Limburg, in: Gens nostra 29 (1974) 121-131, geill.*
- Posterholt *W. Hermans, 120 jaar onderwijs en 60 jaar huishoudonderwijs te Posterholt, in: Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek 6 (1974) blz. 11-33.*
- Roermond *A. Mekking, De Munsterabdij te Roermond en haar zogenaamd refectorium tot omstreeks 1500, in: Maasgouw 93 (1974) k. 97-114.*
M. K. J. Smeets, De Munsterabdij en de stadsprocessies te Roermond, in: Maasgouw 93 (1974) k. 115-125.
G. Venner, Kleine monumenten in Roermond; Uitgave van de Commissie 'Kleine Monumenten Roermond'; Roermond, 1974, 72 blz., geill.
J. Linssen, De rechtspraak van de Raad van Roermond en haar begrenzing, in: Publications 110 (1974) 227-264.
J. Linssen, Windmolens in Roermond, in: Maasgouw 92 (1973) k. 75-81.
J. G. F. G. M. Baron van Hövell tot Westerflier, Roermond hoofdstad van de provincie Limburg. Een merkwaardige kaart met randversieringen uit 1815, in: Maasgouw 92 (1973) k. 82-91.

- Sevenum *Jac. Janssen, Van Sevenbeym tot Sevenum; Sevenum, 1974, geïll.; herdruk 1975, 143 blz.*
- Sint Odiliënberg *Zr M. Hereswitha, De priorij van de Reguliere Kanunniken van het Heilig Graf te Sint Odiliënberg (1467-1639). Overdruk: Augustiniana 21 (1971) blz. 267-320, 725-769.*
- Venlo *Erycius Puteanus, humanist en geleerde (1574-1646); Gedenkschrift uitgegeven te Venlo op 4 november 1974 ter gelegenheid van zijn 400ste geboortedag; Goltziusmuseum Venlo, niet gepagineerd.*
H. H. H. Uyttenbroeck, De straten te Venlo. (Aangevulde reprografische herdruk van de oorspronkelijke uitgave uit 1914); Venlo, 1974, VIII en 211 blz., afbn.
- Venlo/Tegelen *(Vermelding in) Manfred Petry, Die Gründungsgeschichte der Abtei St. Vitus zu Mönchengladbach; (Beiträge zur Geschichte von Stadt und Abtei Mönchengladbach, 5); Mönchengladbach, 1974, 73 blz., lit. opg., fascimile.*
- Venlo/Beesel/Belfeld *S. Tagage, 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap' in het kanton Venlo 1794-1800, in: Publications 110 (1974) 7-226.*
- Weert *J. Henkens, Een heksenproces te Weert in 1581, in: Maasgouw 92 (1973) k. 58-62.*
H. J. M. E. Mathijssen, Weert in 1702. Militaire acties en de verwoesting van het kasteel, in: Maasgouw 92 (1973) k. 19-27.
- Well *Th. W. J. Driessen, Een gebedenboek van Elisabeth van Bylant, geb. Schenck van Nydeggen, vrouwe van Well, in: Maasgouw 92 (1973) k. 65-73.*
G. W. C. van Wezel, De torenmolen bij kasteel Well, in: Bulletin KNOB, 73 (1974) 213-215.
- Leudal *J. H. J. Berghs, De cultuurhistorie van het Leudal en omgeving, in: Het Leudal, beeld van een Midden-Limburgs beekdal, 1973, blz. 157-175.*
- Roerstreek *P. Gootzen, 'Eedele woonhuizen' in de Roerstreek, in: Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek 5 (1973) blz. 10-28, 6 (1974) blz. 117-127.*

Het is ondoenlijk hier alle genoemde titels nader toe te lichten, laat staan te bespreken. Doch de hoeveelheid materiaal is té uniek om niet enkele vergelijkingen te trekken.

Op het terrein van regionale en locale geschiedschrijving kunnen twee groepen belangstellenden onderscheiden worden. De eerste wordt gevormd door het merendeel der leden van de geschiedkundige verenigingen. Aan hun belangstelling voor het verleden wordt tegemoet gekomen door het lezen van de periodiek verschijnende tijdschriften en jaarboeken. Dank zij de gewekte interesse kunnen sommigen een volgende stap doen: zij gaan zelf in archieven en bestaande literatuur naar gegevens zoeken met betrekking tot een historisch onderwerp, dat volgens hen niet of onvoldoende onder de aandacht is gebracht. Deze onderzoekers vormen de tweede groep belangstellenden. Het eindresultaat van hun onderzoek bestaat uit een publicatie. Deze publicaties kan men grofweg in twee categorieën indelen. De eerste categorie heeft ten doel een specialistisch probleem te benaderen om zo de wetenschap een stukje verder te helpen. Voorbeelden van deze studies zijn die van Linssen over Baarlo en de fraaie uitgave van een Brussels handschrift over de St. Vitusabdij in Mönchengladbach, waarin de parochies Venlo, Tegelen en Lobberich kort gememoreerd worden. Deze publicaties veronderstellen een zekere specialistische scholing of een grote belezenheid. Dat zulke studies noodzakelijkerwijze saai zouden zijn, is een misvatting, zoals de studie van Tagage over het kanton Venlo bewijst.

De tweede categorie publicaties richt zich doelbewust tot zoveel mogelijk mensen. De schrijver of de uitgever wil op de eerste plaats op eenvoudige wijze iets over de geschiedenis van een plaats of streek weergeven. Dat geldt in het bijzonder wanneer de uitgave op verzoek van een gemeentebestuur geschiedt. Aan beide categorieën publicaties willen wij hetzelfde belang toekennen. Zou de eerste categorie overheersen, dan zou de beoefening van geschiedschrijving slechts zijn weggelegd voor een door toevallige omstandigheden bevoorrechte groep. Zou enkel de tweede categorie bloeien, dan bestaat het gevaar, dat het onderzoek in het algemeen tot stilstand komt. Overziet men de lijst van publicaties, dan blijkt dat beide groepen goed vertegenwoordigd zijn. Helaas is kwantiteit geen waarborg voor kwaliteit. Sommige boeken en artikelen stellen de lezer erg teleur.

Enkele artikelen uit de eerste categorie, die toch pretenderen weten-

schappelijk te zijn, zijn die naam nauwelijks waardig. De studie van Okken over St. Jorisspelen is niet meer dan een verzameling feitenmateriaal uit geheel verschillende streken van de Benelux en uit ver uiteenlopende tijdsperiodes. Een conclusie wordt er niet aan verbonden. Het verzamelen van gegevens uit de literatuur is op zichzelf geen aanleiding deze gegevens weer opnieuw te publiceren, zeker niet wanneer de belangrijkste bron voor het draakstekersvertoon, de archieven van de diverse gemeenten, in het geheel niet zijn onderzocht.

In hetzelfde Limburg-nummer publiceerde Huisman een artikel over de Willibrordusput te Geysteren. Er worden enkele beweringen gedaan, welke bijna komisch zijn. Zo wil de schrijver op blz. 111 een verband zien tussen de in 1963 te Roermond gevonden wijsteen, toegewijd aan de godin Rura, en de verering van Maria in de Kapel in 't Zand, die rond 1435 zou zijn begonnen. Niet alleen wordt een sprong in de tijd van meer dan duizend jaar gemaakt, ook blijkt de schrijver niet op de hoogte te zijn met de jongste literatuur, zoals de brochure van J. Stein C&S, *Onze Lieve Vrouw in 't Zand, hulp der Christenen*; Roermond 1972, waarin hij had kunnen lezen dat het jaartal 1435 in 1785 is gefingeerd, teneinde de grond voor een jubileumviering te verschaffen. Evenmin is hij op de hoogte van de plaatselijke situatie: de vindplaats van de wijsteen en de kapel in 't Zand liggen 2 km uit elkaar.

Ook de boeken die zich uitdrukkelijk tot een breder publiek wenden, moeten toch aan bepaalde eisen voldoen. De belangrijkste en meest voorkomende tekortkoming van deze studies is, dat zij niet toekomen aan een geïntegreerde behandeling van het onderwerp: er worden tientallen gegevens aangedragen over boerderijen, het kerkgebouw, de pastoors en de schepenen en de grote politieke ontwikkeling, zonder echter dat er een poging gedaan wordt deze gegevens met elkaar in verband te brengen. De auteurs gaan tot publicatie over, vóórdat zij de gegevens verwerkt hebben, d.w.z. voordat zij *zelf* begrepen hebben waar zij over schrijven. Wat men zelf niet onder woorden kan brengen, kan men ook de lezer niet duidelijk maken. Het is de schrijver, en niet de lezer, die dan tekort schiet.

Zo deelt Berghs in zijn artikel over de cultuurhistorie van het Leudal in een weinig geslaagde inleiding mede, dat 'het territorium van de heerlijkheid Horn verdeeld was onder de kloosters, adellijke families en schepenbanken'. Daarmee kan de lezer het doen. Er wordt niets ver-

klaard. Wel volgt een verwarde uiteenzetting van de term 'laathof' waar de lezer niet veel wijzer van wordt. Berghs reserveert de term *laathof* niet voor de centrale plaats in het hofverband, de *curtis*, maar duidt er elk *laatgoed* mee aan. Wil men weten waaruit de schrijver geput heeft, dan verneemt men slechts dat de schrijver van 'de Publications, de Maasgouw en particuliere bronnen' gebruik heeft gemaakt.

De studie '*Uit Baexems oude verleden*' is eveneens te snel gepubliceerd. In chronologische volgorde worden een grote hoeveelheid feitjes over de meest uiteenlopende onderwerpen afgedrukt. Het geheel hangt als los zand aan elkaar.

Ook de studie over Helden maakt haar pretentieuze titel: '*Helden als gemeenschap in vroeger eeuwen*' geenszins waar. Over de functionering van een gemeenschap staat er nauwelijks iets in. Er wordt niet gesproken over coöperaties, over vak- en standsorganisaties wordt gezegen, hoewel de studie tot in de 20e eeuw doorloopt. De maatschappelijke betekenis van de broederschappen (blz. 77-79) komt niet uit de verf. De lezer wordt verveeld – als hij tenminste de moed heeft verder te lezen in de illusoire hoop, dat er nog iets interessants komt – met oude grafzerken (blz. 32), genealogieën (blz. 34-35), opsommingen van schouten en schepenen (blz. 44-45) en zouaven (blz. 146-147). Toen Prof. Rogier in 1959 de parochiegeschiedenis van de vorige eeuw besprak, schreef hij over de onderzoekers: 'Dat de pastorie met haar bewoners niet het enige object van hun onderzoek mocht zijn, maar dat het hun te doen moest zijn om het leven van een bevolkingseenheid in haar religieus en sociaal-economisch samenhang en dat dit leven dan liefst nog gezien moest worden als bijzondere gestalte van nationale en internationale stromingen, ontging hun al te zeer'. (L. J. Rogier, *Over de beoefening van de geschiedenis der katholieke kerk in Nederland sedert omstreeks 1870*, in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 1 (1959) 1-26, cit. blz. 22). Helaas is deze karakteristiek op de studie over Helden van toepassing. De landbouw en de nijverheid worden in anderhalve bladzijde afgedaan!! (blz. 62-63) Uit andere bronnen weten wij, dat de Heldense boer echt niet zo sloom was als het gedicht op blz. 63 suggereert. De eeuwenlange ruzies over de grenzen in de woeste grond (blz. 23-26) zijn niet voor niets gevoerd, maar hadden te maken met de strijd om het bestaan. En dat had weer te maken met bevolkingsgroei, maar ook daarover vernemen wij niets. De boeiende vraag, waarom Kapel (Panningen) zoveel sneller gegroeid is dan het Dorp, had niet onbeant-

woord mogen blijven als men de ontwikkeling van een gemeenschap pretendeert te beschrijven. Wij spreken dan nog niet over de feitelijke onjuistheden: de broederschap vormt in het begin niet 'de sterke arm ter beschikking van de justitie' (blz. 64), maar is een particuliere organisatie opgericht tot onderlinge bescherming van de leden wegens het falen van het landsheerlijk gezag in de oprichtingsperiode, die rond 1450 gedateerd moet worden en niet in 1631 (blz. 65). Waar de schrijver opmerkt dat de mensen alle rampspoed die over hen kwam, gelaten hebben aanvaard (blz. 129), mag zulks een interessante poging zijn een diep volksgeloof te suggereren, maar aangezien de auteur geen bewijsplaatsen aangeeft, moeten wij aannemen dat hij dit uit zijn duim gezogen heeft. Ook kleine onjuistheden tellen: de vermeldingen van de molen lopen niet terug tot 1470 (blz. 56), maar zeker tot 1327, zoals de auteur in het Gelderse Leenactenboek (blz. 5) had kunnen zien.

De studies over Baexem en Helden doen de vraag naar het alternatief rijzen. Het alternatief zou naar onze mening primair gelegen moeten zijn in zgn. detailstudies, die van een afgebakende vraagstelling en/of tijdsperiode uitgaan. De onderzoeker kan dan rekening houden met de mate van toegankelijkheid van het benodigde bronnenmateriaal. Het is ontegenzeggelijk waar, dat de onderzoeker in Noord- en Midden-Limburg in een weinig benijdenswaardige positie verkeert. De archiefstukken zijn her en der verspreid geraakt. Voor menige plaats bevindt het grootste gedeelte der stukken uit de periode vóór 1795 zich bij buitenlandse archiefdiensten. Heeft de onderzoeker het archief eenmaal gevonden, dan ziet hij in de meeste gevallen een orde-loze papiermassa voor zich, waar geen beginnen aan is. Maar laat hij er dan ook van afblijven en zich beperken tot vraagstellingen waarvoor wél geordende archieven voorhanden zijn! Er valt hier speciaal te denken aan de Franse tijd en de negentiende en twintigste eeuw. Het archief van het Provinciaal Bestuur van Limburg is een goudmijntje, maar wordt veel te weinig gebruikt. De maatschappelijke kennis van de auteur kan hem bovendien er voor behoeden, allerlei onjuistheden te berde te brengen. Voor de oude periode is die kans veel groter door het ontbreken van elementaire studies over de functionering van de dorps-gemeenschappen (bestuurlijk, justitiëel, financieel) in het Overkwartier.

Kennelijk bestaat er bij veel gemeentebesturen de behoefte een korte historische verhandeling over hun gemeente te bezitten. Het moet een

bittere ervaring voor zo'n gemeentebestuur zijn, wanneer dit streven slechts leidt tot de genoemde studies over Helden of Schinveld (zie onder Zuid-Limburg). Er bestaan echter twee alternatieven. Het ene wordt gevormd door de in 1970 verschenen studie van G. H. Franssen, *Van Sempelvei tot Simpelveld. Geschiedenis van Simpelveld*; 208 blz. waarvan de helft illustraties. De schrijver geeft in begrijpelijke taal en in goed Nederlands een korte aanduiding van episoden en gebeurtenissen uit de geschiedenis van Simpelveld. Hij is kritisch te werk gegaan; allerlei fabeltjes heeft hij overboord gegooid en hij toont de mensen in hun maatschappelijke gebondenheid, waardoor alle gevoel van 20e eeuwse superioriteit over de oude tijden ontbreekt. Dat is naar onze mening de grootste verdienste van dat werk.

De in 1974 verschenen studie van Janssen over Sevenum vormt het tweede alternatief. Deze studie is veel luxueuser van opzet, hetgeen uiteraard in de prijs tot uitdrukking komt (f 47,50). Waar Simpelveld's studie meer een leesboek is, vormt het werk over Sevenum een typisch kijkboek. Korte teksten vertellen de geïnteresseerde kijker enkele nadere bijzonderheden over de afbeeldingen. De auteur zegt in de inleiding dat hij slechts de bedoeling heeft gehad "populaire grepen uit onze rijke dorpsgeschiedenis" (blz. 5) aan het licht te brengen. Daarin is hij geslaagd. Enkele fouten werken nauwelijks storend en het onderzoek naar de echte maatschappelijke geschiedenis blijft volkomen open. Wij mogen deze studie als voorbeeld aanbevelen, doch menen het tevens als onze plicht te zien de aandacht van de gemeentebesturen te vragen voor het feit, dat zij met zulke werken een representatief doel dienen en de belangstelling voor de geschiedenis van de gemeente kunnen opwekken, maar dat voor echt, diepgaand onderzoek véél meer energie en geld nodig is.

Daarmee zijn wij tenslotte beland bij de kern van het beoordelingsprobleem van resultaten van Limburgse geschiedschrijving. Daarbij strijden voortdurend twee benaderingswijzen om de voorrang. De ene wil eer bewijzen aan de vaak buitensporige hoeveelheid arbeid die de onderzoeker heeft verricht; de andere echter wil oordelen naar de kwaliteit van het eindresultaat zelve, waarbij dan vaak geconstateerd moet worden, dat er nog jaren werk verzet had moeten worden, voordat het resultaat geschikt was geweest voor publicatie. Wij zijn van mening dat de eerste wijze van beoordeling uiteindelijk tot onheil leiden zal. De weg blijft dan vrij voor studies die als los zand aan elkaar hangen. De lezer is er de dupe van en de schrijver ondervindt weinig

waardering voor zijn werk.

Dat het ook anders kan, bewijzen de studies van Tagage over het kanton Venlo van 1794-1800 en van zuster Hereswitha over de priorij van Sint Odiliënberg gedurende de periode 1467-1639. Hier is zeer veel werk verricht over afgebakende onderwerpen in begrensde tijdperioden, bij Tagage slechts zes jaar. Andere auteurs, die de bedoeling hebben voor een breed publiek te schrijven, kunnen juist bij Tagage zien dat zelfs wetenschappelijke studies in zeer goed leesbaar Nederlands geschreven kunnen worden. Het gebruik van 'geleerde woorden' draagt helemaal niet bij tot een meer wetenschappelijk cachet, het is integendeel vaak een bewijs van onvermogen.

Leesbare teksten maken vergt inspanning. Ook historisch onderzoek vergt inspanning. Aan de onderzoekers die 'wel eens even een dorps-geschiedenis willen schrijven' moet duidelijk gemaakt worden, dat zoiets gewoonweg niet mogelijk is. Hopelijk heeft dit literatuuroverzicht er een weinig toe bijgedragen, dit inzicht in bredere kring te verspreiden.

Th. Huijs en G. Venner

GESCHIEDENIS ZUID-LIMBURG

J. A. K. Haas, Chronologische lijst van charters, gedateerd vóór 1301. Maastricht, 1972, 171 blz.

W. van Mulken, Inventaris van de archieven der gemeente Nieuwenhagen 1800-1939. Maastricht, 1972, 160 blz.

W. van Mulken, Inventaris van de archieven der gemeente Bunde, 1800-1927.

Maastricht, Dienst Inspectie der Archieven in Limburg, 1974, 131 blz., afb.

W. van Mulken, Inventaris van de archieven der gemeente Houthem, 1800-1940.

Maastricht, Dienst Inspectie der Archieven in Limburg, 1974, 144 blz., afb.

W. van Mulken, Inventaris van de archieven der gemeente Valkenburg, 1800-1940.

Maastricht, Dienst Inspectie der Archieven in Limburg, 1973, 279 blz., afb.

H. R. van Ommeren, *Inventaris der archieven van de Hervormde Gemeente Valkenburg-Meerssen, 1649-ca. 1970.*
Valkenburg-Houthem, 1974, 28 blz.

R. A. M. Loontjens, *Inventaire des archives de Honoré de Pontevès, Comte Tournon, surnommé Clairville, directeur de théâtre à Maastricht, 1774-1780. Préface, introduction, inventaire, table alphabétique, annexes.*

Maastricht, 1974, 66 blz., afb.

J. H. M. Wieland, *Inventaris van het archief van het klooster der Predikheren te Maastricht, 1261-1796. Inleiding, inventaris, regestenlijst, index, bijlagen.*

Maastricht, 1973, 143 blz., afb.

Abram zuut 'Sint Jozep', uitgegeven b.g.v. het 50-jarig jubileum van de Maastrichtse fanfare 'Sint Jozep'. (Mestreech, 1974), 45 blz.

C. Bischoff, *De Duutsje Soos of 'Die deutsche Kaffee-Gesellschaft', 1841-1962.*

(Sittard, 1974), 48 blz.

N. H. Bischoff, 'De Kerkradenaar', Louis Ackens. *Analise van een politiek weekblad, 1915-1919.*

Sittard, 1974, 218 blz.

J. H. W. Bosch, *Bijdrage tot de geschiedenis van Schinveld.*

Sittard, 1974, 342 blz., afb., lit.

E. H. Brongers, *Een dag oorlog in Zuid-Limburg, 1940.*

Baarn, 1973, 132 blz., afb., krt.

A. W. A. van den Eelaart, *De 'Gaaspiep' van Limburg, uitgegeven bij gelegenheid van het veertigjarig bestaan van Limagas N.V. op 21 juni 1974, 40 blz.*

Uit Elsloo's verleden; een aantal publicaties verzameld en aangevuld door J. H. Peters. Valkenburg, Oos Heim-serie, 1973, 96 blz.

H. J. M. Franssen, *De religieuze, politieke en sociaal-economische situatie van de adel in het Land van Valkenburg en de in- en omliggende V(r)je R(ÿ)ks H(eer)lijkheden, ca. 1543-ca. 1579.*

Nijmegen, 1973, 2 dln, 98 blz. afb., candidaatscriptie.

Charles Genders, *Langs de oude Limburgse kerken. Zuid-Limburg. Baarn, 1974, 159 blz., geill.*

J. Habets, Oirsbeek, een Valkenburgsch dorp, heruitgegeven en van een historische inleiding voorzien door Dr. C. H. E. de Wit. Uitgave Werkgroep 'Oirsbeek, oos heem', Oirsbeek, 1974, 43 blz.

Mejuffrouw W. A. L. M. Hillen, 1896-1974, Oud-Directrice Katholieke Sociale Academie Sittard, 1928-1953, (een bundel herinneringen), Sittard, 1974, 39 blz., verschenen als brief nr. 167 aan de oud-leerlingen.

G. L. W. Gommans, Méér dan 25 jaar zorg om verzorging. Vooruitziend, omkijkend en struikelend, hout sprokkelen in een Limburgs Gezinszorgbos. (Geschiedenis van de Katholieke Gezinszorg Limburg bij gelegenheid van de herstructurering van deze organisatie). Blerick, 1973, 80 blz., afb.

Oranje-Nassau Post. Sluitingsnummer; mijnzettel Oranje-Nassau I en centrale bovengrondse bedrijven van de Oranje-Nassau mijnen (met bijdragen van C. E. P. M. Raedts, Remigius Dieteren OFM, H. van der Maas, A. H. Steenaert, L. J. Slangen, A. W. A. van den Eelaart en Ph. Dirkse). Heerlen, z.j., 120 blz.

F. J. M. Wiertz, Geloven in Schaesberg. Een beknopt overzicht van de geschiedenis van Schaesberg en vooral van zijn kerkgemeenschap, 1700-1975. Schaesberg, 1975, 245 blz., lit.

Honderd jaar Capella Sancti Servatii. Programma van de feestelijkheden rond het eeuwfeest, met beknopte geschiedenis van het koor. Maastricht, 1974, 72 blz.

J. Th. Janssen, De Heerlense muziekschool in een nieuw gebouw. Historisch overzicht, 1910-1970. (1971), 12 blz.

J. G. J. Koreman, Rondom het Maastrichtse Dinghuis. Maastricht, 1974, 40 blz., geill.

H. P. M. Litjens, De criminaliteit in Limburg; een historisch overzicht. Maastricht, 1973, 68 blz.

J. Notermans, Commentaren op Heinric van Veldeken's Sint Servaaslegende. Maastricht, 1974, 210 blz.

H. J. H. Schurgers, Charles Ruys (de Beerenbrouck); mens, christen, staatsman.

(Valkenburg), Oos Heim-serie, 1973, 94 blz.

Drs. J. Sillekens, De Limburgse arbeidsmarkt na de tweede wereldoorlog. Doctoraal scriptie Nijmegen, 1974.

F. Th. W. Smeets, Het kasteel Lemborgh te Limbricht.

Maastricht, 1974, 39 blz.

Jacob Steinbusch, Aus alten Akten und Urkunden, 1104-1974 von St. Lambertus Kerkrade bis St. Maria-Himmelfahrt Herzogenrath.

Herzogenrath, 1974, 98 blz.

P. L. M. Tummers, Limburg. Openbare les (bij de aanvaarding van het ambt van lector in de naamkunde aan de) Katholieke Universiteit Nijmegen op vrijdag 9 februari 1973, 12 blz.

Welstandstoezicht in Limburg. Maastricht, 1971, 31 blz.

Zevenhonderdvijftig jaar parochie St. Geertruid.

(Margraten), 128 blz., afb.

JAARVERSLAG 1973 en 1974

**SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG**

Een ongedwongen moment tijdens de jubileumvergadering op 4 oktober 1974.

INLEIDING

In het kader van de jubileumviering van het Sociaal Historisch Centrum verscheen het jaarverslag 1973 niet in druk, omdat in plaats daarvan een uitvoerig retrospectief overzicht van 25 jaar activiteit in het Jaarboek werd opgenomen. Om de reeks verslagen niet te onderbreken besloot het Bestuur een geïntegreerd verslag van 1973 en 1974 te doen samenstellen.

Was 1973 een van de moeilijkste jaren in het bestaan van het instituut, omdat de financiële beperkingen in het kader van de budgetaire bezuinigingen van de Rijksoverheid toen het sterkst werden gevoeld, 1974 bood in velerlei vorm uitzicht op een voorspoediger toekomst: de financiën werden in structureel opzicht weer gezond, er werd een nieuwe huisvesting gevonden en bij gelegenheid van de viering van het 25-jarig bestaan bleek eens te meer, hoe het Sociaal Historisch Centrum volledig is geïntegreerd in de Limburgse samenleving. Met name dit laatste is in hoge mate belangrijk. Wetenschappelijke geschiedschrijving is immers in hoge mate een professionele en gespecialiseerde aangelegenheid geworden, waardoor het contact met een meer praktisch georiënteerde omgeving wel eens dreigt verloren te gaan. Gelukkig bestaat een dergelijke kloof voor ons instituut niet.

Om haar geïntegreerd zijn met de samenleving ook voor de toekomst zoveel mogelijk te waarborgen, werden in 1974 een tweetal initiatieven ontplooid: Prof. Ch. Wilson werd uitgenodigd om een voordracht te houden over de betekenis, die geschiedbeoefening thans voor de samenleving heeft. Hij kwam tot de konklusie, dat zij slechts dan au sérieux genomen kan worden, wanneer zij bijdraagt tot maatschappelijke oordeelsvorming en een kritische geesteshouding. Intussen werden voorbereidingen getroffen om in samenwerking met Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en Culturele Raad Limburg een studiedag te organiseren, waarop zal worden nagegaan welke moderne methodieken de historicus ter beschikking staan en

welke problemen hij dient te stellen, wil hij de door Wilson geformuleerde doelstelling realiseren.

Veel concreter werd een versterkte integratie van het instituut met de Limburgse samenleving nagestreefd via een propaganda-actie, die er op gericht was de belangstelling voor het werk van het instituut te verbreden. Deze actie werd een groot succes. Het aantal persoonlijke contribuanten nam toe met 50%. De oplage van het Jaarboek, groot 940 stuks, raakte tegen het einde van het jaar geheel uitverkocht. De belangstelling voor ons werk kwam eveneens tot uiting in de talrijke schenkingen van boeken, tijdschriften en archieven, die een welkome uitbreiding van onze kollekties vormden. De bronnenverzamelingen beginnen een steeds meer samenhangend geheel te vormen van studiemateriaal over de sociale en economische ontwikkeling van onze provincie.

BESTUUR

De samenstelling van het Bestuur onderging in 1973 enige mutaties. Tot Bestuurslid werden benoemd de heren Mr A. A. Rijk te Valkenburg als vertegenwoordiger van de Stichting Mijnmuseum en Dr Ir J. Stuffken te Heerlen als vertegenwoordiger van het Koninklijk Nederlands Geologisch Mijnbouwkundig Genootschap, afdeling Limburg. Statutair aftredende was Drs E. M. C. Arets. In dat jaar overleed Drs R. M. H. C. Nadaud, die sedert de oprichting van het Sociaal Historisch Centrum in het Bestuur zitting had en aanvankelijk de functie van penningmeester vervulde. Het Bestuur wil gaarne zijn gevoelens van erkentelijkheid tot uiting brengen voor de vele blijken van medewerking, die het van de heer Nadaud mocht ontvangen en zal zijn nagedachtenis in goede herinnering bewaren. Tot zijn opvolger als vertegenwoordiger van de Limburgse Werkgeversvereniging in het Bestuur werd benoemd Dr G. C. P. Linssen.

In 1974 werd de periodieke aftreding van Bestuursleden opgeschort tot na de viering van het 25-jarig bestaan, omdat enige Bestuursleden, die statutair niet meer herkiesbaar zijn, dan tevens hun 25-jarig Bestuurslidmaatschap herdachten. Als zodanig werden gehuldigd Ir C. E. P. M. Raedts, voorzitter, Dr H. C. W. Roemen, vice-voorzitter, Dr Remigius Dieteren OFM, secretaris, Drs L. E. M. A. van Hommerich, J. H. Janssen, Drs P. J. C. Lebens, Dr G. W. A. Panhuysen en J. A. A. G. Winckers.

In verband met hun leeftijd gaven de heren Ir C. E. P. M. Raedts,

H. M. J. Dassen en J. H. Janssen te kennen na afloop van het jubileum als Bestuurslid te willen aftreden. Omdat hun vervanging de nodige voorbereiding vergde, besloot het Bestuur de Bestuurswisseling voor 1974 en 1975 samen te voegen en het Algemeen Bestuur in het voorjaar van 1975 voorstellen te doen om aftredende Bestuursleden te vervangen. Ir Raedts verklaarde zich bereid tot dat moment als voorzitter te blijven fungeren.

De jaarvergaderingen van het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum werden gehouden op 17 augustus 1973 en 17 juni 1974. Deze vergaderingen droegen een huishoudelijk karakter en schonken aandacht aan verschillende facetten van het werk. Onder meer werd gesproken over de acquisitie en inventarisatie van de archieven, waarover de nieuw benoemde archivaris Drs Th. P. M. Huijs een uiteenzetting gaf. In 1973 werd het huishoudelijk reglement vastgesteld als uitvloeisel van de statutenwijziging d.d. 28 augustus 1970. In 1974 werden de huisvestingsplannen en de jubileumviering besproken.

Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen in vergadering op 18 april 1973 ter vaststelling van de jaarstukken en voor de benoeming van de nieuwe archivaris. In 1974 vergaderde het Dagelijks Bestuur in verband met de huisvesting op 11 januari, 16 april en 9 december.

Tijdens de eerste van deze vergaderingen werden tevens de jaarstukken behandeld. Daarnaast werd frekwent contact onderhouden met de voorzitter, de sekretaris en de penningmeester.

Vermelding verdient de toekenning van de Zilveren Anjer vanwege het Prins Bernard Fonds aan Pater Remigius Dieteren OFM wegens zijn verdiensten voor de oprichting en instandhouding van het Sociaal Historisch Centrum. Bij gelegenheid van de viering van het 25-jarig jubileum op 4 oktober 1974 werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau. Het Bestuur ziet hierin een waardering voor zijn activiteiten en voor het vele werk dat hij voor de opbouw van het instituut heeft verricht.

Vooraf in het afgelopen jaar heeft met name de sekretaris het Bestuursbeleid wezenlijk vorm gegeven en initiatieven ontwikkeld, die voor de verdere toekomst van belang zijn. Hier mag worden vermeld de overgang van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk naar het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, de contacten met de Voorbereidingscommissie Medische Faculteit Maastricht en de plannen inzake de huisvesting, waarop nader zal worden ingegaan. Ook met de subsidiegevers hield de sekretaris regelmatig contact.

Pater Remigius wenst hierbij uitdrukkelijk te vermelden, dat de uitbouw van het Sociaal Historisch Centrum slechts mogelijk was dank zij de medewerking van het Bestuur en vooral dank zij de intensieve inzet van de Directie en alle medewerkers van het instituut.

Voor de samenstelling van het Bestuur zij verwezen naar de lijst aan het einde van dit jaarverslag.

BUREAU

Het verheugt het bestuur, dat in de loop van 1973 wederom een archivaris kon worden aangesteld ter voorziening in de vakature, die op 1 oktober 1972 was ontstaan. Benoemd werd in deze functie Drs Th. P. M. Huijs, die onmiddellijk na zijn aanstelling begonnen is met de opleiding hoger archiefambtenaar aan de rijks archiefschool, zodat na voltooiing van deze opleiding een volledig geschoold archivaris belast zal zijn met de leiding van de archiefafdeling van het instituut. Met ingang van 15 juli 1974 bestond de mogelijkheid tevens een archivist in vaste dienst te benoemen. Als zodanig werd aangesteld de heer M. I. M. A. Wijnen, die in het bezit is van het diploma middelbaar archiefambtenaar en die sinds 15 januari 1973 in het kader van aanvullende werkgelegenheidsregelingen in dienst van het instituut was.

Het personeel bestond op het einde van het verslagjaar in totaal uit 19 personen, waarvan zeven personen in vaste dienst werkzaam waren en waarvan 12 personen in tijdelijke dienst, o.m. in het kader van de sociale regelingen.

De opbouw van het bureau is thans als volgt:

Directie en Sekretariaat

Drs J. F. R. Philips, directeur

Drs J. C. G. M. Jansen, adjunkt-directeur

Mevrouw M. C. Mommers-Bakker, sekretaresse

F. G. J. Jacobs

P. J. Vermeeren

Bibliotheek

Dr Remigius Dieteren OFM

P. M. A. van den Hove

Mej. R. van Ierland

F. J. M. L. Rasquin
G. Verhaegen
M. P. Pirson

Archief

Drs Th. P. M. Huijs
M. H. A. I. Schrammen (part-time)
M. I. M. A. Wijnen
J. J. G. Luyten
J. Vangangel
Th. P. M. Willemsen

Onderzoek

V. Ch. Nederveen
E. J. G. Boshouwers

Het sekretariaat ontving telkens gedurende een periode van 6 maanden hulp van een typiste in het kader van t.a.p.-regelingen. Zowel de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau als de directeur van de Dienst Sociale Zaken van de gemeente Maastricht dient oprecht dank gebracht te worden voor de bereidwilligheid, waarmee zij medewerk(st)ers ter beschikking stelden. Zonder deze hulp zouden tal van activiteiten niet zijn ontplooid.

Voorts waren in de loop van beide verslagjaren acht studenten van de Bibliotheek- en Dokumentatieakademie te Tilburg en een student van de Stichting G.O.-opleiding te Amsterdam gedurende een aantal weken als stagiaires in onze bibliotheek werkzaam. Op het sekretariaat werkte gedurende een zestal weken een leerlinge van de M.E.A.O.-opleiding te Maastricht als stagiaire.

In januari 1973 overleed onze oud-medewerker, de heer J. Wachelder, die vele jaren als chef-de-bureau de leiding van de dagelijkse werkzaamheden van het instituut verzorgde. Van zijn hand verschenen in de Jaarboeken verschillende publikaties. Het Bestuur zal zijn activiteit en inzet dankbaar blijven gedenken.

Het Bestuur is erkentelijk, dat dankzij een goede samenwerking en de gezamenlijke inspanning van alle medewerk(st)ers de taak van het instituut naar behoren kon worden uitgevoerd.

Een uitbreiding van het aantal medewerkers in vaste dienst ligt in het voornemen. Met name voor de omvangrijke bibliotheek dient dringend tot uitbreiding van het aantal medewerkers in vaste dienst te worden overgegaan.

VERTEGENWOORDIGINGEN

Traditiegetrouw werd door de staf wederom deelgenomen aan bijeenkomsten, studiedagen en vergaderingen van verenigingen en instituten op het terrein van de geschiedbeoefening in binnen- en buitenland. De gedachtenwisseling met vakgenoten elders achten wij van groot belang.

Deelgenomen werd aan vergaderingen en bijeenkomsten van de volgende verenigingen: Nederlands Historisch Genootschap, Verein für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn, Vereinigung Deutscher Werks- und Wirtschaftsarchivare, Studievereniging voor Sociaal-economische Geschiedenis, Historisch Demografische Kring, Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis, Nederlands Economisch Historisch Archief, Limburgse Maatschappij voor Handel en Nijverheid, Stichting Brabants Historisch Contact, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, Vereniging van Archivarissen in Nederland, Benelimconvent van Archivarissen, Nederlandse Vereniging van Bedrijfsarchivarissen, de rijks archiefschool en de Heemkunde Vereniging Roerstreek. Contacten werden onderhouden met het Centraal Archief DSM, met verschillende Rijks- en gemeentearchiefdiensten. De heer Jansen bezocht het congres van de Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte te Neurenberg over de betekenis van de plattelandsnijverheid in het verleden, de Deutsche Historikertag 1974 en het congres over Regionalisatie te Noordwijkerhout; de heer Philips nam deel aan het congres van de verenigingen op het gebied van de maatschappijgeschiedenis te Doorn over het thema '1878-1895: Jaren van crisis' en aan de Congressen van het Nederlands Historisch Genootschap. Medewerking werd verleend aan de werkzaamheden van de Stuurgroep Volkskunde, waarin vertegenwoordigers van het Wetenschappelijk Onderwijs Limburg te Hasselt en de Culturele Raad Limburg samenwerkten, teneinde een postuniversitaire cursus Volkskunde in de beide Limburgen te entameren. In het kader van de activiteiten van de Culturele Raad Limburg werd tevens deelgenomen aan de werkzaamheden van de afde-

ling Cultuurconservering. Binnen het kader van de werkzaamheden van deze afdeling was het instituut nauw betrokken bij de voorbereiding van een Culturele Dag over moderne problemen en methoden der regionale geschiedenis.

Ook in de afgelopen twee jaren hadden de leden van de staf zitting in enkele landelijke besturen en werkgroepen. De directeur is penningmeester van het Nederlands Historisch Genootschap en bestuurslid van de Historisch Demografische Kring; de adjunct-directeur is penningmeester van de Nederlandse Vereniging voor Landbouwgeschiedenis.

Een prettig contact ontstond in de afgelopen jaren met een werkgroep van het Geologisch Mijnbouwkundig Genootschap, afdeling Limburg, waarvoor de directeur enige lezingen verzorgde. De adjunct-directeur werd uitgenodigd om een voordracht te houden op de conferentie voor maatschappijgeschiedenis, die in 1975 te Oosterbeek wordt gehouden over de relatie stad-platteland in het verleden. Bovendien verzorgde hij een aantal korte voordrachten voor de Regionale Omroep Zuid.

Het instituut werd bezocht door een groep studenten van de Vrije Universiteit Amsterdam onder leiding van hun hoogleraar Prof. Dr. J. A. de Jonge en eveneens door een groep studenten van de Sociale Faculteit Tilburg onder leiding van de hoogleraar Prof. Dr. H. F. J. M. van den Eerenbeemt, en door het Vlaams Verbond van Akademici onder leiding van Prof. Dr. J. Wieërs.

Grote aandacht werd besteed aan de contacten met amateur-historici. De heer Jansen hield daartoe intensief voeling met werkgroepen in Meijel, Tegelen, Geulle en Kerkrade. De heer Huijs neemt deel aan de werkzaamheden van de historische werkgroep Blerick en is betrokken bij een onderzoekproject in Brunssum. Medio 1973 verleende het Bestuur op dringend verzoek van het College van Gedeputeerde Staten toestemming aan de adjunct-directeur om gedurende een periode van drie jaar op te treden als voorzitter van de provinciale 'Raad voor het Jeugdbeleid Limburg'.

FINANCIËN

De jaarrekening 1973 droeg nog de sporen van de oude moeilijkheden ten gevolge van het achterblijven van het Rijkssubsidie bij de grote kostenstijgingen van de laatste jaren. De vooruitzichten zijn echter gelukkig gunstiger geworden. Het Ministerie van Cultuur, Recreatie

en Maatschappelijk Werk verstrekke, behalve zijn jaarlijks subsidie ten bedrage van f 87.000,- nog een extra uitkering van f 5.000,- om het tekort over 1972 te helpen dekken. Toch bleef in 1973 uiteindelijk nog een tekort op de jaarrekening staan door de ten gevolge van de bezuinigingen bij de Rijksoverheid sinds 1970 ingezette structurele verslechtering van de begrotingspositie van het Centrum. In 1974 werd een nieuwe regeling ten aanzien van het Rijkssubsidie van kracht. Met ingang van 1 januari van dat jaar nam het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen de subsidiëring van het Sociaal Historisch Centrum over van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Terzelfdertijd werd de verdeelsleutel uit 1964, volgens welke het Rijk 7/9 van het Provinciaal subsidie bijdraagt, hersteld zodat een sluitende exploitatie opnieuw mogelijk was. Wij betuigen de ambtenaren van de afdeling Archiefwezen van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk onze dank voor hun inspanningen ten behoeve van het Sociaal Historisch Centrum en de welwillendheid, waarmee zij de overgang naar het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen hebben begeleid. Helaas was ten gevolge van de verhuizing van het pand O.L. Vrouweplein naar Boschstraat 73 het boekjaar 1974 opnieuw deficitair. De begroting kende uiteraard te weinig spankracht om alle aan de verhuizing verbonden kosten te dragen, hoewel veel werkzaamheden in eigen beheer werden uitgevoerd. Bovendien leverde de sterke verhoging van de energieprijzen in een veel groter pand aanzienlijke problemen op. Ondanks daartoe aangewende pogingen konden deze kosten slechts door extra-inkomsten worden opgevangen. De moeilijkheden van 1974, die naar het zich laat aanzien ook nog in 1975 zullen worden ervaren, zijn evenwel niet structureel van aard en zullen in de loop van de daarop volgende jaren kunnen worden opgevangen. Het Provinciaal subsidie bedroeg evenals in de vorige jaren 50% van de exploitatie-uitgaven, overeenkomend in 1973 met een bedrag van f 141.998,90 en in 1974 met een bedrag van f 188.897,87. Van de gemeente Maastricht ontving het Centrum een subsidie van 3% van de uitgaven, hetgeen neerkwam in 1973 op f 8.519,93 benevens een vestigingssubsidie ad f 2.500,-. In 1974 verleende de gemeente Maastricht een vestigingssubsidie van f 5.000,- benevens een subsidie, groot f 11.333,87 op exploitatiebasis. De subsidies van de overige Limburgse gemeenten overschreden het begrote bedrag enigszins en beliepen in 1973 f 7.820,89 en in 1974 in totaal f 9.594,56. De bijdragen van bedrijven, organisaties, instellingen en verenigingen

(f 5.124,36) bleven in 1973 door de vele fusies en opheffingen bij het vorig jaar ten achter; in 1974 beliepen zij f 6.760,31, zodat sprake was van een licht herstel. De persoonlijke contributies (1973 f 5.382,50) waren hoger dan in het voorafgaande jaar mede als gevolg van het feit, dat de minimumcontributie van f 15,- tot f 20,- werd verhoogd. Bovendien werd in 1974 in het kader van de jubileumviering een ledenwerfactie gehouden, die een groot succes werd. Niet minder dan 175 personen meldden zich als contribuant aan. De financiële bijdragen van partikulieren liepen daardoor op tot f 8.198,17.

Door uiterste zuinigheid en de verwerving van bescheiden additionele inkomsten konden zodoende de tekorten over beide boekjaren binnen redelijke perken worden gehouden.

De financiële controle van de jaarrekening werd wederom verricht door het Verificatiebureau van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

HUISVESTING

In de loop van 1973 werden enige belangrijke beslissingen genomen, die een wezenlijke ombuiging betekenden van het tot dusverre gevoerde beleid. Praktisch vanaf het begin van zijn bestaan heeft het instituut een oplossing van zijn definitieve huisvesting gezocht door te streven naar een gezamenlijk archief- en bibliotheekgebouw in overeenstemming met de plannen, die daartoe bestonden van de zijde van het Gemeentearchief en de Stadsbibliotheek te Maastricht en de Openbare Leeszaal en Bibliotheek te Maastricht. Deze oplossing betekende een zekere integratie binnen stedelijk verband.

Nu echter een samenwerkingsverband met de op te richten Universiteit te Maastricht tot de reële mogelijkheden is komen te behoren, had dit ook zijn consequenties voor de huisvestingsplannen en leidde dit tot een principiële ombuiging in het na te streven samenwerkingsverband. Na rijp beraad werd het duidelijk, dat in dit opzicht een andere oplossing moest worden gezocht. Bovendien werden naarmate de bouwplannen gestalte kregen de consequenties in financieel en technisch opzicht duidelijker. De nieuwbouwplannen zouden leiden tot een dermate hoge huisvestingslast, dat de noodzakelijke personeelsuitbreiding voor jaren zou moeten worden opgeschort. De omvang van de maximaal voor het Centrum beschikbare ruimte zou,

gezien de groei van de kollekties in de laatste jaren, bovendien spoedig nieuwe huisvestingsproblemen hebben opgeroepen. De voor het Centrum noodzakelijke dynamische uitgroei zou zodoende ernstig worden aangetast.

De beleidsombuiging mocht echter niet impliceren, dat nog een aantal jaren met de oude huisvestingssituatie moest worden volstaan. Het pand O.L. Vrouweplein 4 was immers al jarenlang ontoereikend. Omdat de samenwerking met de toekomstige Universiteit voorshands geen ruimtelijke consequenties kon hebben, moesten andere wegen worden gezocht om uit de grote ruimtenood te geraken. Gelukkig deed zich eind 1973 een mogelijkheid voor om op eigen kracht de huisvestingsproblemen op te lossen.

Tot onze grote vreugde is het namelijk mogelijk gebleken een bevredigend uitzicht te verkrijgen op een behoorlijke huisvesting door onderhandelingen met het Bestuur van de Congregatie van de Zusters van het Arme Kind Jezus, welke er toe hebben geleid, dat begin 1974 een nieuw kantoorpand aan de Boschstraat 73 te Maastricht kon worden betrokken. Tijdens de onderhandelingen bleek, dat het huren van het pand Boschstraat 73 wellicht slechts voor een korte periode mogelijk zou zijn, omdat de Zusters van het Arme Kind Jezus eerlang hun vestigingen in Maastricht wilden concentreren en het complex aan de Boschstraat dan mogelijk zou worden afgestoten. Gezien de stedenbouwkundige belangstelling voor de rekonstruktie van het Boschstraatkwartier zou dan een onverantwoord grote onzekerheid voor het instituut ontstaan. Gelukkig bleken de Zusters bereid het pand te verkopen tegen de taxatiewaarde in 1968 en op uitermate gunstige financieringsvoorwaarden. Tevens bleken de Zusters bereid de niet meer in gebruik zijnde kapel die aan het pand Boschstraat 73 grenst, voor een zeer billijke prijs over te dragen. De Stichting Elisabeth Strouven te Maastricht was bereid deze aankoop te financieren, grotendeels via een gift à fonds perdu, voor de rest tegen gunstige leveringsvoorwaarden. In deze kapel kan een depot gevestigd worden, waar voor een periode van tenminste 10 à 15 jaar ruimte kan worden gevonden voor het opbergen van het archief- en bibliotheekbezit van het instituut. De kosten van inrichting en verhuizing werden uitermate beperkt gehouden, maar zijn met name voor het archiefdepot toch nog zeer aanzienlijk. Er dient in het depot een drie verdiepingen hoge installatie te worden gemaakt voor de opberging van de bescheiden. Daartoe dient ook de vloer aanzienlijk te worden versterkt. Ter financiering van deze uitgaven stelde het Provinciaal

Bestuur van Limburg een eenmalige subsidie beschikbaar van f 100.000,-, terwijl de Stichting Veritas f 7.500,- schonk. Het Bestuur betuigt gaarne allen, die medewerkten aan de totstandkoming van deze sterk verbeterde huisvesting en speciaal het Provinciaal Bestuur van de Zusters van het Arme Kind Jezus, het Provinciaal Bestuur van Limburg, de Besturen van de Stichtingen Elisabeth Strouven en Veritas haar bijzondere dank voor de wijze, waarop zij deze transactie hebben mogelijk gemaakt. Zonder de medewerking, die van zeer vele zijden verkregen werd, zou nimmer een dergelijke huisvesting mogelijk geweest zijn en zou het instituut nog jaren op zeer inefficiënte wijze met gedecentraliseerde archiefdepots en een al te bekrompen kantoorruimte hebben moeten verder werken.

ONDERZOEK

Ondanks de vele werkzaamheden van interne aard, met name ten gevolge van de toevloed van archiefbescheiden en bibliotheekstukken, die veel tijd in beslag hebben genomen, is de onderzoekfunctie van het instituut niet in het gedrang gekomen, hoewel zulks nog niet tot publikaties heeft geleid, mede omdat steeds meer tijd moest worden vrijgemaakt voor het verlenen van diensten en inlichtingen aan studenten. Bovendien heeft een aksentverschuiving plaats gevonden van kleinere opdrachten naar onderzoeken van grotere omvang.

Als belangrijkste gebeurtenis op het terrein van de Limburgse geschiedenis van 1973 memoreren wij de voorbereiding van deel II van de Geschiedenis van de beide Limburgen door Prof. Dr. W. Jappe Alberts, waaraan het Sociaal Historisch Centrum ten aanzien van de geschiedenis van de samenleving in de 17e tot de 20e eeuw omvangrijke bijdragen heeft geleverd. Op het einde van het jaar 1973 kon de tekst worden voltooid en aan de drukker worden toegezonden. De verschijning vond plaats in april 1974. Met het gereed komen van dit werk beschikt de Limburgse historiografie over een modern, handzaam en goed bruikbaar handboek.

Bij gelegenheid van de opening van het Psychiatrisch Streekziekenhuis Vijverdal heeft het instituut een geschiedenis samengesteld van de krankzinnigenzorg te Maastricht vanaf de 18e eeuw tot aan de recente periode. Het ligt in de bedoeling, dat de staf van Vijverdal de meer recente ontwikkelingen zal behandelen en ter zijner tijd het geheel in boekvorm zal worden samengebracht. Drs. J. C. G. M. Jansen verzorgde daarvoor een uitgebreid artikel over de krankzinni-

genzorg in de 18e eeuw, terwijl Drs. J. F. R. Philips een aantal hoofdstukken schreef over de krankzinnigenzorg in de 19e en 20e eeuw. Over dit onderwerp werden bovendien een tweetal voordrachten en een radiopraatje gehouden.

Door de voorzitter van het Centrum, Ir. C. E. P. M. Raedts, werd een geschiedenis samengesteld van de opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg. Aan deze publikatie, die in 1974 in de serie Maaslandse Monografieën werd opgenomen, heeft het Centrum medewerking verleend.

Aan de geschiedenis van de landbouw in Limburg werd met tussenpozen voortgewerkt, hoewel het moment van verschijnen voorlopig nog niet in zicht is. Drs. J. C. G. M. Jansen zette zijn arbeid voort over de Joden in Limburg in 17e, 18e en de 19e eeuw. In de loop van 1974 werden de eerste hoofdstukken voor deze studie in eerste versie voltooid. In het kader van deze studie paste een opdracht tot het houden van een lezing op het congres voor maatschappijgeschiedenis, dat in 1975 in Oosterbeek zal worden gehouden. In de loop van 1974 voltooide de adjunct-direkteur een uitvoerige schets voor deze voordracht, die aan de voorbereidingscommissie werd voorgelegd en door haar aanvaard. De voordracht zal in 1975 met de handelingen van het congres worden gepubliceerd.

Op verzoek van de redactie van 'Limburg Vandaag' schreef Drs. J. C. G. M. Jansen een tweetal artikelen in dat blad over het bokkenrijdersvraagstuk. Hij trachtte daarin aan te tonen, dat de sociale achtergronden van de kriminaliteit in de 18e eeuw in de literatuur over de bokkenrijders tot nu toe werd verwaarloosd. Tevens probeerde hij duidelijk te maken, dat de reactie van de rechterlijke macht op deze sociale vraagstukken meer een zoeken van zondebokken dan een eigenlijke kriminaliteitsbestrijding was. Rond de jaarwisseling 1974/75 verscheen deze studie in verkorte vorm ook in de Duitse taal. Drs. J. F. R. Philips voltooide een kort artikel over de aktie die rond 1870 in de beide Limburgen werd gevoerd om een tolunie tussen Nederland en België tot stand te brengen, naar aanleiding van een toekomstvisie uit 1875. Het artikel zal in het Jaarboek van 1975 worden opgenomen. Tevens werkt Drs. J. F. R. Philips aan enige demografische studies betreffende de bevolkingsontwikkeling in Limburg tijdens het Ancien Regime in vergelijking met de demografische ontwikkelingen tussen Nederlands Limburg, Belgisch Limburgs en het Rijnland in de 19e eeuw. Een artikel over de historische demografie van Limburg in de 17e en 18e eeuw zal worden opgenomen in het

Jaarboek van 1975. Ten behoeve van een gedenkboek van de L.O.Z.O. schreef Drs. J. F. R. Philips een artikel onder de titel 'Limburg in het industriële tijdperk. Enige historische beschouwingen over de maatschappelijke evolutie in Nederlands Limburg in de laatste eeuw'. Op 17 april 1974 hield hij een lezing voor het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap ter inleiding op een congres, dat over Zuid-Limburg handelde. De directeur werkte in januari 1974 enige tijd in de Archives Nationales te Parijs, waar hij statistische gegevens over Limburg in de Franse Tijd verzamelde.

Door een van onze medewerkers werd een begin gemaakt met een dokumentatie over het partikuliere bankwezen in Limburg. De dokumentatie der vennootschappen werd nagenoeg afgerond. Hierin zijn de akten van oprichting van alle vennootschappen, die in Limburg tussen 1812 en 1940 tot stand kwamen, verwerkt waardoor de mogelijkheid tot een wezenlijk inzicht in het ondernemerschap en de industrialisatie van Limburg werd verkregen.

Een begin werd gemaakt met een uitvoerige dokumentatie van het statistisch materiaal uit de periode 1750-1850. Destijds werden door allerlei administraties te hooi en te gras statistische overzichten over alle mogelijke onderwerpen samengesteld, die evenwel thans zeer moeilijk terug te vinden zijn en nimmer gepubliceerd werden.

Het gevolg hiervan is, dat bij elk onderzoek naar de geschiedenis van de Limburgse samenleving in de betreffende periode telkens opnieuw gezocht moet worden naar kwantitatief materiaal en de gevonden gegevens telkens weer dezelfde bewerkingen vereisen. Het ligt in de bedoeling ter zijner tijd een zo volledig mogelijk overzicht van het beschikbare statistische materiaal te publiceren op een zodanige wijze, dat herhaling van hetzelfde werk voor vele onderzoekers in de toekomst vermeden wordt. Tot einde 1974 werd daarom 50 m¹ archief doorgenomen.

Een begin werd gemaakt met een analyse van de welvaartsontwikkeling in de verschillende landsdelen in vergelijking met Limburg. Drs J. F. R. Philips hoopt daarover ter zijner tijd te publiceren.

Drs Th. P. M. Huys verzorgde in het kader van zijn opleiding een inventaris van de papieren van William Law, voorzover die op het Rijksarchief in Maastricht bewaard worden. Ter inleiding op deze inventaris schreef hij een studie over deze belangrijke figuur uit de Franse financiële geschiedenis.

Ten behoeve van een voordracht, te houden op het Nederlands Ar-

chiefcongres 1975, startte hij bovendien de voorbereidingen voor een lezing over de problematiek van het archiveren van bedrijfsboekhoudingen.

In de loop van 1973 en 1974 verleende het Centrum medewerking aan de opbouw van een tentoonstelling in Meijel en aan de opbouw van het Mijnmuseum te Rolduc.

Ir C. E. P. M. Raedts en Dr Remigius Dieteren OFM verzorgden artikelen over de ontwikkeling van en de personeelswerving bij de Limburgse mijnen in de periode 1895-1930 ten behoeve van het laatste nummer van de Oranje-Nassaupost. Voorts bereidde Dr Remigius Dieteren OFM een kort artikel voor over de maatschappelijke betekenis van K.A.B./N.K.V. in de gemeente Heerlen, waarin de activiteiten van de Centrale Heerlen van het R.K. Werkliedenverbond, K.A.B./N.K.V. omstreeks 1920 met die omstreeks 1975 vergeleken worden. Het artikel zal verschijnen in een gedenkschrift bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de N.K.V.-Centrale Heerlen in 1975.

Drs Th. P. M. Huijs verrichtte in verscheidene archieven in binnen- en buitenland onderzoek naar het ontstaan en de sociaal-economische betekenis van broederschappen, plattelandsgilden, schutterijen en weerbaarheidsverenigingen sinds 1400.

In het kader van de groeiende belangstelling voor industriële archeologie bracht de directeur een bezoek aan Le Grand Hornu bij Namen en ging hij met Dr G. Linssen, secretaris van de Limburgse Werkgeversvereniging, na welke mogelijkheden er voor de bewaring van onroerende relictten uit het industrieel verleden in Limburg zijn.

BIBLIOTHEEK

Ook in 1973 en 1974 onderging de bibliotheek een zeer belangrijke uitbreiding van ongeveer 400 strekkende meter aan boeken, verslagen, tijdschriften enz., waarvan de inhoud van grote betekenis is voor de geschiedschrijving van o.m. de steenkolenmijnbouw, de landbouw en de sociale organisaties in Limburg.

Tot de schenkers behoorden: de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg, de Oranje-Nassau Mijnen te Heerlen, Laura en Vereeniging te Eygelshoven, de Katholieke Arbeidersvrouwenorganisatie en het N.K.V. Limburg te Heerlen, welke laatste onder meer de zeer waardevolle bibliotheek van wijlen Pater J. Jacobs MSC overdroeg, de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond, de Protestants Christelij-

ke Mijnwerkersbond, de Vereniging Ons Limburg, het Administratiekantoor Zuid-Limburg, het Provinciaal Bestuur van Limburg, de Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers, de afdeling Helden van de Limburgse Land- en Tuinbouw Bond, D.S.M. te Heerlen, Dr. H. Hermans te 's Gravenhage, Pater W. Hermans te Sittard, Stichting Huisvesting Alleenstaanden te Sittard.

Bovendien werden belangrijke schenkingen gedaan door:

J. Ensink te Maastricht, Jan Maenen te Heerlen, Alb. Corten te Heerlen, wijlen J. Heymans te Sittard, J. Fransen te Hulsberg, C. G. A. Mertens te Hout-Blerick, P. R. Otten te Maastricht, Ir. C. E. P. M. Raedts te Heerlen, Prof. Dr. W. Jappe Alberts te Voorst, wijlen notaris Hoeffter te Amby, de familie Meij te Maastricht, J. Bollen te Maastricht, Drs. J. Notermans en J. A. A. G. Winckers te Maastricht. Deze aanwinsten werden ondergebracht in de beide depotruimten buiten ons kantoorgebouw.

Ook in de verslagjaren werd de aanschaf beperkt tot de aanvulling van wezenlijke hiaten in onze verzamelingen. Op enkele belangrijke tijdschriften werd in overleg met de Stadsbibliotheek een abonnement genomen o.m. op Economie et Société en de American Economic Review. De opname van de nieuwe aanwinsten stelde het bibliotheekpersoneel uiteraard voor zeer grote problemen, waarvan de oplossing ten zeerste werd bemoeilijkt door de verspreiding van het bibliotheekbezit over diverse depots. Met een eerste sortering van het nieuwe bezit werd een begin gemaakt in afwachting van een geleidelijke opname er van in de catalogi van de diverse kollekties. De snelle groei van het bezit laat schrijnend het tekort aan geschoold bibliotheekpersoneel gevoelen. Desondanks werden de normale bibliotheekwerkzaamheden voortgezet evenals de ordening van de aanwezige brochures volgens de Universele Decimale Classificatie. Begonnen werd met een grondige reorganisatie van het bezit aan jaarverslagen en de invoering van nieuw binnengekomen verslagen. In het kader van een stageproject kon een groot deel van het bezit aan publikaties der Europese Gemeenschappen worden ontsloten. In het kader van de toenemende dienstverlening van het instituut nam de uitleen aanzienlijk toe.

Een prettig contact werd onderhouden met de bibliothekaris van de Medische Fakulteit Maastricht, Dr J. L. M. van Dijk, Daarbij werd gesproken over mogelijkheden tot samenwerking op bibliotheekterrein in de toekomst.

ARCHIEF

Gedurende het eerste halfjaar van 1973 werd de leiding van de archiefdienst waargenomen door de heer M. H. A. I. Schrammen, waarvoor het Bestuur hem zeer erkentelijk is. Per 1 juli 1973 werd Drs Th. P. M. Huijs met de leiding van de archiefdienst belast. Zijn werkzaamheden waren nog enigszins beperkt, omdat hij tot juli 1974 de opleiding voor hoger archiefambtenaar aan de rijks archiefschool te Utrecht volgde. Wanneer hij afwezig was, nam de heer Schrammen op voortreffelijke wijze zijn taak waar.

Als stage-opdracht vervaardigde de heer Huijs onder toezicht van de Rijksarchivaris in Limburg een inventaris van de papieren, afkomstig uit de boedel van William Law, die in 1734 in Maastricht overleed. In deze kollektie bevinden zich vele stukken, die betrekking hebben op de bancaire activiteiten van diens vader, de beroemde en beruchte John Law (1671-1729). Bij het ineenzetten van deze inventaris gingen economisch onderzoek en archivistiek hand in hand. In augustus 1974 kwam de inventaris gereed. De Algemene Rijksarchivaris zegde medewerking toe voor publikatie van deze inventaris in de Franse taal. Het Bestuur spreekt zijn dank uit aan Drs M. K. J. Smeets voor de wijze, waarop hij de heer Huijs heeft begeleid.

De acquisitie van archieven vergde veel tijd en aandacht. In 1973 werden 32 archieven aangeworven, in 1974 waren dat er 28.

Daarnaast werden enkele dokumentaire kollekties verkregen van de heer K. H. Schwering te Velp, de heer L. J. Lucassen te Meijel, de heer J. Thijssen te Geulle en de heer van Straten te Maastricht. Deze kollekties hadden betrekking op mijnbouwkundige aangelegenheden, de ontginning van de Peel en de familie Roymans te Sint Pieter.

Voorts werden verscheidene glasnegatieven en foto's aangeworven, die in de audio-visuele verzameling werden geplaatst.

Bij de archiefaanwinsten waren enkele omvangrijke archieven van eminent economisch belang. Met name het archief van de Vereniging tot behartiging van de belangen van de Limburgische Mijnindustrie (G.S.L.) verdient in deze vermelding. Het archief van de R.K. Limburgsche Middenstandsbond vulde op voortreffelijke wijze het fonds archieven van standsorganisaties aan.

Op het terrein van de vakbondsarchieven werd nadere uitvoering gegeven aan de wens van de Industriebond N.K.V. de archieven van de daarin samengegane landelijke verbonden (Ned. R.K. Mijnwer-

kersbond te Heerlen, Ned. R.K. Metaalbewerkersbond 'St. Eloy' te Utrecht, Ned. R.K. Textielarbeidersbond 'St. Lambertus' te Utrecht en de Ned. R.K. Fabrieksarbeidersbond 'St. Willibrordus' te 's Gravenhage) bij één archiefdienst te centraliseren.

Er waren geen verliezen in de verslagjaren.

De verzorging van de binnengekomen archieven beperkte zich voornamelijk tot de materiële aspecten, waarvan de eerste schoning een onderdeel vormde. Daartoe werden 'Algemene regels voor de verwerking van overgenomen archief- en bibliotheekbescheiden' ontworpen. De primaire aandacht in deze regels is gericht op de algemene bejaarslijst van de voornaamste archiefbescheiden, daar het redden van de belangrijkste stukken van grotere betekenis geacht moet worden dan het vernietigen van overtollig materiaal. Voor de opstelling van de Algemene regels maakten wij dankbaar gebruik van de ontwerp-tekst 'Criteria voor het vernietigen', welke in 1974 in opdracht van de Vereniging van Archivarissen in Nederland verscheen.

De reeds jaren gekoesterde wens van het Bestuur een overzicht van de inhoud van de archiefbewaarplaats van het Sociaal Historisch Centrum het licht te doen zien, ging op de dag van het 25-jarige bestaan in vervulling. Het overzicht, dat in het Jaarboek 1974 werd gepubliceerd, was het resultaat van intensieve arbeid van alle medewerkers in de archiefdienst en van de adviserende steun van de staf en enkele archivarissen in Limburg, waaraan het Bestuur zijn dank betuigt. Het overzicht vond een gunstig onthaal in de archiefwereld.

Door het overzicht kwam echter ook aan de licht, dat de inventarisatie nog veel werk zal vragen. Slecht één volumeprocent van al het archiefmateriaal is middels gepubliceerde inventarissen toegankelijk gemaakt. Daarnaast is ruim 25% door overzichtsstaten, plaatsingslijsten of – meestal ten dele bijgehouden – registratuurcodes redelijk toegankelijk. Vóórdat in september 1973 aan de samenstelling van het overzicht begonnen werd, kwamen nog plaatsingslijsten gereed van het archief van de Restauratiestichting Limburg, het archief van Mgr Roncken en de kollektie Paravicini di Capelli.

In de komende jaren zal aan de vervaardiging van inventarissen de absolute prioriteit gegeven worden. De twee archivarissen, die bij het instituut in vaste dienst zijn, hopen in de jaren 1975–1979 ongeveer 220 meter archief definitief in gedetailleerde inventarissen te beschrijven. De heer Wijnen begon inmiddels met de inventarisatie van het archief van de R.K. Middenstandsbond.

In de loop van 1974 werden diverse maatregelen genomen, die een

verantwoorde materiële zorg voor de archieven in de toekomst garanderen. Het is te verwachten, dat de nieuwe inrichting van het bibliotheek- en archiefdepot aan vele zorgen een einde zal maken.

JAARBOEK

Het Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum, uitgegeven als deel XVIII van de 'Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg' verscheen in oktober 1973 en bevatte een artikel van Ir C. E. P. M. Raedts, onder de titel: 'Egon van der Elst, 1826-1897. De eerste Delftse mijningenieur in Limburg. Een sociaal en mijnbouwkundig pionier uit de 19e eeuw', voorts een artikel van Dr E. Roebroeck, 'Een Midden-Limburgs pachtcontract uit 1695' en een bijdrage van Dr G. C. P. Linssen, 'De oprichting van de Limburgse Werkgeversvereniging'. Voorts bevatte dit Jaarboek wederom de gebruikelijke literatuurbesprekingen, het jaarverslag over 1972 en een lijst van Bestuursleden, begunstigers en contribuanten.

Het Jaarboek XVIII had een omvang van 163 pagina's en een oplage van 700 exemplaren. Van twee van de drie artikelen werden overdrukken ter beschikking gesteld.

In oktober 1974 verscheen in het kader van de jubileumviering het Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum als deel XIX in de reeks 'Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg' Het Jaarboek had een enigszins andere opzet dan gebruikelijk. In plaats van het gebruikelijke jaarverslag publiceerde Drs J. F. R. Philips onder de titel 'Retrospectie en toekomstverwachting' een artikel over 25 jaar activiteiten van het instituut.

Voorts verscheen onder redactie van Drs Th. P. M. Huijs een 'Overzicht van de inhoud van de archiefbewaarpplaats van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg', waarin het resultaat van 25 jaar archief verzamelen werd weergegeven.

Het Jaarboek XIX had een omvang van 224 pagina's en een oplage van 940 stuks. Het Jaarboek raakte tegen het einde van het jaar ondanks de sterk verhoogde oplage nagenoeg uitverkocht.

De druk van beide Jaarboeken had plaats door Drukkerij H. van der Marck en Zn. te Roermond, terwijl de Koninklijke Van Gorcum & Comp. N.V. te Assen als uitgeefster bleef optreden.

In de afgelopen twee jaren kon de serie Maaslandse Monografieën drie nieuwe werken doen verschijnen:

Dr L. Peters, *Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg bis zur Mediatisierung. Ein Beitrag zur Erforschung der interterritorialen Verflechtungen des rheinmaasländischen Adels.*

Assen, 1973. Maaslandse Monografieën, deel 16.

Prof. Dr W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, deel II.*

Assen, 1974. Maaslandse Monografieën, deel 17.

Ir C. E. P. M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg.*

Assen, 1975. Maaslandse Monografieën, deel 18.

De dissertatie aan de Universiteit te Bonn van Dr L. Peters werd mede uitgegeven door de Kreisverwaltung Kempen-Krefeld. Het boek is een duidelijk voorbeeld van de verwevenheid van Limburg en het Rijnland en past volledig in de interregionale opzet van de serie.

Met enige vertraging kon in mei 1974 het tweede deel van de Geschiedenis van de beide Limburgen verschijnen, waarmee aan een lang gekoesterde wens werd voldaan.

Kort voor de jaarwisseling 1974/1975 werd een dissertatie van de heer S. Vellenga over de opkomst van het fascisme in Zuid-Limburg in de jaren 1933-1937 in druk gegeven. Het werk zal in 1975 als deel 19 van de Monografieënnreeks verschijnen.

Jaak Brepoels diende een persklaar manuscript in onder de titel 'Het Lager Onderwijs in de Provincie Limburg, 1815-1830'. De financiering van deze uitgave kon vanwege omvang en sterk gestegen drukkosten in 1974 nog niet worden verzekerd. Maatregelen werden getroffen om eventueel een uitgave in de loop van 1975 mogelijk te maken.

Ten behoeve van de uitgave van een bundel artikelen van Drs L. E. M. A. van Hommerich onder de titel 'Standen en Staten in Limburg en Overmaas, 14e-16e eeuw' werd de financiering verzekerd. Aan het einde van het verslagjaar lag echter nog geen persklare kopij voor.

In de samenstelling van Bestuur en Redactie kwam geen wijziging. Het Bestuur kwam vijfmaal in vergadering bijeen; de Redactie vergaderde daarnaast nog met een gemiddelde frequentie van eenmaal

per maand, met name tijdens de voorbereiding van de Geschiedenis van de beide Limburgen. Hier zou men kunnen spreken van een redactioneel teamwork, dat tot alleszins bevredigende resultaten aanleiding heeft gegeven. Op 24 mei 1974 had een bijeenkomst van de Raad van Advies plaats.

De secretariaats- en administratieve werkzaamheden werden verdeeld tussen het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, waarbij een prettige verdeling van taken tot stand kwam.

Het editieprogramma voor 1975 zal beperkt blijven tot de in 1974 gereed gekomen manuscripten en in financieel opzicht verzekerde studies.

DIENSTEN EN INLICHTINGEN

In de voorgaande verslagjaren werd er reeds op gewezen, dat telkenjare meer onderzoekers een beroep doen op het Sociaal Historisch Centrum. Ook in 1973 en 1974 heeft die trend zich voortgezet. Het aantal studenten, dat geruime tijd hier bezig was met de voorbereiding van scripties beliep in 1973 dertig en in 1974 tweeveertig; onder hen bevonden zich een Amerikaan, twee Belgen en drie Duitsers. Daarnaast brachten 25 respectievelijk 34 personen, vaak namens onderzoeksinstituten en organisaties een bezoek aan het Centrum. Deze omvangrijke onderzoeken vergden in totaal 264 werkuren in 1973 van de stafleden aan begeleiding en het verstrekken van inlichtingen, en 483 werkuren in 1974. Daarmee werd het aantal werkuren voor deze vorm van dienstverlening in twee jaar tijds bijna verviervoudigd. Daarnaast werden vrijwel dagelijks telefonische informaties verstrekt en verzoeken om toezending van literatuur en documentatiemateriaal afgewerkt.

Een 7-tal onderzoekers, dat gedurende langere tijd bij het Centrum werkzaam was, leverde gedurende de verslagjaren een werkstuk in: J. H. Straatman, Valkenburg en het tourisme. Doctoraal-scriptie Nijmegen. Mei 1974.

Dr R. Neukirch, Die Entwicklung der Grenzbeziehungen zwischen Limburg und den Niederrhein.

Drs J. Sillekens, De Limburgse Arbeidsmarkt na de Tweede Wereldoorlog.

Instituut voor Nieuwste Geschiedenis der Universiteit Nijmegen, pro-

jektgroep Maastricht, Het herstel van de vakbeweging in Zuid-Limburg in 1944-1945 (sub-rapport Maastricht).

P. C. M. Vrancken, De pendel naar Duitsland vanuit de oostelijke mijnstreek tegen de achtergrond van de werkgelegenheid, 1958-1968.

J. van der Linden en H. van der Kooy, Ir F. C. M. Wijffels en de P.B.O.

W. Klaassen, De mijnwerkersbonden in bevrijd Zuid-Limburg (september 1944 tot het midden van 1945).

Enkele van deze studies zullen vermoedelijk in de loop van de komende jaren worden gepubliceerd.

De onderwerpen, waaromtrent bezoekers onderzoeken instelden, kunnen in een aantal categorieën worden ingedeeld en in een eenvoudig overzicht als volgt worden weergegeven:

Geschiedenis van sociale ideeën, instellingen en organisaties	26
Geschiedenis van het bedrijfsleven	19
Geschiedenis van arbeidsverhoudingen en arbeidsmarkt	7
Geschiedenis van de volkshuiving	11
Persgeschiedenis	5
Geschiedenis van politieke partijen en stromingen	4
Historische demografie	4
Lokale geschiedenis	27
Geschiedenis van personen en families	7
Algemene onderwerpen	16
Administratieve contrôle van boekhoudkundige bescheiden in gedeponeerde archieven	5

Met name de laatste rubriek baart ernstige zorgen. De noodzaak om bij faillissementen en bedrijfssluitingen de archieven snel over te nemen, houdt in dat allerlei administratieve diensten, waaronder fiscus en bedrijfsverenigingen, op het instituut de laatste financiële contrôles komen uitvoeren. De toestand waarin sommige administraties zich bij overdracht bevinden, veroorzaakte dat voor deze niet wetenschappelijke doeleinden in 1974 ruim 100 werkuren extra in begeleiding moesten worden geïnvesteerd.

Voor het overige is het uiteraard bijzonder verheugend, dat de belangstelling voor het Centrum zo sterk toeneemt. Met name de publicatie van het archiefoverzicht heeft daartoe bijgedragen. Na de verschijning van dit overzicht werden bovendien 47 schriftelijke informaties gevraagd en verstrekt, doorgaans van algemene aard. Van de

131 bezoekers werden in 82 gevallen archiefbescheiden verstrekt, die voor hun studie nuttig waren. In 91 gevallen werd bibliotheekgoed ter lezing gegeven, zodat er een redelijk evenwicht was tussen de informatie, die door beide afdelingen werd verstrekt.

BESLUIT

Na een 25-jarige werkzaamheid mag men zich terecht de vraag stellen, welke functie het Sociaal Historisch Centrum in al die jaren heeft vervuld, aan welke verwachtingen het instituut heeft kunnen beantwoorden en op welke terreinen het in zijn taak is tekort geschoten. Gekonstateerd mag worden, dat een grondslag is gevormd voor een wetenschappelijk apparaat ten dienste van studie van de sociale en economische ontwikkeling van Limburg en zijn buurgewesten en dat met bescheiden middelen een fundament is gelegd, waarop de beoefening van de sociale en economische geschiedenis en aanverwante terreinen met vrucht kan worden voortgezet. Erkentelijkheid is het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum verschuldigd jegens al degenen, die in de afgelopen jaren mede hebben geholpen deze grondslag te leggen. Door de financiële steun van vele zijden, de schenkingen van archief- en bibliotheekmateriaal, het verlenen van opdrachten tot het bestuderen van onderwerpen uit de recente historie en de vele vormen van samenwerking met soortgelijke instanties in eigen gewest, in Nederland en in de aangrenzende gebieden, werd ons een plaats verzekerd binnen het dynamisch bedrijf van het historisch onderzoek.

LIJST VAN AANWINSTEN, 1973-1974

Hieronder zijn een aantal archieven vermeld, die in de jaren 1973 en 1974 werden aangeworven.

De aanwinsten zijn niet in chronologische volgorde vermeld, maar volgens de systematische indeling, die gehanteerd werd in het archiefoverzicht van 1973.

Voorzover de archieven na 1 maart 1974 werden gedeponereerd en niet reeds in het genoemde overzicht beschreven zijn, worden ze hierna opgenomen.

Het nummer, dat vóór de aanwinst is vermeld, duidt het eenheidsadministratienummer aan. Tussen haakjes is de bruikleengever vermeld. De omvang van het archief is aangegeven na een eerste schoning, welke meestal tijdens de overname heeft plaats gevonden.

ARCHIEVEN VAN ONDERNEMINGEN

- 684 Archief van de sigarenfabriek 'Ernst-Casimir' te Roermond, 1945-1972 (L. Steuns, Roermond) 2 m.
- 703 Archief van het bakkerijbedrijf N.V. De Kroon, Maastricht, 1918-1970 (fragm.) (V. Nederveen, Maastricht) 2 port.
- 711 Archief van J. C. Bartels, taxateur te Valkenburg, 1938-1954 (H. Bartels, Maastricht) 2 dozen
- 714 Archief van de 'Eerste Heldense Boekdrukkerij' van L. Kassteen te Helden-Panningen, 1916-1945 (L. Kassteen, Helden) 2 port.

ARCHIEVEN VAN INSTELLINGEN VAN OVERLEG IN EN REGULATIE VAN HET ECONOMISCH LEVEN

- 702 Archief van de 'Vereeniging tot behartiging van de belangen der Limburgsche Mijnindustrie, gevestigd te Heerlen', opgericht in 1904, in 1950 voortgezet als Vereniging 'De Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg' (G.S.L.), per 31 december 1974 in staat van liquidatie gebracht, 1904-1973 (G.S.L., Heerlen) 230 meter

1 In de wandel heeft deze vereniging jarenlang bekend gestaan onder de naam 'Mijnvereniging'.

2 In de loop van 1975 zullen de liquidatiestukken worden overgedragen.

3 Wanneer men de G.S.L. wenst te zien als een werkgeversorganisatie, realiseren men zich dat haar werkteerein omvangrijker was dan men gewoonlijk van een zodanige organisatie verwacht.

- 709 Archief van de Federatie van R.K. Werkliedenverenigingen te Heerlen, voortgezet als K.A.B.-Centrale Heerlen, later voortgezet als N.K.V.-Centrale Heerlen, 1917-1969 (N.K.V.-Centrale, Heerlen) 1 port.

ARCHIEVEN VAN VAKORGANISATIES

- 698 De C.A.O.-dossiers uit het archief van de Nederlandse Katholieke Bond van werknemers in industriële bedrijven 'St. Willibrordus', gevestigd te 's-Gravenhage, 1961-1964 (Industriebond N.K.V. te Utrecht) 326 dozen

- 697 Archief van de Nederlandse Katholieke Bond van werknemers in het Kleding- en Textielbedrijf 'St. Lambertus', gevestigd te Utrecht, 1950-1969 (Industriebond N.K.V. te Utrecht)

541 dozen

ARCHIEVEN VAN JEUGD- EN JONGERENORGANISATIES

- 694 Archief van de afdeling Jongerenservice van het Centrum voor Jeugd- en Jongerenwerk te Sittard, 1967-1972 (Stichting Serviceburo voor jeugd en jongeren in Limburg, Roermond) 6 port.

- 699 Archief van de Diocesane Katholieke Jeugdraad te Meerssen, voortgezet als Provinciale Jeugdraad Limburg te Sittard, voort-

gezet als Raad voor het Jeugdbeleid Limburg te Maastricht,
1948-1970 (Raad voor het Jeugdbeleid Limburg, Maastricht)

12 port.

ARCHIEVEN VAN INSTELLINGEN OP HET TERREIN VAN ONDERWIJS, STUDIE, CULTUUR, EMANCIPATIE EN POLITIEK

683/706

Archief van de Volkshogeschool Geerlingshof te Valkenburg en
de daarin gedeponeerde archieven, 1946-1969 (Bestuur Stichting
Gemeenschapsoord en Volkshogeschool, Roermond) 6 meter

485 Archief van de Stichting Wijkraad Belfort te Maastricht, 1965-
1970 (J. Delsing, Maastricht) 2 dozen

ARCHIEVEN VAN INSTELLINGEN OP HET TERREIN VAN DE VOLKSGEZONDHEID, VERPLEGING, HULPVERLENING EN BEJAARDENZORG

708 Archief van de vereniging 'Het goede kosthuis' en de daarin par-
ticiperende plaatselijke gezellenhuizen, voortgezet als Stichting
Huisvesting Alleenstaanden (S.H.A.) te Sittard, 1915-1970
(S.H.A., Sittard) 3 meter

ARCHIEVEN VAN OVERIGE INSTELLINGEN

691 Archieven van het Limburgs Beroepskeuze Instituut (L.I.B.) en
het Psychologisch Instituut Limburg (P.I.L.) te Maastricht, 1950-
1974 (Bestuur P.I.L., Maastricht) 56 meter

ARCHIEVEN VAN PERSONEN

713 Aanvulling op het archief van F. J. Crombag, (1904-1971) (Mevr.
Crombag, Heerlen) 2 port.

696 Archief van Frans Dohmen (geb. 1910) (gedeelte) (F. Dohmen,
Heerlen) 6 dozen

682/704/707

Persoonlijk archief en een gedeelte van het ambtelijk archief van
Mr. Stan Smeets, advocaat en procureur te Weert (geb. 1907) (Mr.
Stan Smeets, Weert) 8 meter

595/710

Aanvullingen op het archief van J. A. A. G. Winckers (geb. 1895)
(J. A. A. G. Winckers, Maastricht) 10 port.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

IR C. E. P. M. RAEDTS, voorzitter (1949)	Heerlen
DR H. C. W. ROEMEN, vice-voorzitter (1949)	Maastricht
DR REMIGIUS DIETEREN OFM, sekretaris (1949)	Maastricht
DRS J. H. A. E. CORNIPS, penningmeester (1954)	Maastricht
H. M. J. DASSEN (1961)	Sittard
P. C. A. 'T HOEN (1961)	Eijsden
MR P. M. M. C. PALMEN (1968)	Heerlen
DRS M. K. J. SMEETS (1968)	Maastricht
DRS J. H. M. WILBERS (1968)	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

J. BREMMERS (1960)	Sittard
M. DEBATS (1972)	Maastricht
J. H. ENSINCK (1965)	Maastricht
A. V. H. G. GOOSSENS (1966)	Tegelen
DRS L. E. M. A. VAN HOMMERICH (1949)	Heerlen
DRS A. J. HUTSCHEMAEKERS (1953)	Roermond
J. H. JANSSEN (1949)	Meerssen
DRS P. J. C. LEBENS (1949)	Buchten-Born
DR G. C. P. LINNSEN (1973)	Roermond
G. J. LOOS (1962)	Maastricht
DRS H. R. VAN OMMEREN (1972)	Bunde
DR G. W. A. PANHUYSEN (1949)	Bunde
DRS J. C. M. PONTEN (1962)	Roermond
MR E. G. G. M. RUTTEN (1961)	Tegelen
MR A. A. RIJK (1973)	Valkenburg- Houthem

F. SAMPERS (1965)
PROF. DR M. G. SPIERTZ (1962)
DR IR J. STUFFKEN (1973)
DR J. G. H. TANS (1972)
PROF. DR TH. L. M. THURLINGS (1958)
DRS P. C. TIELROOIJ (1967)
J. A. A. G. WINCKERS (1949)
J. M. WIJERS (1952)

Maastricht
Nijmegen
Heerlen
Wittern
Wageningen
Sittard
Maastricht
Heerlen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Aannemersbedrijf Gebr. Cremers B.V. (1958)	Maastricht
Aannemingsbedrijf J. Savelkoul (1961)	Geleen
Adams, G. H. H. (1959)	Heerlen
Administratiekantoor Zuid-Limburg (1966)	Heerlen
Adriaens, Drs F. H. M. C. (1960)	Horn
Adviesgroep Partners (1974)	Maastricht
Akademie van Wetenschappen, Afdeling Siberië (1975)	Novosibirsk (USSR)
AKZO Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Algemeen Rijksarchief (1972)	's-Gravenhage
Algemene Bank Nederland N.V. (1958)	Maastricht
Algemene Bond van Werknemers (1958)	Heerlen
Alphonsianum, Bibliotheecaris van het (1959)	Wittem
America, Dr G. (1973)	Amstenrade
Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Architectenbureau Peutz B.V. (1974)	Heerlen
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Arts, A. J. M. (1974)	Nijmegen
Augustus, Drs L. (1975)	Heerlen
Autobusdienst E.B.A.D. en Reisbureau EBATOURS B.V. (1965)	Beek
Backbier, H. A. M. (1974)	Vessem
Baerts, M. W. P. te (1973)	Brunssum
Baeten, Mr A. M. I. H. (1958)	Maastricht
Bakker, Versteegh en Co. (1974)	Maastricht
Baltis, C. (1974)	Nijmegen
Baltus, C. J. (1975)	Enschede
Banens, Drs J. H. M. (1958)	Maastricht
Bartels' Bouw- en Betonbedrijf, J. C. (1958)	Maastricht
Bates-Cepro Zakken Mij. B.V. (1958)	Maastricht
Bauduin, Ir H. (1968)	Maastricht
Beckers, J. J. (1974)	Ubach over Worms
Beek, Chr. ter (1974)	Venray
Bemelmans, Drs J. V. (1970)	Wijnandsrade
Berenschot, Th. E. A. (1958)	Maastricht
Berger, Mr E. A. (1974)	Ottersum
Bergmans, N. H. M. (1974)	Maastricht

- Bertens, Drs J. W. (1975)
 Bierbrouwerij 'De Leeuw' B.V. (1957)
- Bisdom Roermond (1949)
 Bisschoff, P. (1974)
 Bisschoppelijk College (1958)
 Bloemen, H. A. C. (1966)
 Blok, Prof. Dr A. (1974)
 Boekhandel 'Veldeke' (1961)
 Boekhandel Winants (1975)
 Boelens, F. P. (1966)
 Bogman, B. (1974)
 Bönninghausen, Dr Jur. A. Freiherr von (1974)
 Boonstra, B. P. A. (1970)
 Bos, Drs R. W. J. M. (1974)
 Bosman, Prof. Dr H. W. J. (1969)
 Bosmans, Dr J. (1974)
 Botman, S. J. G. M. (1974)
 Bouw- en Aannemings Mij. Vic. Laudy N.V. (1966)
 Bouwens, J. G. T. (1967)
 Bouwmaatschappij Gebrs. Janssen N.V. (1962)
 Bouwmaatschappij Melchior N.V. (1961)
 Boven, Mr P. H. M. van (1974)
 Brand's Bierbrouwerij 'De Kroon' B.V.,
 Koninklijke (1961)
 Brasseé, Ch. J. P. (1973)
 Brassée, J. H. J. (1958)
 Bremmers, M. J. (1974)
 Broens, J. W. (1974)
 Bronzwaer, Mr N. W. J. G. (1960)
 Broens, F. M. C. (1960)
 Brouwers, E. (1974)
 Brouwers, H. J. G. (1960)
 Brouwers, J. L. A. (1970)
 Brouwers, P. J. H. (1958)
 Brouwerij 'De Ridder' (1957)
 Bruine, J. C. de (1974)
 Bult, C. van de (1974)
 Bureau voor Architectuur en Stedebouw Hoen, Ubachs en
 Roomans (1970)
- Campina (1966)
 Can, Drs A. J. M. L. van (1959)
 Centrum voor Sociale Woningbouw B.V. (1961)
 Chambille, Ing. H. (1974)
- Chambille-de Beaumont, Mevr. V. M. A. (1958)
 Claessens, Drs Th. J. A. H. (1960)
 Cluitmans, Drs J. H. (1958)
- Havanna (Cuba)
 Valkenburg-
 Houthem
 Roermond
 Maastricht
 Sittard
 Delft
 Soest
 Maastricht
 Heerlen
 Oldenzaal
 Brussel (B)
 Willich-Anrath (D)
 Rosmalen
 Hilvarenbeek
 Tilburg
 Nijmegen
 Sittard
 Sittard
 Simpelveld
 Venray
 Maastricht
 Breda
- Wijlré
 Ubach over Worms
 Oirsbeek
 Roermond
 Roermond
 Weert
 Munstergeleen
 Klimmen
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Venlo
 Klimmen
 Maastricht
- Sittard
 Roosendaal
 Heerlen
 Valkenburg-
 Houthem
 Maastricht
 Dommelen
 Swalmen

- Coebergh, Drs P. M. (1960)
 Coenen, Drs H. L. M. (1973)
 Coenen, L. W. (1958)
 Coerver, H. (1974)
 'Collegium Carolinum' (1961)
- Colsen, J. H. M. (1959)
 Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank g.a. (1970)
 Corten, A. J. A. M. (1960)
 Courtens, Dr N. G. M. (1974)
 Cox, Drs G. W. H. (1958)
 Creemers, H. A. J. (1974)
 Crolla-Baggen, Dhr en Mevr A. M. G. (1964)
 Crousen, Dr A. M. F. B. (1960)
 Crijns, Ir A. W. N. J. (1967)
 Culturele Raad Limburg (1959)
- Daems, J. G. (1973)
 D.A.F. B.V. Born, Van Doorne's Personenautofabriek
 (1969)
 Darley, W. (1968)
 Dassen, H. M. J. (1964)
 Debats, M. (1974)
 Debets, Drs R. M. C. (1974)
 Deckers, D. (1972)
- Defesche, Mr H. J. M. (1974)
 Delissen, Th. M. J. (1958)
 Delta Lloyd N.V. (1971)
 Dewez, Dr J. Th. M. (1960)
 Dierenen, Drs J. A. M. (1958)
 Diederiks, Drs H. A. (1973)
 Dieteren, H. (1971)
 Dieteren, J. W. (1964)
 Disch, A. (1974)
 Dohmen, F. S. (1958)
 Donker, Mr J. G. (1974)
 Dooren, E. E. J. M. van (1974)
 Dorenbosch, M. K. W. (1975)
 Driessen, A. M. (1973)
 Driessen, Th. W. J. (1958)
 Dubois, J. A. (1971)
 Dijk-Regout, Mevr. Drs L. van (1965)
 Dijkhoff, Mr J. A. A. W. (1967)
- Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)
 Eerenbeemt, Prof. Dr H. F. J. M. van den (1968)
 Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)
 Einig, Drs P. C. A. (1974)
- Maastricht
 Riel
 Hoensbroek
 Bocholtz
 Valkenburg-
 Houthem
 Venray
 Utrecht
 Heerlen
 Maastricht
 Goirle
 Haarlem
 Nijmegen
 Venlo
 Assen
 Maastricht
- Maastricht
 Sittard
- Maastricht
 Sittard
 Maastricht
 Nijmegen
 Mönchen-
 gladbach (D)
 Baarlo
 Bocholtz
 Maastricht
 Sittard
 Zaandam
 Amsterdam
 Maastricht
 Spaubeek
 Groningen
 Heerlen
 Afferden
 Heerlen
 Roermond
 As (B)
 Well
 Utrecht
 Heerlen
 Heerlen
- Maastricht
 Tilburg
 Maastricht
 Roermond

Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Engelen, J. P. (1975)	Klimmen
Engels, G. (1972)	Helden
Ensinck, J. H. (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Erp, A. F. C. M. van (1974)	Oss
Evers, Drs L. J. J. (1974)	Roermond
Eijck, Drs F. A. (1958)	Maastricht
Eyck, J. A. D. (1974)	Eijsden
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Fabry, A. J. E. (1973)	Maastricht
Fanchamps, Ir J. J. (1958)	Kerkrade
Franciscanen, Bibliotheek van de Paters (1960)	Maastricht
Franciscanen, Praeses Paters (1958)	Maastricht
Frantzen, J. W. H. (1959)	Sittard
Frederiks, A. M. M. (1974)	Valkenburg- Houthem
Frederiks, Dr P. (1974)	Geleen
Frusch, H. J. M. (1960)	Kerkrade
Geelen, Ch. H. (1974)	Voerendaal
Geelen, Mr J. (1974)	Kerkrade
Gelissen, Prof. Dr Ir H. C. J. H. (1958)	Wassenaar
Gemeentearchief Eindhoven (1974)	Eindhoven
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentebestuur Baexem (1973)	Baexem
Gemeentebestuur Beegden (1950)	Beegden
Gemeentebestuur Beek (1950)	Beek
Gemeentebestuur Beesel (1951)	Beesel
Gemeentebestuur Belfeld (1951)	Belfeld
Gemeentebestuur Bemelen (1951)	Bemelen
Gemeentebestuur Born (1961)	Born
Gemeentebestuur Brunssum (1951)	Brunssum
Gemeentebestuur Cadier en Keer (1968)	Cadier en Keer
Gemeentebestuur Echt (1957)	Echt
Gemeentebestuur Elsloo (1950)	Elsloo
Gemeentebestuur Eijgelshoven (1950)	Eijgelshoven
Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Geleen (1950)	Geleen
Gemeentebestuur Gennep (1952)	Gennep
Gemeentebestuur Gronsveld (1950)	Gronsveld
Gemeentebestuur Gulpen (1951)	Gulpen
Gemeentebestuur Heel en Panheel (1955)	Heel en Panheel
Gemeentebestuur Heerlen (1950)	Heerlen
Gemeentebestuur Hoensbroek (1950)	Hoensbroek
Gemeentebestuur Horn (1951)	Horn
Gemeentebestuur Horst (1961)	Horst

Gemeentebestuur Hulsberg (1961)
 Gemeentebestuur Kerkrade (1952)
 Gemeentebestuur Kessel (1962)
 Gemeentebestuur Maasbracht (1954)
 Gemeentebestuur Maasbree (1973)
 Gemeentebestuur Maastricht (1950)
 Gemeentebestuur Margraten (1950)
 Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)
 Gemeentebestuur Meerssen (1951)
 Gemeentebestuur Merkelbeek (1954)
 Gemeentebestuur Meijel (1956)
 Gemeentebestuur Montfort (1950)
 Gemeentebestuur Munstergeleen (1953)
 Gemeentebestuur Nieuwenhagen (1958)
 Gemeentebestuur Nuth (1950)
 Gemeentebestuur St. Odiliënberg (1957)
 Gemeentebestuur Posterholt (1957)
 Gemeentebestuur Roermond (1951)
 Gemeentebestuur Roggel (1972)
 Gemeentebestuur Schaesberg (1950)
 Gemeentebestuur Schinveld (1951)
 Gemeentebestuur Simpelveld (1951)
 Gemeentebestuur Sittard (1951)
 Gemeentebestuur Stein (1951)
 Gemeentebestuur Stramproy (1955)
 Gemeentebestuur Swalmen (1950)
 Gemeentebestuur Ubach over Worms (1953)
 Gemeentebestuur Urmond (1952)
 Gemeentebestuur Vaals (1950)
 Gemeentebestuur Valkenburg-Houthem (1953)

Gemeentebestuur Venlo (1950)
 Gemeentebestuur Venray (1956)
 Gemeentebestuur Voerendaal (1951)
 Gemeentebestuur Weert (1951)
 Gemeentebestuur Wittem (1972)
 Gemeentebestuur Wijlré (1950)
 Gemeentelijke Archiefdienst (1974)
 Gemeente-Spaarbank van Venlo (1970)
 Gemmeke, Drs Ch. E. A. (1960)
 Genders, Drs C. J. A. (1969)
 Gerrits, H. P. A. J. (1958)
 Geurts, J. H. J. (1974)
 Geux, A. J. (1972)
 Gielen, Mej. G. F. M. (1973)
 Gieskens, Drs J. H. H. (1960)
 Goes, Mej. H. M. (1974)
 Gool, A. M. A. van (1964)
 Goossens, G. (1958)

Hulsberg
 Kerkrade
 Kessel
 Maasbracht
 Maasbree
 Maastricht
 Margraten
 Meerlo-Wanssum
 Meerssen
 Merkelbeek
 Meijel
 Montfort
 Munstergeleen
 Nieuwenhagen
 Nuth
 St. Odiliënberg
 Posterholt
 Roermond
 Roggel
 Schaesberg
 Schinveld
 Simpelveld
 Sittard
 Stein
 Stramproy
 Swalmen
 Ubach over Worms
 Urmond
 Vaals
 Valkenburg-
 Houthem
 Venlo
 Venray
 Voerendaal
 Weert
 Wittem
 Wijlré
 Helmond
 Venlo
 Maastricht
 Nijmegen
 Venlo
 Nijmegen
 Helden
 Meijel
 Sittard
 Maastricht
 Venlo
 Tegelen

Gootzen, P. J. (1969)	Melick
Grimbergen, J. M. (1974)	Herkenbosch
Grotens, A. H. P. (1974)	Sittard
Grijsbach, Drs J. P. P. (1964)	Nieuwenhagen
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek N.V. (1961)	Groenlo
Gijbels, G. (1968)	Gulpen
Gijsen, Mgr Dr J. M. (1969)	Maastricht
	Roermond
	Amsterdam
Haanen, E. P. H. P. T. (1974)	Maastricht
Haas, Drs J. A. K. (1963)	Leuven (B)
Haegen, Prof. Dr H. van der (1971)	Nijmegen
Haens, F. d' (1974)	Helden
Haffmans, Mr F. M. A. (1958)	Maastricht
Hahmes C. V., P. (1949)	Eijsden
Hall, J. H. M. van (1960)	Roermond
Hansen, Drs J. H. W. M. (1958)	Heerlen
Hardy, L. V. H. (1958)	Liège (B)
Harsin, Prof. Dr P. (1972)	St. Odiliënberg
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	Maastricht
Heggen-Schils, Mevr. M. B. M. (1960)	Halsteren
Heldens, Drs A. L. (1963)	Liège (B)
Hélin, Prof. Dr E. (1975)	Roermond
Heltzel, J. J. M. (1974)	Kessel
Hendriks, A. J. G. (1975)	Venlo
Hendriks, W. Th. M. (1958)	Maastricht
Hennekens, Drs W. J. J. M. (1966)	Geleen
Henrar, A. F. (1975)	Treebeek
Herp, Drs P. J. van (1964)	Pijnacker
Hesselt van Dinter, Jhr E. J. K. (1970)	Valkenburg-
Heus, G. M. de (1974)	Houthem
Heijboer, Drs H. J. (1959)	Heerlen
Heyden, R. P. W. J. M. van der (1974)	Maastricht
Heijen, Drs F. J. (1958)	Kerkrade
Heijtel, P. A. J. M. (1974)	Amsterdam
Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)	Geldern (D)
Hoebers, P. (1974)	Horst
Hoen, J. (1975)	Maastricht
Hoenderdos, Th. H. A. (1968)	Maastricht
Hogere Technische School (1960)	Heerlen
Hogeschool voor Theologie en Pastoraat (1958)	Heerlen
Hogesteegeer, Drs G. (1974)	Rotterdam
Hommerich, Drs L. E. M. A. van (1974)	Heerlen
Hommes, Mej. Mr A. H. M. H. (1958)	Maastricht
Hoof, M. H. J. van (1974)	Maastricht
Höppener, Mr R. G. A. (1958)	Roermond
Houben, Drs C. J. M. (1974)	Grubbenvorst

Houben, J. J. M. M. (1975)	Nijmegen
Hout, Ir L. W. M. van (1974)	Zelhem
Houtappels, C. W. M. (1974)	Nederweert
Hove, J. J. T. van den (1974)	Maastricht
Hove-Peters, Mevr. Drs M. J. H. L. van den (1974)	Bunde
Hövell tot Westerfliet, J. G. F. M. G. Baron van (1970)	Ohé en Laak
Hox-Nouwen, A. (1974)	Stramproy
Hustinx, Mr F. P. J. (1958)	Maastricht
Huyben, Drs J. J. C. (1975)	Weert
Huijts, F. L. (1974)	Cadier en Keer
Industriebond N.K.V., Distrikt I Limburg (1950)	Heerlen
Industrieschap Oostelijk Mijngedied (1964)	Heerlen
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Internaat voor Jongens (1967)	Venray
Jacobs, H. M. A. G. (1969)	Hellevoetsluis
Jacobs, J. H. M. (1960)	Geleen
Jaegers, A. P. J. M. (1973)	Maastricht
Jamar, Drs J. T. J. (1972)	Munstergeleen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, Drs P. C. (1974)	Amsterdam
Janssen, A. L. W. (1975)	Reuver
Janssen, Mr C. M. J. M. (1958)	Nijmegen
Janssen, Drs H. A. J. (1966)	Willemstad (N.A.)
Janssen, Drs J.A. J. (1974)	Nuth
Janssen, J. H. (1960)	Meerssen
Janssen, J. Th. (1958)	Heerlen
Janssen, Mr J. W. A. M. (1974)	Nijmegen
Janssen S. J., Prof. Dr L. H. (1974)	Tilburg
Janssen, Mr P. F. E. J. (1974)	Leidschendam
Janssen, Mej. P. L. F. (1975)	Meterik-Horst
Jenniskens, Drs A. H. (1975)	Westervoort
Jenniskens, Mgr M. (1958)	Imstenrade
Jong, D. de (1968)	Borkel-Schaft
Jong, Dr Th. P. M. de (1974)	Hilvarenbeek
Jongh, A. de (1974)	Maastricht
Juriëns, Drs R. (1971)	Hulsberg
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1970)	Hoensbroek
Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Venray

Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1964)	Schaesberg
Kerckhoffs, Drs J. H. (1974)	Spaubeek
Kerckhoffs, J. H. L. (1974)	Maastricht
Kernkamp, Prof. Dr J. H. (1975)	Bilthoven
Kersten, Mej. A. H. H. M. (1964)	Maastricht
Kesselaer, C. A. F. (1971)	Margraten
Kessels, F. A. H. (1974)	Venlo
Keijsers, P. J. A. M. (1965)	Nijmegen
Klaassen, W. J. M. (1974)	Nijmegen
Kledingmagazijn N.V. Pieters-Dortu (1958)	Heerlen
Kledingmagazijnen N.V. Maison Louis (1958)	Maastricht
Kleiwarenindustrie 'De Valk' B.V. (1961)	Echt
Kleuters, Mej. M. H. K. (1959)	Roermond
Kleijnen, H. A. J. (1958)	Roermond
Klomp, J. A. (1974)	Heerlen
Knoors, J. A. (1972)	Grevenbicht
Kok, G. (1968)	Borkel en Schaft
Koninklijke Bibliotheek (1974)	's-Gravenhage
Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken N.V. (1949)	Maastricht
Koninklijke Sphinx-C�eramique N.V. v/h Petrus Regout (1961)	Maastricht
Korsten, Drs H. S. M. (1974)	Venlo
Kreisarchiv Kempen-Krefeld (1959)	Kempen (D)
Kreijn, M. H. M. (1960)	Brunssum
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen
Kuis, E. B. J. M. (1975)	Sittard
Kuypers, Drs H. M. M. (1974)	Heerlen
Lammeretz, H. H. (1968)	Heerlen
Lardinois, P. M. J. P. (1975)	Maastricht
Leenarts, J. A. D. (1974)	Roermond
Leenders, Chr. (1973)	Maastricht
Lem, W. F. Th. (1969)	Maastricht
Lemmens, B. M. P. (1974)	Nijmegen
Lendfers, J. M. (1972)	Roermond
Leurs, Ing. C. J. P. (1974)	Venray
Leyen, C. J. M. (1974)	Heerlen
Libois, F. J. M. (1970)	Maastricht
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburger, N.V. De (1950)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Kaarsenfabriek v.d. Weyer en Zn. C.V. (1958)	Maastricht
Limburgse Kastelen, Stichting (1974)	Venlo
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie N.V. (1958)	Heerlen
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Tramweg Maatschappij N.V. (1958)	Heerlen
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Linden, J. H. J. van der (1974)	Wittem

Linden, Drs P. R. H. M. van der (1971)	Machelen (B)
Linssen, Mr A. J. C. (1974)	Venlo
Linssen, Drs C. A. A. (1960)	Zuidhorn
Linssen, Dr G. C. P. (1960)	Roermond
Linssen, H. H. J. (1974)	Weert
Litjens, Dr H. P. M. (1958)	Roermond
Loontjens, H. (1973)	Maastricht
Looyenga, Drs A. J. (1974)	Rijswijk
Lucardie, G. R. E. (1974)	Cuijk
Lucassen, J. L. (1971)	Meijel
Lucassen, Drs J. M. W. G. (1974)	Leiderdorp
Lücker, B. P. L. (1974)	Schaesberg
Luijten, J. M. N. (1974)	Maastricht
Maasgrind- en Zandexploitatie 'Juliana' v/h L. Muires (1949)	Urmond
Maastrichtse Spaarbank (1958)	Maastricht
Maastrichtse Spijker- en Draadnagelfabriek N.V., v/h Thomas Regout & Co. (1949)	Maastricht
Maastrichtse Verwarmingsindustrie (1958)	Maastricht
Machiefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Maden, F. J. C. van der (1974)	Nijmegen
Maenen, Dr A. J. F. (1958)	Maastricht
Maenen, J. (1958)	Heerlen
Manders, W. G. A. (1974)	Horst
Mantel, J. L. (1959)	Heerlen
Marres, E. C. W. L. (1969)	Helmond
Martens, Ir A. H. W. (1960)	Simpelveld
Mast, Drs E. R. J. van der (1974)	Warmond
Maussen, Drs M. J. (1972)	Schaesberg
Meelfabriek 'Weert' N.V., v/h Gebr. van de Venne (1960)	Weert
Meertens, Mgr L. (1974)	Roermond
Meeuws, R. (1974)	Elst
Mennens, P. (1974)	Beek
Mertens, C. G. A. (1958)	Venlo
Mertens, Ir P. A. M. (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W. H. (1974)	Echt
Meubelhandel L. Motké (1960)	Maastricht
Meij's Expeditiebedrijf (1959)	Maastricht
Meijer, Ir J. B. M. A. (1961)	Diepenveen
Meyer Viol, Mr P. G. (1974)	Maastricht
Minderbroeders, Provinciaalder Paters (1959)	Utrecht
Minderbroederklooster (1958)	Heerlen
Ministerie van Landbouw en Visserij (1960)	's-Gravenhage
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Monna, Drs A. D. A. (1972)	Utrecht
Montfortanen, Paters (1958)	Hoensbroek
Montfortanen, Paters (1959)	Valkenburg-
	Houthem
Mosmuller, J. M. H. (1972)	Voerendaal

Muisenbergh, Mr C. W. F. H. v.d. (1958)	Goirle
Mulder, Ing. H. E. (1971)	Roermond
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Muyres' Aannemingsbedrijven, N.V., Marcel (1959)	Sittard
Natronchemie N.V. (1950)	Roermond
Naus, J. H. (1975)	Venray
Nederlands Katholiek Vakverbond Limburg (1961)	Heerlen
Nederlandse Credietbank N.V. (1958)	Maastricht
Neukirch, Dr R. (1967)	Köln (D)
Niessen, H. F. (1974)	Delft
Niessen, Drs L. F. P. (1974)	Oirsbeek
Niessen, J. J. C. M. (1973)	Herten
Nieuwhof, C. (1960)	Hoensbroek
Nillesen, Drs J. H. M. (1974)	Eys-Wittem
NIVE, Nederlandse Vereniging voor Management, Informatiedienst (1974)	's-Gravenhage
Notenboom, Drs H. (1958)	Venlo
Notermans, Drs J. (1960)	Maastricht
Nusteling, Dr H. P. H. (1974)	Bemmel
N.V.N. Limburg, Stichting (1958)	Heerlen
Olieslagers, Drs P. J. J. H. (1964)	Maastricht
Olne, A. d' (1974)	Brussel (B)
Ommeren, Drs H. R. van (1973)	Bunde
Ontwikkelingsorgaan Noord-Limburg, Stichting (1970)	Venlo
Oomen, A. J. M. G. (1975)	Maastricht
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1962)	Maastricht
Openbare Werken (1957)	Maastricht
Opleidingen voor Middelbare Akten (1965)	Tilburg
Oppen, Mr M. A. W. van (1960)	Valkenswaard
Ottenheim, C. J. C. (1958)	Maastricht
Outenheijm, Dr G. C. J. J. (1974)	Cadier en Keer
Oudenaarden, Drs J. J. C. (1974)	Stramproy
Pagen, Drs J. J. (1974)	Heerlen
Palmen, C. J. M. (1963)	Amstenrade
Palmen, Ir H. M. J. (1974)	Sittard
Palmen, J. C. (1963)	Sittard
Palmen, Mr P. M. M. C. (1958)	Heerlen
Panhuysen, Dr G. W. A. (1964)	Bunde
Papierfabriek 'Gennep' N.V. (1958)	Gennep
Parren, Drs H. P. C. M. (1974)	Thorn
Paulussen, Mr C. (1958)	Maastricht
Paulussen, J. M. H. H. (1960)	Maastricht
Pedagogische Academie (1960)	Echt
Pedagogische Academie (1958)	Heerlen
Pedagogische Academie Dr van Gils (1966)	Roermond
Peeters, Drs J. G. H. (1958)	Boxmeer

Pelzer, Dr L. H. (1958)	Maastricht
Penders, L. H. M. (1964)	Nijmegen
Philips' Gloeilampenfabrieken N.V. (1965)	Eindhoven
Pierey, Drs L. J. M. (1974)	Heerlen
Pluymaekers, L. (1974)	Valkenburg- Houthem
Poell, Drs W. A. G. (1974)	Ulestraten
Poeth, Mej. Y. (1975)	Tilburg
Pope's Draad- en Lampenfabriek N.V. (1958)	Venlo
Porselein- en Tegelfabriek 'Mosa' B.V. (1949)	Maastricht
Procuratuur P. P. Augustijnen (1960)	Venlo
Protestants Christelijke Vereniging van Beambten werkzaam bij het Mijnbedrijf (1958)	Heerlen
Provinciale Inspectie Gemeente Archieven (1973)	Maastricht
Provinciale Limburgse Electriciteits Maatschappij (1949)	Maastricht
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer in Lim- burg (1960)	Valkenburg- Houthem
Provinciale Waterstaat in Limburg (1962)	Maastricht
Provinzialinstitut für westfälische Landes- und Volkskunde (1967)	Münster i/W (D)
Psychiatrisch Centrum 'St. Servatius' (1962)	Venray
Puijbroek, Dr F. J. M. van (1974)	Tilburg
Pijls, V. (1970)	Gouda
Raymakers, Drs L. F. M. J. C. (1974)	Helmond
Rensch, T. J. van (1975)	Horst
Ritzen, N. J. (1974)	Aarle-Rixtel
Roebroek, Dr E. (1967)	Utrecht
Romans, L. M. G. (1974)	Hoensbroek
Römkens Autobusonderneming N.V., W. J. (1960)	Eijgelshoven
Roomans, N. A. J. (1958)	Maastricht
Rooms-Katholieke MAVO Pius XII (1975)	Kerkrade
Rooms-Katholieke Middelbare Landbouwschool (1961)	Horst
Rooms-Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1958)	Heerlen
Rooms-Katholiek Ziekenhuis 'De Goddelijke Voorzienig- heid' (1960)	Sittard
Roosen, Ir M. H. (1959)	Maastricht
Roosmalen's Transport en Handel Mij. N.V., van (1961)	Maastricht
Rouwet, Drs J. P. H. M. (1974)	Kerkrade
Ruys de Beerenbrouck, Jhr Mr G. A. M. J. (1960)	Born
Rijk, Mr A. A. (1973)	Valkenburg- Houthem
Rijksarchief in Limburg (1964)	Maastricht
Saes, Drs J. L. (1964)	Cadier en Keer
Sampers, F. J. W. A. (1960)	Maastricht
Sanders, H. (1960)	Oirsbeek
Santvoord, J. H. M. van (1973)	Jutphaas
Scaf, A. (1964)	Maastricht

Schimmelpenninck van der Oije, Drs C.O.A. Baron (1975)	Ellecom
Schippers, R. M. G. (1968)	Amsterdam
Schlösser, Ir J. C. (1959)	Heerlen
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Geleen
Schoolmeesters, M. (1975)	Roermond
Schrammen, M. H. A. I. (1958)	Maastricht
Schreuder, P. F. J. M. (1975)	Maastricht
Schreurs, Drs J. J. G. (1958)	Valkenburg- Houthem
Schreurs, Drs J. J. M. (1963)	Heerlen
Schreurs, Mej. M. J. J. G. (1973)	Eindhoven
Schrijnemakers, Prof. Dr M. J. H. A. (1974)	New York (U.S.A.)
Schürmann, F. A. P. (1974)	Maastricht
Schutgens, Drs K. (1968)	Beek
Schutgens, N. H. J. (1966)	Maastricht
Schwartz, G. A. H. de (1960)	Stein
Seelen, Drs Th. L. A. M. (1959)	Venlo
Seems, J. H. B. (1974)	Horn
Sillekens, Drs J. (1972)	Nijmegen
Simons, Ir J. P. J. (1958)	Swalmen
Slangen, L. J. (1960)	Schaesberg
Sleebe, J. C. (1958)	Maastricht
Sliepen, Ing. W. L. A. G. (1960)	Geleen
Smeets, H. M. A. A. (1974)	's-Hertogenbosch
Smeets, Drs M. K. J. (1967)	Maastricht
Smeets, N. H. (1972)	Dommelen
Smeets, P. J. (1974)	Bocholtz
Smeets, Mr S. (1971)	Weert
Smeijsters, Drs F. M. A. (1974)	Spaubeek
Snel, H. (1960)	Maastricht
Snoep, Drs I. A. M. (1960)	Eijsden
Spaan, P. J. M. (1968)	Beek
Specker, C. (1968)	Ubach over Worms
Speetjens, Mr Dr T. (1958)	Venlo
Spierts, P. J. G. (1968)	Rimburg
Spiertz, L. J. (1974)	Kerkrade
Spiertz, Prof. Dr M. Ph. G. (1972)	Nijmegen
Spitz, E. J. C. (1958)	Maastricht
Stadsarchief en -Bibliotheek (1958)	Maastricht
Starren, E. H. (1974)	Maastricht
Stassen, Mr R. J. (1969)	Roermond
Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht (1958)	Maastricht
Steen, F. M. J. van der (1970)	Helden
Steenbrink, A. J. (1974)	Herten
Steur, A. G. van der (1968)	Haarlem
Steijvers, J. (1974)	Paterswolde
Stouthart, Drs L. G. M. (1964)	Maastricht
Strada N.V. (1966)	Horst
Stratmans, H. (1974)	Geldern (D)

Stratum, Drs J. C. M. van (1965)	Hengelo
Stroom, A. M. G. G. (1974)	Maastricht
Stuurman, J. A. G. M. (1967)	Hoensbroek
Swinkels-Lucassen, Mevr. E. J. J. A. (1958)	Maastricht
Swinnen, C. (1974)	Hasselt (B)
Technisch Bureau Vromen N.V. (1958)	Amsternrade
Teewen B.V. (1958)	Tegelen
Telefoondistrikt Maastricht (1958)	Maastricht
Theelen, J. E. (1974)	Roermond
Theelen, Drs R. C. C. (1964)	Maastricht
Thiel, Drs G. G. M. van (1964)	Maastricht
Thurlings, Prof. Dr T. L. M. (1960)	Wageningen
Tomlow, G. G. P. M. (1960)	Heerlen
Tonnaer, J. J. G. (1958)	Schinveld
Trier, Dr W. G. J. M. van (1974)	Venray
Tummers, Drs A. A. V. (1974)	Nijmegen
Tummers, Drs P. M. J. E. (1971)	Arnhem
Tunissen, Drs P. C. (1975)	Weert
Uitgeversmaatschappij Courant, De Nieuwe Koerier, Maas- en Roerbode B.V. (1949)	Roermond
Université Catholique de Louvain, Bibliothèque Centrale (1969)	Louvain (B)
Universiteitsbibliotheek Economisch Historisch Seminarium (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
Vaessen, J. W. (1972)	Sittard
Valk, J. C. de (1967)	Roermond
Velzen OFM, Drs M. J. van (1974)	Kerkrade
Vennecr, Drs G. H. A. (1975)	Roermond
Verbeet, Drs G. J. B. (1960)	Maastricht
Verheggen, Mgr H. A. J. A. (1974)	's-Gravenhage
Verheijen, G. F. (1973)	Horst
Verhoeven, L. M. H. (1974)	Venlo
Vermeulen, L. P. (1975)	Heerlen
Versteeg, J. H. W. (1974)	Maastricht
Veugelers, G. M. (1965)	Heerlen
Vinckenroye, Dr F. van (1974)	Hasselt (B)
Vissers' Wegenbouw- en Aannemingsbedrijf N.V. (1961)	Drunen
Vlerken, J. P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Volkshogeschool Valkenburg (1958)	Valkenburg- Houthem
Voragen, J. (1974)	Weert
Vorbach, A. H. J. (1975)	Venlo
Vredestein Radium B.V. (1949)	Maastricht
Vries, Prof. Dr Joh. de (1974)	Tilburg

Vromen, G. J. (1975)	Nijmegen
Vroomen, R. J. P. M. (1971)	Geleen
Vroom en Dreesmann N.V. (1949)	Heerlen
Vroom en Dreesmann N.V. (1949)	Maastricht
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
Wagemans, J. M. J. (1958)	Roggel
Wagemans en Van Tuinen N.V., Artifort N.V. (1958)	Maastricht
Waltmans, Dr H. (1958)	Oosterhout
Wanders, Mr J. W. M. (1968)	Hoensbroek
Wanders, Mr R. M. H. (1971)	Venlo
Warreburg, W. van de (1974)	Nederweert
Welter, Mej. S. (1975)	Nijmegen
Wennekers, F. H. A. (1960)	Thorn
Werf, W. L. E. van der (1974)	Heerlen
Wessem, Mr J. J. van (1960)	Heerlen
Westerhuis, W. A. A. (1968)	Venlo
Westland-Utrecht Hypotheekbank N.V. (1958)	Maastricht
Wetering, J. L. H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, Mr Drs N. J. (1958)	Kerkrade
Widdershoven, Drs G. M. J. (1965)	Maastricht
Wiel, Mr M. H. J. S. van de (1958)	Heerlen
Wilbers, Drs J. H. M. (1972)	Maastricht
Willems, J. J. S. (1966)	Heerlen
Wilma Weert B.V. (1962)	Weert
Win, J. T. H. de (1964)	Maastricht
Winckers, J. A. A. G. (1964)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Wijers, Drs J. J. M. (1959)	Brunssum
Wijngaard, Th. (1974)	Maastricht
Wijnhoven, J. J. T. (1970)	Rijswijk
Zanders, Dr H. L. G. (1969)	Lage Mierde
Zedelijk Lichaam 'De H. Ursula' (1960)	Sittard
Zeekaf, J. (1962)	Bergen
Zeguers, Mej. D. P. M. H. (1975)	Nuth
Zilverzand Exploitatie N.V., v/h Fa. H. Beaujean-Voncken (1958)	Heerlen
Zinkwit Nederland B.V. (1953)	Eijsden
Zuid-Limburgse Waterleiding Maatschappij N.V. (1958)	Maastricht
Zwanikken, Dr W. A. C. (1958)	's-Gravenhage

